

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ
КАДИРЛАРИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ВА УЛАРНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ФАКУЛТЕТИ.

“КАСБ ТАЪЛИМИ ПЕДАГОГИКАСИ”

модул бирлиги бўйича
ўқув-услубий мажмуа

ГУЛИСТОН

О. Сувонов “Касб таълими педагогикаси” фанидан ўқув- услубий мажмуа. – Гулистон: ГулДУ, 2013. – 130 бет.

Ушбу ўқув- услубий мажмуа Ўрта махсус, касб-хунар таълим маркази Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими Қадирлари малакасини ошириш ва уларни Қайта тайёрлаш факултети тинловчарига “Касб таълими педагогикаси” фанини ўқитиш учун яратилган матин ва кўрсатмалар маъруза, семинар машғулотларининг технологик лойиҳалари ҳамда асосий педагогик тушунчалар луғати жамланган.

Тузувчи: Катта ўқитувчи О. Сувонов

Тақризчилар: педагогика фанлари номзоди, доцент Р. Эргашев
педагогика фанлари номзоди, доцент Ҳ. Абдукаримов

Ўқув-услубий мажмуа ГулДУ Илмий кенгашнинг 2013 йил “__” _____даги __-сонли йиғилишида муҳокамадан ўтди.

© ГулДУ- 2013

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзига хос йўлини танлаши кадрлар тайёрлаш тузилмаси ва мазмунини қайта ташкил этишни долзарб вазифа қилиб қўйди. Бу муҳим вазифани ҳал этишда кадрлар тайёрлаш миллий моделининг муҳим таркибий қисми – янги типдаги ўқув муассасаси бўлган касб-ҳунар коллежлари алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини янги типдаги таълим муассасаси сифатидаги ривож, педагог кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Бу масалаларни ҳал этишда касб-ҳунар коллежларида ишлаб чиқариш таълимини ташкил этиш, таълим методларини танлаш ва янгиларини ишлаб чиқиш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Касб-ҳунар коллежлари тегишли давлат таълим стандартлари доирасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими берувчи ўқув муассасаси бўлиб, у ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-ҳунар бўйича бир ёки бир неча ихтисосни беради.

Касб-ҳунар коллежларининг ўқув жараёни ишлаб чиқариш таълими, тарбиявий соатлар, дарсдан ташқари тарбиявий тадбирларидан иборат бўлиб, уларнинг яҳлит педагогик жараён сифатида такомиллаштирилиши амалий тажриба-синов ишлари натижаларига кўра белгиланади.

Бу жараён касб-ҳунар коллежларида тегишли йўналишдаги мутахассислик фанларини ўқитиш ва ишлаб чиқариш таълими (мутахассислик фанлари бўйича лаборатория ва амалий машғулотлар, машиналарни бошқаришга ўргатиш, ўқув ва ишлаб чиқариш амалиёти) ни юқори методик савияда ўтиш орқали амалга оширилади. Машғулотларнинг қайд этилган ташкилий шакллари ўқувчиларни танлаган мутахассисликлари бўйича амалий фаолиятга тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Касб-ҳунар коллежларида амалга ошириладиган касбий таълим натижасида назарий билим, кўникма ва малакалар тизими шакллантирилади, ишлаб чиқариш таълими жараёнида эса ўқувчилар асосан амалий касбий кўникма ва малакаларни эгаллайдилар. Бу иккала муштарак жараён маҳсули сифатида муайян касб ва малакага эга бўлган кичик мутахассисни тайёрлаш таъминланади.

Замонавий мутахассис ўз касбий фаолияти соҳасидаги янгиликларни эгаллаб бориши, истиқболдаги тараққиёт йўналишлари ҳамда юзага келувчи муаммоларни ечиш йўлларини кўра билиши лозим. Бундай талаблар даражасидаги мутахассисни тарбиялаш учун касб-ҳунар коллежларида ишлаб чиқариш таълимини амалга оширишнинг самарали шакллари, фаол методлари ҳамда замонавий воситалари мажмуасини ишлаб чиқиш ҳамда илмий-методик жиҳатдан асослаш лозим бўлади.

Касб-хунар коллежларида малакали кичик мутахассис тайёрлаш ишлари куйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- мутахассислик бўйича давлат таълим стандартида белгиланган билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилганлиги;

- таълим мазмунида кўзланган таълим-тарбия мақсади ва вазифаларига мос келиши;

- малакали кичик мутахассис тайёрлаш жараёнининг барча таркибий қисмлари (назарий машғулотлар, лаборатория-амалий машғулотлар, ишлаб чиқариш амалиёти) ўзаро боғлиқ ҳолда узвий ташкиллаштирилиши;

- касбий таълим бериш мазмунининг фан, техника ва технология тараққиёти даражаси талабларига жавоб бериши.

Бу талабларни бажаришда ишлаб чиқариш таълимининг ўрни беқиёсдир. Чунки ишлаб чиқариш таълимининг асосий вазифаси - бўлажак малакали кичик мутахассисларни муайян мутахассислик соҳасида амалий фаолият кўрсатишга тайёрлашдан иборат. У эса ўз навбатида назарий билимларни амалиётга тадбиқ этишга ўргатиш, зарур бўлган касбий кўникма ва малакаларни шакллантириш, ўз мутахассисликлари учун хос бўлган ишлаб чиқариш жараёнини режалаштириш, тайёрлаш, амалга ошириш, назорат қилиш ва хизмат кўрсатишга ўргатишдан иборат.

Ишлаб чиқариш таълими деганда бирорта касб ёки мутахассислик бўйича амалий ўқитиш тушунилади. Лекин, ҳозирги кунда бу атама бир томонлама бўлиб, касб-хунар коллежларида амалга ошириладиган таълим-тарбиянинг назарий ва амалий жиҳатларини камраб олади.

Ишлаб чиқариш таълими жараёнида мутахассисликлар бўйича касбий кўникма ва малакаларни шакллантириш учун маълум технологик, ташкилий-иқтисодий, назарий, техникавий билимлар берилади. У ўз моҳиятига кўра назарий таълим ва амалий меҳнат жараёнларининг синтезидир. Бу ҳолат унга ҳар томонлама мажмуавий ёндошувни талаб этади.

Қар қандай таълим жараёни ўзаро бир-бирини тақозо этувчи ўқитиш – ўқиш фаолиятини кўзда тутди. Бунда, махсус ихтисослик фанлари бўйича машғулотларни ташкил қилишда ўқувчи фаолияти икки томонлама характерга эга, яъни назарий билимларни ўзлаштириш ҳамда уларни қўллашнинг амалий кўникма ҳамда малакаларини ўзлаштириш. Улар таълим жараёнида бирлашади ва бир бутун педагогик жараённи ташкил этади. Ушбу хусусият таълим бериш жараёни ва методларига ҳам таалуклидир.

Ишлаб чиқариш таълими узоқ тарихга эга таълим бериш тури бўлиб, узоқ даврлар мобайнида у бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида амалга ошириб келинган. Йирик саноат корхоналари ва ривожланган қишлоқ хўжалигининг пайдо бўлиши юқори малакали мутахассислар тайёрлашни талаб қилади, бу эса ўз навбатида ишлаб чиқариш таълимини ўқитиш жараёнини алоҳида таълим тури сифатида ташкиллаштирилишига олиб келди.

Касб-хунар коллежларида ўқитиш жараёни мустақил ва ўзаро боғланган назарий ва амалий қисмларга бўлинади. Амалий машғулотни юқори методик савияда ўтиш учун махсус фанларнинг назарий қисми талаб даражасида

Ўқитилиши лозим. Маълум соҳада кичик мутахассис тайёрлашда ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш меҳнатига оид назарий билим, амалий кўникма ва малакаларини шакллантириш муҳим масалалардан биридир.

Республикамизда бозор муносабатлари ўтиш шароитида тобора кенг кўлам олаётган янги техника ва илғор ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш давр талаби бўлиб қолмоқда. Бундан келиб чиққан ҳолда бўлажак касб таълими ўқитувчилари учун замонавий талаблар даражасига ўқув-услубий қўлланмалар яратиш талабаларнинг касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур қўлланма ҳам бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг ишлаб чиқариш таълими методикаси борасидаги назарий билимларини пухта эгаллашларига кўмаклашиш, амалий билим ва кўникмаларини ривожлантиришга пухта замин тайёрлашга қаратилган.

Шунингдек қўлланма олий таълим муассасалари ҳамда касб-хунар коллежлари ўқитувчилари, соҳа тадқиқотчилари, аспирант ва докторантлар учун қизиқарли манба бўлиб қолади деб ишонамиз.

Касбий таълим педагогикаси фанининг таркибий тузилиши, асосий тармоқлари, фанлар тизимидаги ўрни ва бошқа фанлар билан муносабати

1.1. Педагогика касбий таълим фанининг тармоқлари: мактабгача тарбия педагогикаси, умумий педагогика, педагогика тарихи, махсус педагогика, ҳарбий педагогика, касбий таълим педагогикаси, ижтимоий педагогика, ахлоқ тузатиш, даволаш педагогикаси, солиштирма қиёсий педагогика, фанларни ўқитиш методикаси, ҳамкорлик педагогикаси, маданий-оқартув педагогикаси – маъавий-маърифий ишлар, инженерлик педагогикаси, олий таълим педагогикаси, бошқарув педагогикаси, янги педагогик таълим.

Педагогика амалиётнинг истиқболларини башорат қилиш ва амалиётга жорий этиш учун педагогика фани тизимидаги фанларнинг ўқитилиши ҳолатини чуқур таҳлил қилиш зарур. Қуйида педагогика тармоқларининг айрим хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни зарур деб ҳисобладик. Булар педагогикага оид китобларда атрофлича берилган. Биз эса ўқитувчига эслатиш мақсадида фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Умумий педагогика – мактаб ёшидаги ўқувчиларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида баҳс юритадиган фан.

Миллий таълим-тарбияни акс эттирувчи, давр талабларини ўзида сингдирган педагогика фанлари (назарияси) бўйича ўқув дарсликлари, хрестоматик адабиётлар яратиш зарур. Ҳозирги кунда Республикада 100 га яқин педагогика фанлари докторлари, професорлар фаолият кўрсатмоқдалар, ана шуларнинг кучига таянган ҳолда, умумий педагогика муаммоларини таҳлил қилиб, энг муҳимларини ечиш зарур.

Мактабгача тарбия педагогикаси - мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялаш муаммолари билан шуғулланувчи фан.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг тушунча, тафаккур, дунёқарашларини шакллантирувчи, уларни фикрлашга ўргатувчи, дасрликларни, кўлланмаларни яратиш, амалиётга тадбиқ этиш муҳим педагогик вазифадир? Бунинг учун болаларнинг хусусияти (ёш хусусияти, билим даражаси, кизиқиши ижтимоий муҳити)ни яхши англаш зарур.

Мактабгача ёшдаги болаларни икки гуруҳга бўлинади.

Ясли даври: 1-3 ёш; мактабгача давр: 3-7 ёш.

Боланинг ўсиши: ҳар йили бўйи 6 смга, оғирлиги эса Рқ 1-2кгга ўсади. Аммо бу ўсиш оилавий шароит, муҳитга боғлиқлигини унутмаслик зарур.

В.А.Сухомлинский ёзади: «Одам икки марта туғилади»: биринчи марта тирик жон, иккинчи марта фуқаро ва фаол фикр юритувчи, ҳаракат қилувчи, мустақил шахс дунёга келади.

Инсонни ақлий қобилияти умумий ривожланишининг тенг ярми дастлабки 3-4 ёшида, 30 фоизи 4-8 ёшлик даврида, қолган 20 фоизи эса 8-17 ёшларида рўй беради.

К.Д.Ушинский фикрича, 6 ёшли боланинг бир ой давомидаги жисмоний ва ақлий камолоти 10 яшар боланинг бир йиллик ўсишидан устун туради.

5 ёшдаги болада пайдо бўлган бирон бир ҳиссиётни у кўпинча умрбод эсидан чиқармайди. 7 ёшдаги одат 70 ёшида ҳам сақланади.

Болада билимга қизиқиш 1,5-2 ёшдан бошланади.

Олти ёшли болаларни мактабга жалб қилиш мумкинми?

Бола 6 ёшга тўлмаган бўлса, яъни 3-4 ой етмаса, бу ҳолат болани ижобий ўқишига салбий таъсир этади; 6-7 ёшли бола ҳар куни, ҳар соатда ўсади. Бу давр учун бир ҳафта ҳам муҳим омил ҳисобланади. Бундан кейин боланинг ёши бир текис ривожланади. Масалан: 10,11,13 ва 14 ёшли; 15-16 ёшли ўсмирларга умумий психологик характеристика бериш мумкин, 6-7 ёшли болаларга бундай қилиб бўлмайди.

- 6 ёшли болани 7 ёшли боладан фарқи нимада?

- 6 ёшли болани ўқувчи деб ҳисобласа бўладими?

Бола 6 ёшдан мактабга боргани маъқулми ёки 7 ёшдан?

Тарбиянинг вазифаси ёшларни ўз-ўзича фикрлашга ўргатишдан иборат бўлмоғи даркор, - дебъ маслаҳат берган И.П.Павлов.

Болаларнинг ривожланиши: болаларни ривожланиши ҳар хил бўлади. Оддий ривожланиш (нормал), тез ривожланиш; секин ривожланиш.

Педагогика тарихи – ўтмиш аждодларимизнинг таълим-тарбия соҳасидаги қарашларини ўрганувчи фан.

Ўтмишда таълим-тарбия қандай бўлганлиги, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларнинг ўзгариши туфайли педагогик ғоялар, тарбия ишларининг мазмуни, усулларининг янгилашиб борганлигини, ўтмишда ижод этган олимлар: Абу Наср Фаробий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Махмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Умар Ҳайём, Аз-Замаҳшарий ва бошқа олимларнинг педагогик қарашлари, фаолиятлари натижасидан билим олиш мумкин.

Бугунги кун талаби асосида Авесто, Қуръони Карим, Ходисларда акс этган педагогик ғояларни илмий-методик жиҳатдан очиб берилмоғи зарур.

Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўлаолади (Конфуций)

Таълим-тарбия, педагогика фани тарихини билмасдан ўқитувчилик қилиш мумкин эмас.

Педагогика фани тарихини яратиш замон талаби.

Махсус педагогика – педагогика фақат соғлом ўқувчиларнинг таълим-тарбияси билан эмас, балки ногирон болалар (кар, кўр, ақли заиф) таълим-тарбиясини ҳам ўрганади. Бундай педагогикани махсус педагогика деб аталади:

Олигофренопедагогика – ақлий жиҳатдан орқада қолган болаларга таълим-тарбия беради.

Тифлопедагогика – кўр болаларни тарбиялайдиган фан.

Сурдопедагогика – кар ва соқов болаларни тарбиялайдиган фан.

Ногирон болаларга таълим-тарбия бериш ўзига хос хусусиятга эга. Бу соҳада махсус тадқиқот ишларини олиб борилаётганлигини инкор этмаган ҳолда давр талабларига жавоб бера оладиган дарслик, қўлланмалар яратилишини янада такомиллаштириш зарур.

Ногирон болалар нимани билиши, нимани уддасидан чиқиши кераклигини касбий нуқтаи назардан аниқлаш лозим.

Бу борада чет эл тажрибасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмасмикан. Нима сабабдан чет давлатларда ногирон болалар умумий таълим болалари билан бирга ўқишадилар. Бизда эса алоҳида. (Англия, 2000й).

Ҳарбий педагогика – армия сардорлари ва аскарларини ватанимизнинг шон-шарафи ва ор номуси учун етук курашчи, замонавий ҳарбий курол-яроғлардан самарали фойдалана оладиган ёшларни тарбиялайдиган фан. Бу соҳани такомиллаштиришда Амир Темур, Мирзо Улуғбек ҳамда умумжаҳондаги илғор ғоялардан унумли фойдаланиш лозим.

Касбий таълим педагогикаси – таълим-тарбия олувчиларга аниқ йўналишдаги касбий маълумотларни ўргатувчи фан.

Ижтимоий педагогика – болалар ва ўсмирларнинг мактабдан ташқари шароитдаги таълим-тарбиясига оид масалаларни ўрганадиган фан.

Ижтимоий муносабатлар чуқурлашиб бораётган бир шароитда мазкур педагогика асосларини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш зарур. Бу эса, болаларни бўш вақтларидан унумли фойдаланишларига имкон яратади.

Ахлоқ тузатиш – меҳнат педагогикаси – ҳуқуқбузарлик ҳолатларига йўл қўйган, жазони ўташ муассасаларидаги шахсларни қайта тарбиялашнинг назарий ҳамда амалий асослари тўғрисида маълумот берувчи фан.

Терроризм ва диний экстремизм, худудий айирмачилик, гиёҳвандлик муаммоларининг халқаро майдонда ўсиб бориши уларга қарши курашни талаб этади. Бундай шароитда ахлоқ тузатиш, меҳнат педагогикаси фани ўз вазифасини талаб даражасида адо этиши зарур.

Ахлоқ тузатиш, меҳнат педагогикасининг назарий амалий асосларини батафсил очиб берилишига эришиш учун педагог, психолог, ҳуқуқшунослик олимларининг ҳамкорлиги зарур. Бу борадаги ҳамкорликни яратиш, ҳуқуқни бузган ёки ҳуқуқ бузарликка мойил болалар ва ўсмирлар ўртасида криминоген ҳолатларга қарши иммунитет ҳосил қилишда ахлоқ тузатиш педагогикасининг аҳамияти муҳим. Бундай муаммоларни ҳал этиш умуминсонимй аҳамиятга эга.

Даволаниш педагогикаси – жисмоний жиҳатдан ногирон болаларни бевосита ижтимоий фаолиятга тайёрлаш асосларини ўргатувчи фан.

Махсус тайёрланган мутахассислар иштирокида фан асосларини, техника ва технологиянинг ривожини нуқтаи назаридан яратилишига эришиш мақсадга мувофиқ.

Солиштирма қиёсий педагогика – жаҳон мамлакатлари таълим-тарбия тизимлари асосини қиёсий ўрганади.

Ривожланган хорижий давлатлар иш тажрибасини ўрганиб амалиётга тадбиқ этиш, таълим тизимининг ривожланишига асос бўлади.

Хорижий давлатлар таълим тизимига оид маълумотларнинг етиб келмаслиги таълим тизимининг ривожланишига салбий таъсир этади. Бу соҳада алоҳида тадқиқот ишларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ...

Фанларни ўқитиш методикаси – ҳар бир фаннинг мазмунини аниқлаб, кетма-кетлигини белгилаб, танланган материалларни ўрганишнинг шакл ва методларини ҳал этади. Масалан, физика, кимё, биология ва ҳ.к.

Ҳамкорлик педагогикаси – бола тарбияси мураккаб жараён. У ўқитувчидан масъулият, тинимсиз изланишни талаб қилади. Бироқ шундай омиллар ҳам борки, улар ҳам бевосита бола келажагини белгилаш имкониятига қодир. Бу омиллардан бири оиладаги тарбия бўлса, иккинчиси ташқи муҳит, яъни маҳалла-куй таъсири.

Бола тарбиясига: мактаб, оила, маҳалладаги муҳит кучли таъсир этади.

Бола тарбиясида ана шу учта омил (муҳит)ни муштарак ҳолда олиб борилиши, боланинг келажакда етук ва комил инсон бўлиб вояга етишишида етакчи аҳамият касб этади.

Оила муҳити. Жамият қурилишининг биринчи босқичи оиладир. Оила аъзоларнинг ўзаро муносабатлари ижтимоий муҳитни белгилайди. «Қуш уясида кўрганини қилади», деган халқ мақоли оила муҳити моҳиятини ифодалаб беради.

Маданий-оқартув педагогикаси – маънавий-маърифий ишларни бошқариш муаммоларини ўрганади.

Инженерлик педагогикаси, олий ўқув юртлари педагогикаси; бошқарув педагогикаси ҳам мавжуд.

Умумий ўрта таълимда таълим-тарбияни яхшилаш учун муҳим педагогик тадқиқот изланишларни амалга ошириш зарур.

1.2. Педагогик изланишлар. Педагогика фани муаммоларини ҳал этиш учун қуйидаги саволларга жавоб излашга тўғри келади:

- Умумий таълим нимани талаб қилади?
- Ўқувчиларга ёндашиш ва уларга таълим-тарбия бериш йўллари қандай бўлиши керак?
- Педагогик жараён қандай бўлиши лозим?
- Қачон ўқиш осон бўлади?
- Ўқитиб тарбиялаш мумкинми?
- Қандай қилиб болани эркин ижод қилишга ўргатиш мумкин?
- Таълим жараёнининг тузилиши қандай бўлмоғи керак?
- Ўқитувчи ким, унинг позицияси нимадан иборат?
- Дарсга қўйилган талаб ва уни амалга ошириш йўллари нимадан иборат?
- Ҳозирги замон дарси қандай бўлиши керак?
- Муомла санъати қандай бўлиши керак?
- Ёш ўқитувчиларга амалий ёрдам қандаё бўлиши керак?
- Ўқувчиларда фуқароликни қандай шакллантириш лозим?
- Ўқитувчилар касбий маҳоратини такомиллаштиришнинг педагогик усуллари қандай бўлиши керак?
- Илғор педагогик тажрибалар ўрганилиб, умумлаштирилиб, амалиётга жорий этилаётими?
- Илғор педагогик тажрибани белгиловчи мезон нима?
- Таълим жараёнида ўқитувчини ўрни қаерда бўлмоғи зарур?

Ўқитувчига қандай талаблар қўйилади?

Педагогика фани тизимининг ривожланишида бу каби муаммоларга бўлиниш қуйидагилар билан изоҳланади:

1. Узлуксиз таълим мазмунининг такомиллашуви, яратилаётган ўқув манбаларининг мазмун ва сифат жиҳатдан юксак даоражада бўлишига қўйилаётган талаблар, махсус тадқиқот ишларнинг олиб борилишини талаб этади.

2. Педагогика фанлари ижтимоий-маданий ҳаёт билан бевосита боғлиқ. Шу боис жамиятда ижтимоий-маданий соҳаларнинг барчасига амалга оширилаётган ислохотларни ижобий яқун топтириш педагогика фани ривожини таъминлайди.

3. Билимларни ўрганиш, метод ва воситаларни ишлаб чиқиш, шахс таълим-тарбиясини амалга оширишдаги имкониятларни кучайтиради.

4. Таълимий хизмат кўрсатиш бозорини шакллантириш, унинг сифатини ошириш, ахборотли технология имкониятларини ҳамда масофадан ўқитишни таъминлаш.

5. таълим жараёнида узлуксиз равишда мустақил билим олишни йўлга қўйиш.

6. Фанлар мазмунини тўғри, тўлиқ ва қизиқарли бўлиши, узвийликни таъминлаш.

1.3. Ўзбекистон Республикасида касб таълими ислоҳоти. Истиқлолга эришган мамлакатимизда юз бераётган туб ўзгаришлар таълим мазмунини давр нуқтаи назаридан янгилашни тақозо этмоқда. Бундай янгиланиш Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” асосида амалга оширилмоқда.

Жумладан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида шакллантирилаётган узлуксиз таълим тизими доирасида касб таълимига алоҳида ўрин берилишининг самараси сифатида касб- хунар коллежлари ва академик лицейлар тизими шаклланди.

Бугунги кунда касбий педагогика жаҳон миқёсида тан олинган энг илғор методлар ва йўналишлар билан бойиб бормоқда. Айни вақтда ўзининг кенг тадбиқини кутаётган, фаннинг бошқа соҳалари билан алоқадорликда ишлаб чиқилган янги концепция ва назариялар ривожлантирилмоқда.

1.4. Кадрлар тайёрлаш жараёнидаги касбий-малакавий ўзгаришлар. Касбий таълим узоқ давр мобайнида ҳар томонлама ривожланган шахсни тарбиялашга йўналтирилди, бироқ ушбу чора битирувчиларнинг касбий маҳоратининг шаклланиш даражасини пасайиши ҳисобига амалга оширилди. Бу ҳолат касбий маҳорат ва лаёқатни ошириш, инсоннинг бутун умри давомида ўз билимини такомиллаштириб бориши ҳамда ўз-ўзини тарбиялаш эҳтиёжини оширишга хизмат қилмас эди. Республика халқ таълими тизимида олиб борилаётган ислохотлар натижасида касбий таълимни самарали ташкил этиш, ишчи касбларига махсус тайёрлаш, таълим олувчи шахсида касбий маҳорат ва лаёқат сифатларини шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Касбий маҳорат дейилганда битирувчининг юқори даражада касбий кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги тушунилади, у шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатбардошлик даражаси акс эттиришида намоён бўлади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражадаги мослашувчанлиги, янгиликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитларига оз вақт ичида ўта олиши ва фаолият соҳасини мустақил танлай олиши каби сифатлар билан белгиланади.

Касбий маҳорат ва лаёқат шахснинг шундай сифатларидирки, улар бўлажак мутахассиснинг ҳаётий ҳамда меҳнат муваффақиятларини белгилаб беради. Мустақил Ўзбекистон Республикасида таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асоси вазифаси жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодиётимизни буюк давлат даражасига кўтарадиган мутахассисларни тайёрлаш, ушбу жараёнда асосий омил сифатида бериладиган ахборотлар ҳажмини эътироф этиш эмас, балки уларга нисбатан ижодий ёндошувни шакллантириш ва мустақил фикрлаш каби сифатларини тарбиялашдан иборатдир. Шу сабабли бугунги кунда барча фан соҳалари, жумладан, касб таълими бўйича янги ўқув дарсликлари, қўлланма ва тавсияларни яратиш муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу ўринда касб таълимига бўлган эътиборнинг ортиб бораётганлигини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

- * таълим ислохотлари натижасида академ лицей, касб-ҳунар коллежлари ва бошқа турдаги ўқув муассасаларининг шакллантирилиши ва ривожланиши;

- * олий ўқув юртлирида касб таълимини ўқитилишнинг йўлга қўйилаётганлиги, бу борада алоҳида факультет ва бўлимларнинг ташкил этилиши;

- * касбий педагогиканинг бошқа фанлар билан янада жипсроқ боғланиб бориши, истикболда амалга оширилиши кўзда тутилган билим соҳалари туташувида янги концепция ва назарияларнинг юзага келиши;

- * касбий таълим муассасаларининг аҳолига таълим хизматларини кўрсатиш борасидаги фаолият турларининг ортиб бориши, ўз базасида тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши; меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шакллари жорий этиши ва бошқалар.

Уларнинг касбий педагогика талабалар таълими, тарбияси, ўқиши ҳамда ривожланиши қонуниятларини ўрганади, таълим- тарбия, педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш мезонларини ишлаб чиқади, касб таълими муассасалари турларини ва уларни бошқариш тизимини асослайди. У педагогик назариялар тўғрисидаги билимларни, инновацион технологияларни лойиҳалаш услубларини умумлаштиради. Касбий педагогика фани шахсни касбий фаолиятга тайёрлаш, ёш авлодни касбий тарбиялаш, малакали ишчи кучининг янги талаблар даражасида фаолият юритишини таъминлашни кўзда тутди.

1.5. Касбий таълимни ташкил этиш жараёни. Касбий педагогика умумий педагогика фанинг тармоғи сифатида касбий - техник таълим

тизимининг такомиллашиши жараёнида шаклланиб боради. У нисбатан янги фан соҳаси саналиб, бугунги кунда кўплаб тушунча ва маълумотлар билан бойиб, ривожланиб келмоқда. Қар қандай фан соҳасида бўлгани каби касбий педагогика ўз категория, тушунча, ва сифат кўрсаткичларига эгаки, булар фаннинг асосини ташкил қилади.

1.6. Касбий таълим вазифалари:

Касбий педагогика фанининг асосий тушунчалари, унинг мазмуни касбий таълимни ташкил этиш жараёнида қуйидаги вазифаларнинг бажарилиши учун хизмат қилади:

* ўқитувчиларнинг янги, янада мураккаб тадбирларни амалга ошириш мақсадида ўз касбий маҳоратларини оширишлари учун шароит яратиш;

* касбий-техник таълимнинг янги концепцияларини амалга оширишнинг янги йўл ва воситаларини йўллари яратишга эътибор қаратиш, фаол-ижодкор шахсни тарбиялаш;

* педагогик билимларни эгаллашга янгича ёндошувни юзага келтириш;

* таълим тарбиянинг янги, янада самарали шакл ва методларини яратиш;

* ривожланиб борувчи янги педагогик жараёнларни лойиҳалаш, таълим олувчиларнинг барча имкониятлари ва қобилиятларини ишга солиш учун шароит яратиш, касбий маҳоратни эгаллашлари учун сарфланадиган вақтни қисқартиришга эришиш.

§ 2. Касб таълими педагогикасида асосий тушунчалар

2.1. Касбий таълим педагогикаси фанининг асосий тушунчалари.

Мустақиллик шароитида ўсиб келаётган ёш авлодлар тарбиясида умуминсоний кадриятларни, умуминсоний ижобий хислатларни ривожлантиришга оид ғоялар Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида ва нутқлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ўз аксини, тасдиғини топган. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида тутган ўз йўли, тамойиллари тарбия жараёнида ҳали аввалги, кекса авлод олдида турмаган янги масала ва муаммоларни ечиш учун зарур бўладиган хислат ва сифатлар шакллантирилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда миллий мафқураси шаклланиб бормоқда. Педагогика илмидаги тушунчалар, таърифлар миллий мафқурага мос, умуминсонийлик руҳида тушунтирилмоғи мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Албатта таълим ва тарбияда умуминсоний кадриятлар билан бирга миллий ўзига хослик нисбати, мувозанати алоҳида аҳамиятга эга.

Яна бир томондан таълим назариясш, таълим-тарбия мазмунини, шаклини ва услубларининг асосий жиҳатлари Шарқда ишлаб - чиқарилиб,

Оврупо орқали ўзгариб, ривожланиб яна Шарққа қайтиб келганини ва дунё педагогик жараёнини бир бутунлигини ҳисобга олинса қуида келтириладигай тушуичаларда хусусим миллийликдан кўра умуминсонийлик жиҳатларининг кўплиги кўзга ташланиб туради.

Касбий таълим педагогикасининг муҳим тушунчаларига тўхталамиз.

Маълумот - ўқитиш жараёни ва унинг натижаси ҳисобланиб, ўқувчида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг ўзлаштирилганлигини, билиш қобилияти ўсганлиги ва улар асосида илмий дунёқараш, шахсий сифатлар шаклланиганлигини, уларнинг ижобий кучлари ва қобилиятларининг қай даражада ривожланганлигини англатади.

Таълим - маълум мақсадга йўналтирилган, режали равишда амалга ошириладиган «ўқитувчи - ўқувчи -ўқитувчи» мулоқоти бўлиб, унинг натижасида ўқувчида маълумот, тарбия ва умумий шаклланиш, ривожланиш амалга ошади. Одамларнинг маълумоти фақат таълимнинггина натижаси бўлиб қолмай, балки ота-она ва оила тарбияси ўз-ўзини тарбиялаш ва оммавий ахборот воситаларининг (кино, радио, зангорн экран ва ҳоказо) таъсирида амалга оширилади.

Инсоннинг ривожланиши -ташқи ва ички, бошқарилувчи ва бошқарилшига берилмайдигай омиллар томонидан шахсининг шаклланиши жараёнидир. Уларнинг таркибида албатта, мақсадга йициалтирилгай тарбия асосий рол ўйнайдн.

Мактабдаги ўқитиш жараёнида таълим, тарбия ва маълумот ўзаро хмустаҳкам боғлпк «равишда амалга оширилади. Ўқитувчи қайси фанни ўқитишдан қатъи назар, ўсиб келаётган авлодга фан асосларни ўргатади, билимларни баён қилади. Шу материалларнинг мазмунига қараб тарбия масалаларни хам ҳал қилади, болаларда илмий дунёқарашни таркиб топтиради, маданний хулқ-атвор кўникмаларини тарбиялайди, уларнинг онгига илғор маданниятлилик принципларини спнгдириб боради. Демак, таълим назариясининг мавзу баҳси тарбия ва таълим масалаларидан ташкил топиб, уларнинг хаммаси бир вақтда, бир жараёнда амалга "ошириб бори,лади.

Инсон шахсининг шаклланишида маълум мақсадга қаратилган ўзи тушуниб етиб орзу қилган (ўзи мустақил тарбиялай оладиган) фазилатлар, сифатлар" ва хулқларнинг шакллантирилиши катта рол ўйнайди.

Ўқитиш - ўргатиш - болаларнинг махсус ташкил этиладиган фаол мустақил, билиш - таниш, меҳнат, эстетик, жисмоимий фаолияти бўлиб, табиий қобилиятларини ва психик жараёнларини ривожлантириш, тажрибалар, кўникмалар ҳамда билимларни эгаллаш, ўзлаштиришга йўналтирилган фаолиятидир.

Педагогик фаолият - эстетик, ахлоқий, сиёсий, иқтисодий мақсадларга мувофиқ равишда ёш авлодни ҳаётга тайёрлашнинг ақлан ўйлаб кўрилган, катта ёшдагиларнинг ижтимоий зарур бўлган меҳнатининг ўзига хос туридир.

Тарбиянинг объектив қонунлари - ўқув - тарбиявий жараёни ташкил этиш ва ижтимоий ҳаётнинг шахсни, уни ўзига хослиги ҳамда сифатларини шакллантиришдек талабларидаги турғун бўлган анъаналардир.

Тарбиянинг асосий қонуни - ўсиб бораётган ёш авлодни катта ёшдагилар ижтимоий тажрибасининг эгаси қилиш учун, уларнинг ижтимоий ҳаётга қўшилишини таъминлаб бериш учун амалга ошириладиган зарурий ва мажбурий фаолиятдир. Жамиятнинг ҳаётийлигини таъминлаш, алоҳида олинган бир инсон ва ҳар бир шахснинг моҳиятини ташкил этувчи кучларнинг ривожланишини, авлодлар орасидаги ворислигини амалга ошириш демакдир.

Педагогика принципи - ижтимоий муносабатларнинг текширилган амалий ва барқарор йўналишларини ўзида акс эттирадиган назарий умумлаштирувчидир. Шунингдек, ўқув-тарбиявий жараёни, болаларнинг жисмоний» бади, ижодий, меҳнат ва бошқа ҳар қандай фаолиятига педагогик раҳбарликни ташкил этишга боғлиқ бўлган қонуний алоқалардир.

Педагогик тажриба - ўқитувчи томонидан педагогиканинг принциплари ва амалий қонунларини ижодий ва фаол равишда ўзлаштириш ҳамда реал шарт-шароитларни, болаларнинг, болалар жамоасининг, шахснинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда амалиётга татбиқ этишидир.

Педагогик қарама-қаршиликлар (келишмовчиликлар)-педагогика амалиёти жараёнида вужудга келадиган эскирган педагогик кўрсатмалар, қарашлар, концепциялар ва педагогик жараёнининг тарбиявий самардорлигини пасайтирадиган, шахсни шакллантириш тизимлари билан вужудга келган номувофиқликдир,

Янги тараққий этиб бораётган, ўсиб бораётган ёш авлодга ҳаёт талабларининг мураккаблашиб бориши, умуман бу тарзида вужудга келадиган эҳтиёж таълим ва тарбиянинг янги мазмунга, шаклга эга бўлган услублари билангина қаноатлантирилиши мумкин.

Тарбиянинг мақсади - жамиятнинг алоҳида бир олинган шахсга бўлган эҳтиёжларини акс эттириш, унинг моҳияти, идеал талабларини, ўзига хослиги ва фазилатларини, ҳаётга муносабатининг, аклий, жисмоний, ахлоқий ва эстетик ривожланишини назарий умумлаштиришдир.

Шахснинг ҳар томонлама камолотга етиши - маълум бир реал тарихий шарт-шароитларда амалга ошириш мумкин бўлган Қобилиятлар ва иқтидорларнинг, унинг моҳиятини ташкил этадиган ҳамма кучларининг тўлиқ, ва батамом ривожланишидир.

Педагогик жараён - маълум бир мақсадга йўналтирилган катталарнинг педагогик фаолияти таъсирида ташкилпй шакллантирилган ва мазмунан бойитилган ҳамда тарбиячининг йўналтирувчи ва олиб борувчи раҳбарлик роли -натижасида боланинг ўз-ўзи тараққий эттиришидир.

Болаларни тарбияловчи жамоа - бир бутун ўқув-тарбиявий жараёни ташкил этишнинг асосий шаклларида бири бўлиб, жамоавий юқори даражадаги ахлоқий, эстетик ҳамда ижтимоий муносабатларни тарбиялайдиган, махсус ташкил этилган система, болалар муҳитида мулоқот олиб боришдир.

Ҳаваскорлик - болаларнинг мустақил, ихтиёрий, ўз хоҳишига кўра амалга оширадиган ички фаолиятидир.

Тарбиявий мухит - инсон шахсини шакллантирувчи табиат, ижтимоий муносабатларнинг системаси, ижтимоий тафаккур, турмуш ва шахслараро муносабатларнинг доираси каби омилларнинг бир-бирини бойитиши ва мувофиқ келишидир.

Педагогик мухит - педагогик мақсадларга мувофиқ равишда махсус тузилган шахслараро муносабатлар системасидир.

Ички мухит - юқорп даражадаги ўзига хос асабий фаолиятларнинг, характерлар ўзига хослигининг, ҳаётий тажрибанинг, ирсий тафаккур кўникмалари тизимининг ҳамда бола учун, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини намоён этадиган таъсирчанлик ва ҳақиқатга муносабатлар мажмуасининг ўзаро бир-биринга мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитишидир,

Ирсийлик - боланинг шаклий ўзига хосликларини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик ташкилий жиҳатларни, қобилиятларини ва иқдорларини ривожлантиришга йўналтирилган, болаларга ота-оналари томонидан ўтказилган ирсий белгилардир.

Таълим ва тарбияни инсонпарварлаштириш - педагогик диққат ҳамда эътиборнинг марказида инсоннинг муҳим масаласи ва муаммоси, яъни болаларда инсон шахсига дунёдаги энг юқори, бебаҳо бойлик сифатидаги муносабатини шакллантиришдек муҳим фаолият ётади.

Таълимни гуманитарлаштириш - технократизмга ва ноинсоний қиёфа ва хусусиятларга қарама-қарши туриш, инсон шахсининг маънавий бойлигини ошириш ва тараққий эттириш мақсадида таълимнинг гуманитар ҳамда табиий-математик даврийликлари орасида гармоник мувозанатни ўрнатиш.

Ақлий тарбия - болаларнинг онги ва тафаккурини -билимлар, онгли кўникмалар ҳамда малакалар билан бойитиш. Ақлий кучлар, сезгилар, руҳий жараёнлар, иқдорлар, билувчанлик мақсадлари, дунёқараш ва фаолият озодлигини шакллантириш.

Ҳуқуқий тарбия - ҳуқуқий маданиятни, ўқувчиларда- қонунга бўйсунувчанлик хатти-ҳаракатини шакллантириш.

Политехник маълумот - ҳозирги замон ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асосий принциплари билан, чиқиндисиз ва экологик тоза технология билан танишиш. Шу билан бирга компьютер техникаси, механизациялаштирилган ҳамда автоматлаштирилган меҳнатнинг ҳозирги даврдаги жиҳозлари билан ишлаш малакаси билан қуроллантириш.

Меҳнат тарбияси - болаларни умумий меҳнат биланмлари ва ижтимоий фойдали меҳнат малакалари биланқуроллантириш. Шу билан бирга, меҳнатсварлик, меҳнат кишининг психологиясини ривожлантириш, мулкнинг ҳар хил шаклдаги турларида меҳнатида ҳар хил шакллари ташкил этиш қобилиятини намоён этиб муваффақиятга эришиш, тадбиркорлик ва ижодий ёндошувни намоён этиш хусусиятларининг эгаси сифатида шакллантиришидир.

Иқтисодий тарбия-ўқувчиларни асосий иқтисодий тушунчалар билан таништириш жараёни бўлиб, уларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш соҳасидаги оддий ҳаракатлар, қилиши лозим бўладиган ишлар кўникмаси,

малакаси билан, тақсимот ва таълимот билан, иқтисодий тафаккурнинг ривожланиши билан қуроллантириши.

Ўзбекистон Республикаси социал-иқтисодий ривожланишнинг асосий тамойилларини чуқур ўзлаштириш.

Экологик тарбия - ўқувчиларни экологик (атрофмухит муҳофазаси) билимлари билан қуроллантириш, шунингдек табиатга нисбатан ахлоқий-эстетик, оқилона экологик хатти-ҳаракатлар кўникмаларини, экологик тафаккурини ҳамда экология учун фаол курашиш қобилиятларини шакллантиришдир.

Ахлоқий тарбия - ўқувчиларда умуминсопий ахлоқий принципларга содиқ бўлишдек, жамият ахлоқий талаблари ва меъёрларини ҳисобга олган ҳолда ўз хатти-ҳаракатларини танлай олиш маҳоратини, ахлоқий тафаккур ва кундалик одатдаги ахлоқи! хатти-ҳаракатларининг мустаҳкам тизимини шакллантириш.

Жисмоний тарбия - боланинг ҳамма жисмоний хусусиятларини: анатомик, физиологик, асаб ва бошқа системаларини ҳар томонлама ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликлари, шарт-шароитлари, асослари ҳамда жисмоний маданиятнинг одатдаги зарур элементларини мустаҳкам тарзда шакллантириш.

Эстетик тарбия-бадиий-эстетик тафаккурни шакллантириш, реал ҳаётда санъатдаги эстетик ҳодисалар» кўринишлар, ҳолатларни ҳис қила олиш, қабул қила олиш, баҳолай олиш қобилиятларини шакллантириш шунингдек, психодидактика фаол иштирок этиш.

Тарбиялаш услублари (методлари)- катта ёшдагилар билан болалар ўртасидаги педагогик, аклан ўйлаб кўрилиб, маълум мақсадга йўналтирилган таъсирларининг жамият томонидан шарт сифатида қўйилган усуллари бўлиб, болалик даври, фаолияти, мулоқоти, муносабатларини ташкил этишга ёрдам беради, уларнинг фаоллигини рағбатлантирувчи ҳамда хатти-ҳаракатларини бошқариш асослари ҳисобланади.

Таълим методлари (услублари)-болаларнинг билимларни, кўникмалар ва малакаларни ўзлаштиришини, умумий маълумот ҳамда умумий таълимнинг воситаларини эгаллаши учун ақлий кучлари, қобилиятларини ривожлантиришни таъминлайдиган, педагог билан ўқувчининг ўқув ўрганиш жараёнидаги ўзаро таъсирларининг махсус усуллари дур.

Психологиянинг предмети тирик организмнинг вужудга келиши, фаолият юритиши, таркибий тузилиши ва руҳиятини ривожлантириш механизмлари ҳамда қонуниятлари, ашъевий далиллари дур.

Руҳият - субъект (шахс) томонидан объектга реал ҳаётини ҳақиқатни акс эттириш, унинг субъектив қиёфасини, образини яратиш ва ўз хатти-ҳаракатлари ҳамда фаолиятини унинг асосида ўз-ўзидан бошқарувини ўзида намоён этадиган, юқори даражада ташкил этилган материянинг маҳсулоти ва ўзига хос шакли дур.

Онг, атроф-мухитни англаш - инсон руҳиятининг юқори даражаси бўлиб, дунё ҳақидаги объектив билимларнинг, унга объектив

муносабатларнинг таҳлили, кишиларнинг ўзаро мулоқотлари, ўзаро таъсирларининг, ижтимоий муносабатларининг натижасидир.

Ўз-ўзини англаш - кишининг ўзига ва ўз фаолиятига, шахсига англашган муносабатда бўлишидир.

Фаолият- ҳаракатлар ва операциялар системасида амалга ошириладиган эҳтиёжлар ҳамда сабабларга жавоб берадиган, биронта мақсадга йўналтирилган фаолликдир.

Шахс - одамнинг жамият аъзоси сифатида, ўз-ўзини англаш ва тафаккурни, фаолиятнинг объективлигини, мулоқот ҳамда билувчанликни ташувчанлигидир.

Жамоа - инсонпарварлик ва жавобгарлик масъулиятларига боғлиқлиги билан характерланадиган муносабатлар ҳамда ҳамкорликдаги ижтимоий - ижобий фаолиятга асосланган, кишиларнинг ташкил этилган умумийлиги, жамоасидир.

Ижтимоий - психологик иқлим - жамоа ва гуруҳларнинг ривожланиш даражасини, уларнинг шахсга таъсири даражасини ҳамда ҳамкорликдаги фаолиятлари самарадорлигини белгилаб берадиган шарт-шароитлар билан ижтимоий-психологик ҳодисалар (муносабатлар, жамоавий фикр, кайфият ва бошқалар)нинг бир-бирини бойитиш, бир-бирига мувофиқ келишлигидир.

Мулоқот - ўзаро муносабатлар, ўзаро таъсирларни таъминлашга, маълумотларни алмаштиришга ўз ичига олган ва муносабатларни, уларнинг алоқаларини амалга оширадиган, маълум йўналишга асосан олиб бориладиган фаолият ҳисобланиб, кишиларнинг биргаликдаги фаолиятининг бир туридир.

Педагогик мулоқот- ўқув-тарбия жараёни давомида ўқитувчи (педагог)нинг ўқувчилар билан касбий мулоқоти ҳисобланади.

Шахснинг психологик таркибий тузилиши- инсоннинг психологик ўзига хослигини характерлайдиган ва бир бутун таркибий тузилишга умумлаштирилган шахснинг ўзига хослиги, ҳамда фазилатларнинг динамик системасидир.

Рухий жараён - кифоаси (образ), ҳолат, ўзига хослик ёки бошқа психологик тузилмалар . кўринишдаги махсус ўзига хос натижаларнинг мавжудлиги билан характерланадиган руҳиятни ички фаолият сифатида фаол, динамик ташкил этилишидир.

Рухий ҳолат - хатти-ҳаракатлар ва фаолнинг самарадорлигини, ўзига хослигини белгилайдиган кўп жиҳатлардан инсоннинг руҳий ўзини тутиш, ўзини ҳис қилишини характерлайдиган бир бутун руҳиятнинг таркибий қисмларидан биридир.

Шахснинг психологик ўзига хослиги-руҳий жараёнлар ва унинг руҳиятининг турғуи, мустахкамлигига боғлиқ равишдаги комплекс ҳолатларнинг биргаликда мавжуд бўлишлигидир.

Шахснинг йўналганлиги - одамнинг дунё билан муносабатларнинг бир бутун системасини таъминлаб берадиган ва эҳтиёжларнинг динамиклигини ўзида намоён этадиган кўрсатмалар, йўл-йўриқлар, сабаблар, манфаатдорликлар, шахснинг мазмунилиги, шахснинг маънолари, одамнинг бошқа

интилишлари каби муносабатларининг психологик тузилмаси. Зарурат, эҳтиёжлилиқ - қандайдир бир объектив етишмовчиликка, ўзида йўқ нарсага жавоб берадиган инсоннинг рухий ҳолати бўлиб, бу фаоллик манбаидир.

Мақсад - бўлғуси натижалар ҳақида ҳар доим ақлан ўйлаб кўрилган, ривожлантирилган ҳаёлий тасаввурлар.

Сабаб - психологик реаллик ўзининг аниқлигини топадиган зарурат, эҳтиёжининг предметиدير; рухий ва инсон фаолиятини уйғотишга йўналтирилган ҳаёлий тузилмаларини амалга ошириш воситасидир.

Моҳирлик - ҳаётий тажриба ва ўзлаштирилган билимлар асосида аниқ ва онгли равишда амалий ва назарий ишлар, ҳаракатларни тез бажаришга тайёр эканликдир.

Ўқувчининг билими - табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини ақс эттирган фан қонунлари, тушунчалар, ашёвий далилларни ўзлаштиришга йўналтирилган педагогик фаолиятнинг натижасидир.

Малака - ўзининг шаклланиш жараёнида автоматлашиб кетган, яъни ихтиёрий равишда тўлиқ такрорлаш қобилияти, одатдаги фаол сифатида шаклланиб бўлган ҳамда мураккаб ҳаракатларнинг таркибига киритилган жараёнларни психологик танлашга айланиб кетган иш-ҳаракатидир, фаолиятдир.

Қобилият - шахснинг индивидуал - психологик ўзига хослигининг психологик таркибий тузилишига киритилган, қайсидир бир фаолиятни муваффақиятли бажаришга тааллуқли бўлган ва билимлар, малакаларни эгаллашнинг тезкорлигини, енгиллигини изохлаб берадиган хусусиятдир.

Жўшқинлик, мижоз (темперамент)-одамнинг хатти-ҳаракатлари ва руҳиятининг динамик ўзига хослигини характерлайдиган, шахснинг психологик таркибий тузилишларига кирадиган бир бутун, яхлит кўрсаткичлар системасидир.

Характер (қиёфа, тавсифий жиҳатлари) - хатти-ҳаракатларнинг сифат жиҳатларининг ўзига хослигини, мустаҳкамлигини кўрсатиб турадиган, шахснинг дунёга маҳсус муносабатларини ақс эттирадиган ва шу муносабатлар пайдо бўлиш жараёнида ўзининг изиини қолдирадиган хусусиятлар мажмуаси бўлиб, шахс психологик таркибий тузилишининг интегратив таркибий қисмидир.

Эрк -ўз олдига мақсадларни қўйиш ва қабул қилиш билан, шу билан бирга, уларни ҳал этиш, амалга ошириш йўлида ички ва ташқи тўсқинликларни енгиб ўтиш билан боғлиқ бўлган тафаккури ва хатти-ҳаракатларини онгли равишдаги ўзўзини бошқарувидир.

Бузилган хатти-ҳаракатлар - жамият томонидан қабул қилинган меъёрларга қарама-қарши бўлган, рухий соғлом шахснинг ҳулқ-атвори, қилиқлари системасидир. Биринчидан, қилиқлар ва ҳаракатлар сифатида, яъни юдуб-ахлоқ меъёрларидан четга чиқиш, бузилиш ва унинг асосида шаклланиган маъмурият, касбий (шулар қаторида педагогик ҳам) талаблардан четга чиқиш, риоя этмасликдир. Иккинчидан, қонуннинг бузилиши ва оғир

жиноят содир этилиши билан боғлиқ бўлган, ҳуқуқий меъёрлардан четга чиқиш каби хатти-ҳаракатлардир.

Ҳиссиёт - объектив дунёдаги ходисалар, улар мазкур муддатда сезги органларига бевосита таъсир этиши жараёнида ёки нарсаларнинг ўзига хос таркибий тузилишини алоҳида акс эттиришдари иборат бўлган руҳиятнинг оддий шакли ҳисобланади.

Идрок - мазкур муддатда сезги органларига улларнинг бевосита таъсир этиши давомидаги бир бутун ходисалар (ўзига хосликларининг мажмуавий мувифик келлиши) ёки нарсаларнинг инсон онгида акс этишидир.

Диққат - фаолият (хатти-ҳаракат) ва руҳий акс эттиришни таъминлайдиган, белгиланган объектга фаолият ёки онгининг жамланиш ҳолатидир.

Хотира - объектив дунё таъсирларини қайта тасвирлаш ва сақлаш, тасавурида ёдда сақлашдан иборат бўлган руҳий жараёнларнинг мажмуасидир.

Тафаккур - билиш, англашнинг юкори шакли бўлиб, ўзида объектив дунёдаги ходисалар билан нарсалар ўртасидаги муносабатлар ҳамда алоқаларни акс эттириш қобилиятининг мавжудлигини намоён эттиришидир. Бу воқеликни бевосита ички акс эттириш, уни кифолатларда қонупимтлар ва тушунчалар даражасига қадар умумлаштиришидир.

Ҳис-туңғу (ҳиссиёт)- ўзининг ҳолатларига ва объектив дунёга ўз муносабатларини акс эттириш натижалари ҳамда жараёнидир.

Сабабий реакциялар (таъсирлар)- ҳис-туңғунинг ҳаддан ташқари ошиб, сабабнинг функциясига эга бўладиган даражада кучайиши натижасида фаолиятнинг изидан чиқишидир.

Сезги - ҳис-туңғунинг олий тури бўлиб, юкори даражадаги турғунликни ва умумийликни, жамланганликни, қўлламдорликни характерланишидир.

Билиш, англаш - дунё ҳақидаги янги билимлар ҳисобланадиган субъект ва объектнинг ўзаро таъсирини, воқеликнинг руҳиятда қайта тасвир этилиши ҳамда акс эттириш жараёнидир.

Ўргатиш - организмнинг туғма реакцияларига туғри келмайдиган ва ундан олдинги фаолиятлар натижасида вужудга келадиган фаолиятлар ҳамда билимларнинг мустаҳкам ҳолатда ўзгаришидир,

Ўрганиш - таълим жараёнининг таркибий тузилишларида ўқувчининг шахсий фаолияти.

Уйғунлик - инсоннинг ички дунёсининг ҳамма таркибий қисмлаини ривожлантиришдаги теспа - тенглик, мувофиқлик, ҳажмий мувофиқлик (ўлчамдорлик)да бўлишидир, Бунинг мумкин бўлгани учун инсоннинг ҳамма ўзига хослиги ва фазилатларининг асосларида бир системага бирлашадиган яхлит асос, манба ётиши керак.

Шахснинг бус-бутунлиги-прогрессив (ижобий) инсониятнинг маънавий мероси ва амалда мавжуд бўлган ижтимоий муносабатларининг ижтимоий субъект томонидан тўлиқ ўзлаштириш фаолияти, уйғун, ҳар томонлама ривожланган шахснинг ижтимоий аҳамиятга эга идеалларга яқинлашувининг мезони.

Шахснинг ҳар ишга моҳирлиги - шахснинг ижодий имкониятлари, эҳтиёжлари, қобилиятларини чегара билмайдиган ривожланиши сифатида қараб кўриладиган хусусиятидир.

Бу шахс ижтимоий фаолиятининг ҳар хил турларида ўрганглиги, ўз ўрнини эркин алмашинуви, жамият ҳаётининг ишлаб чиқариш, шунингдек ишлаб чиқаришдан ташқари бўлган доираларида ўз куч-қувватини сарф этишидир.

Касбга йўналтириш - ўқувчининг ўз эҳтиёжини оқилона чеклайдиган шахс сифатида камолотга етишининг педагогик жараёни бўлиб, нафақат педагогик ташқи ижтимоий-иқтисодий, балки психологик, тиббий, ҳуқуқий муаммо ҳамдир.

Одоб-ахлоқ-шахснинг ўзига ва дунёга муносабатларига олиб борувчи хатти-ҳаракатларининг белгиланган, аниқланган усули бўлиб, сабабият, тасаввурлар ва қарашларни ўз ичига олади, яъни шахс шаклланишининг манбаи ҳисобланади.

Ахлоқий тарбияланганлик - шахснинг асосий фазилатларининг (меҳнатсеварлик, тўғрисиўзлик, жамоавийлик) ёки ахлоқликнинг асосий белгиларининг ривожланиш даражасига қараб аниқланади.

Шахснинг ақлий сифатлари (фазилатлари)-шахснинг ақлий жиҳатдан камолотга етишуви унинг ақлий, зеҳний сифатлари, фазилатлари орқали намоён бўлади. Бу даражага олиб борувчи сифатлар: билагонлик, объективлик, фикрловчанлик, севишганлик ҳисобланади.

Ақлий, зеҳний тарбияланганлик - ақлий ва зеҳний сифатлари, фазилатларининг ривожланганлик даражасига қараб шахснинг ёшига кўра ҳамма даврларида интеллектуал тарбияланганлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Ақлий тарбиянинг мактаб йилларидаги мезоний фазилати мантиқийлик ҳисобланади. Балоғат ёшида эса, ақлнинг қобилиятлари янги маълумотни вужудга келтиради. Мактаб ўқувчиларининг ақлий ривожланишини бошқариш учун уч жиҳат бўйича маълумотларни олиш керак: билишлик, фаоллик, ақлнинг ривожланганлиги (фикрловчанлик).

Умумпедагогик тайёргарлик- педагогиканинг категориялари ва методологик асослари ҳақидаги билимларни шакллантириш, психологик-педагогик сезгирлик, кузатувчанлик, педагогик тасаввурлар, ташкилотчилик қобилиятлари, талабчанлик, одамшавандалик, мақсадга интилувчанлик, қатъийлик, вазминлик ва ўзини тута олиш, болаларнинг, ўспиринлар ҳамда ёш йигит-қизларнинг ёшига кўра анатом-физиологик ривожланишнинг асосий қонуниятлари ҳақидаги билимларни, ўқувчиларнинг индивидуал ўзига хосликларини, педагогик ишлар билан қизиқувчанлигини шакллантиришдир.

Профессионал (касбий)-педагогик моҳирлик ҳар хил шарт-шароитларда педагогнинг ўз касбий фаолиятини бажариш қобилияти бўлиб, унинг асосида ижтимоий-сиёсий, умуммиллий, махсус, психологик-педагогик, касбий-услубий билимлар ва малакаларнинг шаклланган тизими кўлга киритиш, ўзлаштириб олиш ётади.

Касбий-методик моҳирлик - ўқитувчи, мазкур фанни олиб борувчининг мавжуд бўлган педагогик ва услубий билимлар асосида малакавий фаолиятини бажара олпш қобилнятидир. Шундай қилиб, педагог икки турдаги: касбй ва малакавий тайёргарликка эга бўлади. Шунннг учун ўқитувчининг мактабда ўкитаётган фани юзасидан малакасига ҳамда касбига кўра ҳақли равишда педагог дсб атайдилар.

Таълим (ўқитиш) усуллари -таълимнинг услубий таркибий қисмларини ташкил утган бўлаклардан иборат. Масалан, оғзаки баён этиш давомида доскага ёзиб бориш, кўрғазмали қуроллар ёки улар билан таништириш жараёнида қиёслашлардан фойдаланиш каби ва бошқалар; Ҳар бир услуб доирасида ўқув материали мазмунига, ўқувчиларнинг тайёргарлигига, дарсинг жиҳозланишига, ўқитишнинг индивидуал ўзига хосликларига боғлиқ равишда усуллар алмашинади.

Қунтлилик, тиришқоқлик - меҳнат ва ўрганишда серғайратлилик, қунтлилик бўлиб, болаларни ёшлик йилларидан бошланган ишини охирига етказишга, уни виждонан ҳамда пухта, тартибли килиб бажаришга ўргатиш, онгига сингдиришдир.

Таълим методикаси – хусусий дидактика ёки таълимнинг хусусий иазариясини ўзида намоён этадиган педагогика фаниинг тармоғидир. Унинг вазнфалари ўқув фани юзасидан таълим бериш ҳодисасини ўрганиш жараёпида уларнинг орасидаги қонуний алоқаларни очиш, англанган қонуниятлар асосида эса, ўқитувчининг таълим фаолиятига ва ўқувчишг айглаш, билувчанлик фаолиятига талаблар меъёрини ўрнатишдан иборатдир.

Дидактика - (грекча «дидактикос» сўзидан олинган бўлиб, ўртак, сабоқ бўлишлилик каби мазмунларни англатади.)- педагогиканинг таълим жараёнида тарбиялаш назариясини ишлаб чиқадиган қисми ҳисобланади.

2.2. Касбий таълим педагогикаси қонуниятлари. Кишилик тараққиётининг илк босқичларидаёқ педагогик фаолият ўз мавқеига эга бўла олди. Бугунги кунга келиб илм–фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқлигини педагогика фани ривожига таъсирини кўрсатиб келмоқда. Мазкур ҳолат ҳақида тўлақонли тушунчага эга бўлиш учун педагогик қонуниятлар моҳиятини билишимиз лозим бўлади. Улар қуйидагилардир:

1. Ишлаб чиқариш турига кўра ишчиларни муайян соҳага тайёрлаш

Ишлаб чиқариш турига кўра ўқитиш дастурлари 3 та йирик гуруҳга бўлинади:

1. Якка ҳолда ишлаб чиқариш.
2. Гуруҳ асосида ишлаб чиқариш.
3. Оммавий равишда ишлаб чиқариш.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тури ўзининг техник жиҳатлари ва шаклларига эгадир. Ишлаб чиқаришнинг қайси тури бўлишдан қатъий назар бир цехнинг ўзида ҳам 3 та ишлаб чиқариш тури мавжуд бўлиши мумкин.

Якка ҳолда ишлаб чиқариш - ўз хусусиятига бир қатор афзалликларига эга бўлиб, у ёки бу операцияларни универсал ускуналарда унинг яратилишига маҳсулот қўйиладиган турли талабларни аниқ бажариш

имконини беради. Ишлаб чиқаришнинг бу тури ишчидан, ўлчов асбоблари билан тўғри фойдалана олишни талаб этади.

Гуруҳ асосида ишлаб чиқариш – бу тур якка ҳолда ишлаб чиқаришдан қисмангина фарқ қилиб, унда ишлаб чиқариладиган маҳсулот доналаб эмас, балки қисм - қисм тарзида ишлаб чиқарилди. Ишлаб чиқарилган ҳар бир маҳсулот тури бир номда ва бир хил ўлчамга эга бўлади. Қар бир операция алоҳида-алоҳида ускуналарда бажарилади. Ишлаб чиқариш хизматини кўрсатиш, яъни мослаш, созлаш ҳамда кичик таъмирлаш ишлари махсус ишчилар зиммасига юклатилади.

Оммавий ишлаб чиқариш маҳсулот ишлаб чиқаришни операциясини маълум ўринда ҳамда доимий равишда қайтарилиши билан тавсифланади. Участка ва цехлардаги асбоблар сифати, уларнинг типи, жамланиши ва самарадорлиги ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга мос бўлиши шарт.

II. Ишлаб чиқариш жараёнида механизациялаш ва автоматлаштириш даражаси

Ишлаб чиқариш жараёнининг механизациялаштирилиш ва автоматлаштирилиши ишчилар учун муҳим аҳамият касб этади. Ўска тарихий давр ичида автоматлаштиришнинг ривожланиш босқичига кўтарилганлигини кўришимиз мумкин.

1-босқичда бутунлай автоматлаштириш ёки ярим автоматлаштириш, махсус ёки универсал ускуналар иш жараёни.

2-босқичда мосламалар ва транспортлар орасида ўзаро боғлиқликни ҳосил қилиш.

3-босқичда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ва ўлчамларини назорат қилиш учун махсус ўлчовчи ва механик бошқарувчи

4-босқичда дастурлаштирилган бошқарув автоматик қурилмалари. Улар ўз-ўзини созлаш хусусиятига эга.

5-босқичда махсус ишлаб чиқаришга кибернетик ва ЭХМ машиналар. Иш жараёнида ишчиларни вазифаси ҳисоб-китоб ва бошқариб бориш ва назорат қилишдир. Ҳар бир автомазиция босқичларида ишчиларга кўйиладиган талаблар ўзгариб бориб, бу талаб автоматлаштиришни ривожига қараб қўйилади.

III. Технологик билимларнинг узлуксизлиги

Техник жараённинг узлуксизлиги иш шаклларининг узлуксизлигига боғлиқ. Бунинг учун технологик жараёнларни чуқур таҳлил қилиш керак.

IV. Ишлаб чиқариш корхонасининг иш шароитини ўрганиш

Бу ерда энг аввало корхонанинг ички шароити ва асосий касбларни ўрганиш назарда тутилмоқда. Ишчилар томонидан қўлланиладиган технологик операциялар, мутахассисларнинг иш шароити, корхонанинг ички шароити, яъни ишлаб чиқаришни жараёнида асосий ўринни қўл меҳнати ташкил этадими ёки замонавий тахнология-ми каби саволларга аниқ жавоблар ишлаб чиқариш корхонасининг иш шароитини ўрганиш жараёнида топилади.

V. Ишлаб чиқарувчи ускуналар ва ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган иш қуролларини билиш.

Корхонада ишлаётган ишчининг иш фаолиятига қараб, у сўнгги технология асосида ишлайдими ёки автоматлашган технологиядан фойдаланадими каби саволларга ҳам жавоб топиш муҳимдир. Бу, албатта ишчининг шахсий билим ва малакаси даражасига боғлиқ.

VI. Малакавий техник билимлар мазмуни минтақа кўринишида.

Ишчилар томонидан тез-тез содир этиб туриладиган камчилик ва ўзгаришлар, малакали ишчиларни 2 гуруҳга бўлиб ўқитишни талаб этади, яъни:

1. Асосий (узоқ йилга мўлжалланган)
2. Динамик (махсус муддатга мўлжалланган).

Шу боис таълим турини ажратиб олиш муҳимдир. Минтақаларда ўқув материалларини мезонлар асосида ажратиш қуйидагича амалга оширилади:

- а) компетентли;
- б) материалларнинг турличалиги;
- в) турли мураккаблик;
- г) маҳсулот бирлиги;
- д) технологик жиҳат;
- е) хавфсизлик.

VII. Ўқувчиларда умумий таълим ва малакавийликнинг ўзаро боғлиқлиги асоси.

Асосий мақсади шундан иборатки, таълим олувчилар ўқув жараёни билан бирга иш жараёнида ҳам фаолият олиб борадилар. Айни вақтда педагогикада 3 кўринишдаги ўзаро боғлиқлик назарияси илгари сурилмоқда, яъни,

1-кўринишдаги ўзаро боғлиқлик. Маълум объектни турли фанларни ўқитиш жараёнида ўрганиш. Бу ерда муайян масаланинг турли фанларни ўқитиш жараёнида ҳал қилишдаги ўзаро боғлиқли ва алоқадорли ҳақида сўз юритилади.

2-кўринишдаги ўзаро боғлиқлик. Муайян илмий методнинг турли ўқув фанларини ўқитиш жараёнида қўллаш.

3-кўринишдаги ўзаро боғлиқлик. Муайян қонунни турли фанларда ўз ишботини топганлиги ҳолатини ўрганишдан иборат. Фан-техниканинг ҳозирги ривож, йил сайин билимлар ҳажмининг жадал ўсиб бораётган ўқитиш жараёнини шундай ташкил қилишни талаб этадики, натижада мактабни битириб чиққанлар ўз амалий фаолиятлари жараёнида янги билим, кўникма ва малакаларни, мустақил эгаллашлари учун энг қулай шароит яратилади. Бунинг учун билим, кўникма ва малакалар пухтагина ўзлаштириши билан бирга, балки мослашувчан ҳам бўлиши, ўқувчилар уларни янги ишлаб чиқариш шароитларида қўллай олишлари керак. Бунинг учун эса қуйидагилар талаб этилади:

1. Ўргатиладиган касбга яқин бўлган малакавий ҳамда бевосита шу соҳа бўйича фанларини чуқур ўргатиш.
2. Фанлар тизимидан зарур малакавий фанларни ажратиб олиш.
3. Умум таълим фанлари билан биргаликда мутахассислик фанларини чуқур ўргатиш.

4. Амалий машғулотлар тизимини ишлаб чиқиш.
5. Ишлаб чиқариш жараёнида юзага келувчи муаммоларни ижобий ва тўғри ҳал этишга эришиш.
6. Математик қонунларни билим юртлири ўқув материали ва умумий фанларга тадбиқ этиш.
7. Таянч саволларни тўғри қўйиш ва тузиш.
8. Ўқув жараёнининг савиясини тренажёрлар ёрдамида кўтариш.
9. Уйга вазифаларини топшириш орқали малакавий ўқишни амалга ошириш.
10. Асосий фанлар асосида малакавий техник ўқитишнинг таянч мазмуни аниқлаш.
11. Ишлаб чиқариш мазмунини фанлар асослари мазмуни билан ўзаро боғлаш.

2.3. Ишчи-мутахассиснинг кенг миқёсидаги иш модели. Етук малакали ишчи-мутахассис фаолиятининг асосий модели сифатида илғор ишчиларни меҳнат фаолиятини мисол ёки намуна қилиб олишимиз керак. Уларнинг малака ва иш қобилиятлари педагогик кузатув ҳамда тажриба орқали ўрганилади. Олинган натижалар асосида мукаммал модел яратилади. Бундай модел ишчи-мутахассисларнинг шахсий сифатлари фикрлаш ва билим даражалари, кўникма малакалари, иш жараёнида қўлланиладиган услуб ҳамда методларни аниқлашга ёрдам беради. Малакали ишчи-мутахассис андозасини қуйидаги кўринишда тасвирлаш мумкин:

1. Прогностик (башоратлаш)– олдиндан билиш ва иш ривожини характерлаш.

2. Малакавий – техник мазмунига қўйиладиган талаблар.

1. Бу мақсадда махсус рухсат этилган ва тасдиқланган ҳужжатлар: мақола, илмий техник, ахборотлар, турли илмий ташкилотлар ахборотномалари, диссертациялар, патент, конференция материаллар ва ҳоказолардан кенг фойдаланилади.

2. Ишчиларни малакавий тайёрлаш мақсадида ишлаб чиқилган талаб ва мазмун. Олдиндан ташхисланган маълумотлар андозада қайд қилиниб, илмий равишда ишчи малакасини оширишга имкон беради. Шу билан бирга дидактик башоратга алоҳида урғу берилиши лозим. Ўқув режаси ва дастурларининг мукаммал яратилиши ва ишчи режа устида ишлашда ташхисли маълумотлар зарур. Ишлаб чиқилган андоза ўқув жараёнида муайян ўзгаришларнинг рўй беришини эътироф этади.

2.4. Ишчи касбларни гуруҳлаш асослари. Касбий педагогиканинг қонун-қоидаларини пухта ўзлаштириш касбий ўқитишнинг айрим методологик муаммоларини ижобий ҳал қилишни енгиллаштиради.

Илмий техниканинг асосий йўналиши стандартлаштириш бўлиб, унда ишлаб чиқариш жараёнини автоматлаштириш, комплекс механизациялаш, унификациялаш, ишлаб чиқариш жараёнида ЭЪМни қўллаш, типовой, гуруҳланган ва умумий технологияни қўллаш, ихтирочилик, рационализаторлик ҳамда ишчи-мутахассисларнинг ижодий техник ижодкорлиги асосий омиллардир. Автоматлаштирилган ускуналар, электрон

хисоблаш техникаси ишлаб чиқаришнинг барча жабҳалар техник асосини ташкил этади. Илмий техниканинг турли касблардаги умумийлик асоси шундаки, мазкур касб эгалари халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишлайдилар, шу боис ишчилар бўлсада ишга тайёргарлик, бошқарув жараёнини назорат қилишни бир хил талаб қўйилади. Бу эса ишчи-мутахассисларни касбий тайёрлашда турдош касбларга гуруҳлаб ўқитиш имконини беради. Бирлаштирилган касбларни гуруҳлаш ишчилар иш мазмунини кўра ташкил этилади. Билим ва малакаларни эгаллашда ҳам умумийлик бўлиб, уларга қурилмаларни созлаш, иш режимини танлаш, ишлаб чиқилган маҳсулот ҳажимини ўлчаш, чизмани ўқиш, техник карталардан фойдаланиш ва бошқалар мисол бўла олади. Ҳозирги даврда халқ хўжалигида 6,5 мингдан ортиқ касб мавжуд бўлиб, ушбу касблар сирларини амалий жиҳатдан бирдек ўрганиб чиқиш мумкин эмас. Шу сабабли барча касблар гуруҳлаштирилади ва гуруҳлаш методи қўлланилади. Касбларни гуруҳлашнинг муҳим босқичи умумтехник ўқил мазмуни ва асосий ўрганиш предмети моҳиятига кўра амалга оширилади. Умумтаълим предметларида гуруҳлар умумий техника предметлари учун ягона бўлиб, ўқув дастурида берилган амалий, назарий мавзулар ажратиб олинади, мазкур мавзулар ўқитилаётган касблар кирган гуруҳ хусусиятига мувофиқ келиши лозим.

Касбларни гуруҳлаштиришда гуруҳланган касбларнинг корхонадаги иш жойини лойиҳалаш бўйича малакавий тасифномаси ишлаб чиқилади. Маънавий тасифномада муайян касбга хос бўлган иш маълумоти, ишчи томонида ўзлаштирилиши талаб этиладиган кўникма ва малакалар ҳақида маълумот қайд этилади. Касбларни гуруҳлашда энг асосийси – ўқув билим юртларида амал қилинадиган ўқув дастурнинг мазмуни, илмий техник ривож, малакавий тайёрликка олиб кирадиган ҳиссаси, биринчи тарафдан, умумий ўрта таълим 2 чи тарафдан, умумий ўрта политехник тайёргарликни қўллаш каби хусусиятлар саналади. Мазкур хусусиятлардан келиб чиқилган ҳолда қуйидагилар ўрганилади:

а) иш жараёнига тақсимлаш мақсадида касблар йиғиндисини ўрганиш.

б) турдош касбларнинг ўзаро ўхшашлиги мослама ва жиҳозлар ишлаб чиқарувчи маҳсулот турини тақсимлаш мақсадида ажратилган гуруҳларни ўрганиш.

в) ўқув гуруҳлар таркибига киритиш учун умумий касбларнинг илмий-техник умумлигини аниқлаш мақсадида ажратилган гуруҳларни ўрганиш, касблар моҳиятини дидактик жиҳатдан таҳлил этиш;

г) гуруҳларга ажратилган ўқув гуруҳларни соҳалар бўйича шакллантириш.

2.5. Босқичли ўқитиш назарияси. Дидактик тизим негизини ўқув тарбия жараёни ташкил этиб, у ўз навбатида 2 босқичда ташкил этилади: а) доимий; б) динамик.

Бунинг асосида ўқув дастурларини ишлаб чиқишнинг асосий ва махсус жараёни, муайян касб таълимига мувофиқ аниқ ва пухта, шу билан бир каторда, ўзаро боғлиқликда олиб борилади.

Асосий ўқув жараёни босқичда ўқувчилар умумий талабларга жавоб берувчи билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиб, улар шундай билим оладиларки, уларнинг билим даражалари у илмий техник ўзгаришлар ҳолатига мос келади. Умумий меҳнат эгалланган билим-кўникма ва малакаларга касбий билимларга асос бўлиб, унинг мустаҳкамлиги ишлаб ўқитиш самарадорлигини таъминлашга олиб келади. Асосий ўқув жараёнида ўқувчи эгаллаши лозим бўлган билимлар келажакдаги уларнинг фаолияти, меҳнат тури ва ишлаб чиқаришда эгаллайдиган ўрнини белгилашга хизмат қилади. Асосий билим бериш жараёни махсус билим бериш негизи бўлиб хизмат қилади, шунинг учун ўқувчи кўрсатилган фанлар назарий ва амалий машғулотларини мустаҳкам эгаллаб бормоғи лозим.

Махсус ўқув жараёни. Асосий ўқув босқичдан махсус таълим босқичига ўтиш секин – аста рўй бериб, бутун ўқув жараёни шу мақсад асосида ташкил этилади. Махсус босқичда ўқитиш танланган касбга йўналтириш бўйича олиб борилиб, ўқитиш жараёни шу соҳадаги техник ва технологик ривожланиш талабларига жавоб бермоғи лозим, аммо марказлаштирилган тартибда ишлаб чиқилган ўқув дастур барча халқ хўжалиги соҳалари ёки корхоналар талабларига жавоб бера олмайди, чунки бир соҳада технологик жиҳозларнинг бир тури ўрганилса, иккинчи турида ишчиларни тайёрлаш соҳалар бўйича ўқитиш афзалдир.

Ўқувчининг асосий иш мазмуни – хизмат кўрсатувчи технологик жараёнлар моҳиятини англаш, иш режимини оптимал ажратиш, фаолиятнинг мураккаб томонларни ўз вақтида аниқлаш ва уларни таъмирлаш, иш юқори сифатни таъминловчи технологик жараённи аниқлаш.

Махсус ўқитиш жараёнида таълим олувчиларни корхонанинг хусусиятлари билан аниқ ва мукаммал таништириш, уларнинг корхонадаги барча иш турларини бажаришда эгаллаган билим ва малакаларини амалда қўллаш олишларини таъминлаш лозимдир. Таълим олувчилар ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик жараёнлари, қурилма ва мосламалар ҳақидаги билимларини амалда қўллаш билишлари лозим. Касбий кўникма ва малакаларни ривожлантириш кенг, умумтехникавий асосида олиб борилиши керак. Бу ўз навбатида ишчининг истаган корхонада фаолият кўрсатишини таъминлайди. Махсус ўқитиш жараёнида ўқитувчи устанинг ишлаб чиқариш жараёнига тайёрлашда қуйидагиларга эришмоғи лозим:

1. Таълим олувчини ҳозирги замон техника жараёни методлари ҳамда замонавий метод ва қурилмаларда ишлашга ўргатиш.

2. Меҳнатни ташкил этиш методи ҳам ўқувчини зарур бўлган билим, кўникма ва малакалари даражаси ҳамда касбий малакасига кўра турли иш операцияларини замонавий технология талабларига мувофиқ берувчи ишлаб чиқаришни ташкил этиш.

3. Таълим олувчини иш меъёрига амал қилишга нисбатан ижодий ёндошишга ўргатиш.

4. Корхона иш чизмаларини тўғри ўқиш ҳамда технологик ҳужжатлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш.

5. Корхона жамоаси томонидан ўқувчи иши сифатидан муҳим тарбиявий омил тарзида фойдаланишга эришиш.

6. Таълим олувчини меҳнат, ишлаб чиқариш ва ёнғин хавфсизлиги талабларига амал қилишга ўргатиш.

7. Таълим олувчида иш ўрни ва қуролларига нисбатан жавобгарлик, уларни қадрлаш ҳиссини ҳосил қилиш.

8. Ўқувчида иш маданияти ҳақида таассуротни юзага келтириш иш жойини ташкил этишни ўргатиш.

9. Шундай ишчи-мутахассисни тарбиялашга эришиш керакки, у ҳар қандай ҳолда ҳам иш унумдорлигини оширишга ўз ҳиссасини қўшсин. Ишчиларни корхона обрўли ва иш сифатини ошириш, меҳнат интизомига катъий риоя қилиш руҳида тарбиялаш.

2.6. Ишлаб чиқариш таълими даврлари. Бошланғич давр – бу вақтда таълим олувчилар ўз усталарини танимайдилар, ишлаб чиқариш жараёни ва бир-бирлари ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмайдилар. Ўқув устаси ҳар бир таълим олувчининг шахсий хусусиятларини ўрганиб, уларда иш жойи, муайян касбни танлашга нисбатан қизиқиш уйғотиб, иш шароити ҳамда меҳнатга қўйиладиган умумий талаблар билан таништирилади. Ишлаб чиқариш устаси таълим олувчиларни техник тўғарақларга қизиқтириб, ишлаб чиқариш соҳаси фахрийлари билан учрашувлар ташкил этади. Ишлаб чиқариш устаси таълимнинг дастлабки иборат кунлариданок гуруҳ фаолини сайлаб олади ва таълим олувчилардан жамоани шакллантиради. Бу босқичда кўпроқ ташкилий ишлар олиб борилиб, таълим олувчилар бир-бирлари танишадилар ва иш жараёни билан танишадилар. Ушбу жарайннинг ишлаб чиқариш ёки ўқитишга алоқаси бўлмай, ўртача 2 ҳафтагача вақт давом этади.

Тайёргарлик даври- бу вақтга келиб таълим олувчилар аниқ иш турлари билан танишиб, улар ўқув-ишлаб чиқариш, меҳнат фаолиятини ташкил эта олиш хусусиятларига эга бўладилар. Гуруҳда уста ишонадиган, ўз-ўзини бошқарувчи органлар фаолият кўрсатди. Бу вақтга келиб уста куйидаги масалаларни ҳал қилади.

Иш ўрнини ташкил этиш, меҳнат хавфсизлигига жавоб бериш, ишлаб чиқаришда интизомли бўлиш иш қуролларини асраб-авайлаш, шахсий гигиена ва санитария қоидаларига риоя қилиш ва бошқалар. Таълим олувчилар иш жараёни моҳиятини акс эттирувчи техник хужжатларни ўрганиш, мосламаларни созлаш, иш ўрнини ишга тайёрлаш, ишлаб чиқилган маҳсулотни сифатини текшириш каби фаолиятларни ташкил этиш асосида оддий иш жараёнларини ўрганиб борадилар. Уста томонидан ҳар бир меҳнат ҳаракатининг бир неча марта кўрсатиб ва тушунтирилиб берилишиши, таълим олувчилар томонидан уларнинг кетма-кет бажарилиши натижасида уларда бирламчи кўникмалар ҳосил бўлади.

Касбни ўзлаштириш даври – иш жараёнларини ўрганилганидан сўнг олинган билим ва малакаларни мукаммалаштиришга ўтилади. Бунинг учун шундай ишлар танланадики, иш жараёнида янги ва аввал ўзлаштирилган мавзулар қамраб олинади. Шунда таълим олувчиларда эгалланган билимнинг такомиллашиш хусусияти ривожланади.

Касбни эгаллаш муддатида уста таълим олувчиларда қуйидаги сифатларни ривожлантиради: иш жараёнида иш ритми ва суръатига риоя қилиш, ишнинг бажарилишида техник талабларга жавоб бериш, юзага келган муаммоларни мустақил ҳал қилиш ва буюрилган ишга нисбатан жавобгарлик ҳиссини тарбиялайди.

Назорат қилиш ва яқунлаш даври – бу муддатнинг асосий вазифаси олинган билим ва ўзлаштирилган малакаларни мустаҳкамлаб қолмай, балки уларни замонавий мослама ва қурилмалар асосида такомиллаштириб боришдир. Ишлаб чиқариш фахрийлари иш фаолиятини ўрганиш ва ўзлаштириш таълим олувчида ишлаб чиқариш амалиёти жараёнида мустақил фаолият юритиш ҳиссини шаклланиб боришига ёрдам беради. Таълим олувчилар меҳнат жамоасида тарбияланиб, ривожланиб, шахс сифатида шаклланиб борадилар. Бу муддат охирида таълим олувчилар ишларни мустақил равишда режалаштириш, ўз иш жойларида илғор методларни қўллаш, мустақил равишда иш қуролларни бошқариш, чизма ва технологик хужжатлардан фойдаланиш, шу билан бирга ишлаб чиқаришдаги янги ютуқларга эришишга интилиш вақт ва хом ашёни тежаш, меҳнат хавфсизлиги талабларига жавоб бериш каби фаолиятни амалга оширишлари лозим. Ёш ишчи-мутахассислар юқоридаги талабларга жавоб берганлари ҳолда меҳнат фахрийлари билан алоқаларни узмасликлари, уларни кадрлаб, ҳурмат қилишлари лозим.

2.7. Ишлаб чиқариш таълими тизимлари. Ишлаб чиқариш таълимининг предметли тизими ҳунармандчилик сирларини ўқитиш даврида вужудга келган бўлиб, чиқарилаётган маҳсулот тури, вақти, илғор техника ва технологиянинг ривожланиб бориши билан фан сифатида шаклланиб борган. Ўқитиш жараёнида ўқувчи ишчи тайёрланадиган маҳсулотларни ишлаб чиқади. Бу жараён ишлаб чиқаришга ўқитиш деб номланади. Бу тизимнинг асосий камчилиги тайёрланган маҳсулоти қайта ишланмас эди, бунинг оқибатида таълим олувчилар нотўғри ҳаракатларни ўзлаштиради эдилар. Оқибатда таълим олувчилар қайта ўқитилиб, уларда мустаҳкам билим ва кўникма шаклланади эди.

Ишлаб чиқариш таълимининг операцияли тизими - бу жараён техниканинг ривожланиши билан вужудга келиб, ишчилар меҳнатининг мазмун ва характери, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг тури ҳамда ижтимоий талабга қараб мазмунан ўзгартирилиши рўй беради. Бу тизимда ўқитиш жараёни тезлашиб ўқувчилар маҳсулот ишлаб чиқишга йўналтирилмаган касбларга ўқитиладилар.

Меҳнат таълимининг операцияли потюкли тизими – бу замонавий ишлаб чиқаришни ташкил қилинишининг энг илғор шакли бўлиб, унда ишчи алоҳида иш турини бажариб кейинги операцияни кейинги иш ўрнига узатади. Маҳсулот тайёр бўлгунча технологик жараён бир неча иш жойида бажарилиб нан шу жараёнларда тайёр маҳсулот тайёрланади.

Ишлаб чиқариш таълимининг операцияли предметли тизими - бу ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иш операциясини ўрганилиб маҳсулотни тайёрлаш оддийдан мураккабга қараб ўсиб бориб, таълим олувчи

ўзи бажарган иш натижасини кўра олади, бу ҳол эса унда ишга нисбатан кизиқиш уйғонишини таъминлайди.

Ишлаб чиқаришнинг мажмуавий операцияли тизими – бу жараёни иш объекти танлаш маълум кетма-кетлик ва ўзаро боғлиқликда олиб борилишини назарда тутаяди. Ушбу жараёнда таълим олувчилар бажарилиши лозим бўлган барча иш тури билан танишиб ишлаб чиқариш жараёнида амалга оширилувчи меҳнат кетма-кетлигини мукамал ўзлаштирадilar.

Ишлаб чиқариш тизимининг мақбул, мажмуавий камайиш тизими – бу тизимнинг моҳияти шундаки, муайян касбнинг муҳим унсурлари ажратилиб олиниб, улар кейинги кетма-кетлик пухта ўзлаштирилади. Ушбу тизимнинг аввалги тизимдан фарқи шундаки, ишлаб чиқариш жараёни асосини бажарилаётган операция эмас, балки бажарилган ишни қабул қилиш ётади. Тизимнинг камчилиги бир ишнинг бажарилишида тавсия этилган бир неча йўллардан биригина танланади.

Ишлаб чиқариш таълимнинг инвариант тизими – тизимнинг мазмуни ўқув материали мазмунини таснифлаш ва ўқувчига юқори малакали касбларни ўргатиш.

Ишлаб чиқариш таълимининг муаммоли аналитик тизими. Мазкур тизим ўқув жараёни ва бутун ўқув материалининг алоҳида ўқув муаммолари асосидаги мустақил мазмунга эга эканлигини таклифлайди. Муаммо меҳнат жараёнлари хусусиятидан келиб чиқиб, таълим олувчилар фаолиятида бажариладиган иш учун зарур бўлган ақлий ва жисмоний ҳаракатлар жараёнлари ўрганилади. Қар бир муаммо доирасида учун мустақил вазифа белгиланиб, уларни ҳал қилиш мавзунинг таркибий тизими умумий кўринишда таълим олувчилар томонидан ўрганилади. Қар бир муаммо таълим олувчилар томонидан ўрганилиб, сўнгра ҳар бир муаммога изоҳ берилади. Технологик жараёнда бу муаммонинг ўрни ажратилиб берилади.

2.8. Ишлаб чиқаришга ўқитиш мазмунини ишлаб чиқиш тамойиллари. Ўқув дастури ва предметининг сифати, фандаги ютуқлар, ўзгаришлар мазмунининг давр талабларига жавоб бериши учун дастур ва предметини яратишда илмий тамойилларига риоя қилиш керак. Ушбутамойиллар қуйидагилардир:

1) Касбий малакани ривожлантириш, унга ташҳис қўйишида муаммоли билимлар тизимининг ақс этиши.

2) Ўқув дастурида замонавий фан, техника ва технология ютуқларни кўлланилишига эришиш.

3) Политехник тамойилларнинг ақс этиши. Қар бир фан ўз ичига умумилмий касбий политехник тушунчаларни қамраб олади. Касбий педагогикада илмий тушунчалар асоси сирасига техниканинг умумий классификациялаш асоси, ишлаб чиқариш жараёнининг барча тамойиллари, ижтимоий-иқтисодий меҳнат шароити каби тушунчалар киради. Умумилмий тушунчалар куч, тезлик, ирода (мустаҳкамлик), юклама каби тушунчаларни қамраб олади.

4) Малакавий техник билим беришнинг ўзаро алоқадорлиги. Асосий йўналишга кирувчи умумтаълим фанларнинг касбий йўналишдаги фанлар

билан ўзаро боғлиқлиги. Ишлаб чиқариш таълимида умумтаълим ва махсус фанлар қўлланилади.

5) Ўргатилаётган касб моҳиятини очиб беришга хизмат қилувчи ўқув фанлари ва асосий бўлган ғояларни ажратиш. Касб сирларини ўқитишда аҳамиятли фанларни чуқур ўргатиб бориш, мутахассислик фани бўйича етарли даражадаги назарий ва амалий билимларга эга бўлиш, касбни пухта эгаллаш самарадорлигини таъминлайди.

6) Ўқув дастурида меҳнат фахрийларининг ишлаб чиқаришдаги илғор тажрибалари моҳиятининг акс этиши муваффақиятлар омили саналади.

7) Билим юртини тугатган ишчининг ишлаб чиқариш малакасини ўсишини мўлжаллаш. Бизга маълумки, касбий техника дастурларини ўқитиш, муайян касбга ўргатиш жараёнида ишчининг малакаси ошиб боради, агар ишчи ўз устида ишламас, замонавий технологияларни қўллаган унинг билимлари эскириб, фойдасиз бўлиб боради, шунинг учун берилаётган назарий билимлар мумкин қадар юқори даражада олинса ёш ишчининг умумтехникавий ва махсус дунёқарашининг кенгайиши, ишлаб чиқариш маҳоратининг ўсиши таъминлайди.

Ўқув дастурларда (қўшимча) асосий касб билан бирга қўшимча меҳнатга ўргатиш ишига ҳам эътибор қаратилади, шу боис ўқув дастурларига асосий касбий мавзулар билан бирга қўшимча фаолиятга ўргатувчи мавзуларни ҳам киритиш керак. Аралаш касбларни ўрганиш минимал билим бериш билан чегараланиб берилаётган асосий касбга нисбатан бошқа фаолиятлар ўриндош қилиб олинади.

§ 3. КАСБИЙ ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Таълимнинг қуйидаги қонунлари мавжуд: тарбияловчи таълим қонуни; ҳар қандай таълим фақат ўқитаётган, ўқитаётган ва ўрганаётган объектнинг маълум бир мақсадга йўналтирилган ўзаро таъсири ёрдамида амалга оширилади; таълим фақатгина ўқитувчиининг фаолияти ва ўй-фикрларга мувофиқ равишда ўқувчиларнинг актив фаолиятлари давомида юз беради; ўқув жараёни ўқитувчи ҳамда ўқувчининг мақсадлари мувофиқ келган ҳолда юз беради; алоҳида бир шахсни у ёки бу фаолиятин ўрганишга йўллаш уни ушбу фаолиятга жалб этиш орқали эр- ишилади; таълимнинг мақсади, билим олишнинг мазмуни ва таълим методлари орасида доимий боғлиқлик мавжуд бўлади; таълимнинг мақсад» таълим мазмуни ва методини белгилаб беради.

Таълим жараёни билан ижтимоий тизимлар ва шарт-шароитлар орасидаги қонуний алоқаларни ўрганиш имконини берадиган тизимли-таркибий тузилшини биз таълим қонуниятларини ўрганиш учун етакчи методологик манба, асос деб ҳисоблаймиз. Кейин эса таълим таркибига қирадиган ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари орасидаги алоқаларни, энг охирида эса ўқув жараёнининг вазифалари, мазмуни, методлари, шакллари каби айрим таркибий қисмлар орасидаги алоқаларни қараб чиқиш лозим.

Таълим қонуниятлари таркибий қисм сифатида таълим жараёнига кирадиган, унинг қонуниятларидан келиб чиқадиган яхлит педагогик жараён билан кенг ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ўзаро алоқаларини таҳлил этишдан келиб чиқади.

Таълим жараёни яхлит, бир бутун педагогик жараён таркибига кирадиган маълумот, тарбия, ривожланиш жараёнлари билан қонуний боғлиқдир. Демак, таълим ҳар доим маълумот бериш, тарбия ва умумий ривожланиш вазифаларини биргаликда амалга ошириш орқали шахснинг ҳар томонлама тараққий этишига қўмаклашади.

Таълим жараёни таълим олаётганларнинг реал ўқув имкониятларига боғлиқ бўлади. Бу имкониятлар шахснинг таълим олиш шарт-шароитига ташқи ва ички муносабатларнинг мувофиқ келишидр.

Таълим жараёни қонуний равишда у содир бўладиган, амалга ошадиган ташқи шарт-шароитларга ҳам боғлиқдир. Мактабда таълим учун мувофиқ келадиган махсус ўқув-моддий, ахлокий-руҳий ва эстетик шарт-шароитлар яратиш керак. Шу билан бирга қўллаган вазифаларни ҳал этиш учун зарур вақтга ҳам эга бўлиш лозим.

Шундай қилиб, биз таълимнинг ҳамма жараёнлари билан асосий алоқаларини, боғлиқликларини, шунингдек, таълим учун ички ва ташқи шарт-шароитларнинг ўзаро алоқада бўлишини қараб чиқдик. Энди таълимнинг таркибий қисмлари орасидаги қонуний алоқалар, боғлиқликларни, яъни ўқитиш ва ўргатиш жараёнлаил орасидаги, шунингдек, уларнинг вазифалари, мазмуни, методлари (усуллари), воситалари ҳамда ташкил этиш шакллари орасидаги алоқаларнинг боғлиқлигини таърифлашга ўтиш мумкин.

Ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари, бир бутун таълим жараёни тизимида қонуний равишда ўзаро чамбарчас боғлиқдир. У ўқувчиларнинг фаолликлари билан диалектик равишда мувофиқлашиб кетадиган мактабдаги ўқув жараёнининг моҳиятини белгиллайди.

Таълимнинг мазмуни жамиятнинг эҳтиёжларини, фаннинг ривожланиш мантиқи ва даражасини, таълим учун реал ўқув имкониятлари ҳамда ташқи шарт-шароитларнинг мавжудлигини акс эттиради. Бу қонуният таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга йўналганлиги каби аввал тилга олиб ўтилган қонуниятларда ўз аксини топади.

Рағбатлантиришнинг усул ва воситалари, ўқув фаолиятини ташкил этиш ҳамда назорат қилиш қонуний равишда таълимнинг вазифалари ва мазмуни билан боғлиқдир.

Агар педагог вазифанинг мазмунини, рағбатлантириш усулларини тўғри танлай олса, назорат ва ўқув фаолиятини тўғри ташкил этса, мавжуд шарт-шароитларни ҳисобга олса ҳамда уларни яхшилаш чораларини кўрса, ўқувчиларни ривожлантириш, тарбиялаш, маълумот беришда мустақкам натижаларга эришади.

Шундай қилиб, биз ўқув жараёни учун характерли бўлган бир бутун дидактик қонуниятларнинг доираси ва улардан келиб чиқадиган асосий боғланишлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик.

Таълим ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади, аммо унга мувофиқлашиш асосида эмас, балки фаолиятнинг янги турларини лойиҳалаш, ўқувчилар ақл-идрокини ривожлантиришнинг янги даражаларини жорий этиш асосида эришилади.

Инсон ва унинг ўқув-билиш фаолияти ҳақида ҳамма фанларнинг ютуқлари бизнинг дидактик қонуниятлар ҳақидаги тасаввурларимизни бойитишга таъсир кўрсатади. Таълимнинг қонуниятларидан дидактиканинг принциплари келиб чиқади.

3.1. Таълим ва тарбия принциплари. Таълим ва тарбия тушунчалари бир-бирига чамбарчас боғлиқ тушунчалар бўлганлиги сабабли педагогикадаги таълим ва тарбия принципларини ҳам биргаликда кўриб чиқамиз.

Педагогикада фан сифатида асосий қоидалар, ғоялар мавжуд. Бу ғоялар таълим самарадорлигини, қўйиладиган талабларнинг изчиллигини таъминлайди. Таълим ва тарбия принциплари жамият ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиқиб педагогика назарияси ва амалиёти ютуқларига кўра ўзгариб, такомиллашиб боради.

Тарихда педагогика принципларини аниқлаш бўйича турлича ёндошувлар мавжуд бўлган. Масалан: XVI асрда Я.А.Коменский таълим принципларини табиатга қиёслаб ўрганишни яъни, ўқувчиларга табиат кўйнида бевосита таълим беришни, табиатда қандай мутаносиблик бўлса таълимда ҳам худди шундай мутаносибликка эришишни таклиф этади. 17-XVIII асрларда маданий жиҳатлардан мутаносибликка эришиш принциплари илгари сурилади. Ҳозирда таълимнинг илмийлик принципи, ўқувчилар имкониятлари ва ёш хусусиятларини ҳисобга олиш принципи, кўرғазмалилик принципи, таълимда мунтазамлилик ва давомийлик принципи, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаоллиги ва онглилиги, таълим ва тарбиянинг тарбиявий характери каби кўпгина принциплари мавжуд.

Таълим ва тарбиянинг баъзи принципларини изоҳлаймиз. Ҳар қандай таълим тизимида таълим вазифалари жамият томонидан ғоявий йўналтирилади. Бизнинг мустақил Республикамиз мисолида таълим ва тарбия умуминсоний кадриятларга йўналтирилган бўлиб, ўқувчиларда барча инсонларга мос ижобий хислатларни шакллантиришни кўзда тутди. Таълим ва тарбия жараёни турли партия ва оқимларнинг таъсиридан озод қилинади. Тарбияда ўзбекларга хос урф-одатлар, удумлар, анъаналарга амал қилиш кўзда тутилади. Истиқлол мустақиллик мафкураси ўзбекона таълим-тарбиянинг асоси қилиб олинади. «Шу Ватан барчамизники», «Ватанни севмоқ иймондандир» ғоялари, ҳур Ўзбекистон мадҳияси, Ўзбекистон Республикасининг миллий байроғи таълим ва тарбиянинг асоси ҳисобланади. Мустақиллик - ислоҳот - таълим-тарбия, булар бир-бирлари билан эгизакдирлар. Шунинг учун ҳам Президентимиз И. А. Каримовнинг барча асарлари нафақат фаннинг иқтисодий, сиёсий соҳаларига, балки ҳозирги замон педагогикаси фани таракқиёти ва равнақиға самарали ҳисса бўлиб кўшилди. Улар инсониятнинг янгича тафаккур оламини тадқиқ этишга йўл

очиб берди. Маърифий-ахлоқий принципларни ислоҳ қилиш борасида амалий қўлланма ҳамда қўлланма вазифасини ўтайди. Мустақилликнинг моҳияти таълим ва тарбия сабоғининг йўна-лишини белгилайди. Мустақиллик - бу иймон ва эътиқод эркинлиги, миллий қадрият, маънавият ва маданият, маърифат ва дин-диёнат озодлиги демак. Шу боис ёшларга бериладиган таълим ва тарбия ватанига, миллатига, халқига эътиқод қўйишдан бошланади. Иймон тушунчаси эътиқод билан бир қаторда туради, инсон ахлоқ-одоби, илм олиши, маданият ва маърифатли бўлиши каби яхши хислат ва фазилатларни ўз ичига қамраб олади.

Таълим мазмуни ўқувчиларни ҳаққоний илмий далиллар, тушунчалар, қонуниятлар, назариялар билан таништиришни назарда тутди. Бунинг учун ўқув мазмунига фақат илмий асосланган тажрибада тасдиқланган, ўқув фани ва фаннинг мазмуни орасидаги қонуний алоқаларга асосланган илмийлик принципини қўллаш даркордир. Назарий билимларнинг амалдаги қўлланилиши, назарий билимларнинг амалий билимлар билан боғлиқлиги ҳар бир ўқитувчининг ахборотидан сезилиб туриши керак. Ҳар бир фан бўйича, айрим олинган соҳа бўйича фан янгиликлари доимо изоҳланиб борилиши даркор. Бевосита дарс давомида илмийлик принципи фақат илмий ахборотни бериш билан чегараланмайди. Ахборот, илмий қайдномаларнинг қаердан келиб чиққанлиги, сабаб, натижаларнинг таҳлили, тарихийлик принципини қўллаш ҳам илмийлик принципини таъминлайди.

Таълимнинг ҳаёт билан, ижтимоий ҳаёт амалиёти билан боғлиқлиги принципи ҳақда гал кетганида жамиятимизда туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг моҳиятини таълим ва тарбия мазмунига нечоғлик сингиб кетганлиги - тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов эълон қилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойилларини фақат Ўзбекистон Республикасида хос мустақил йўлини таълимнинг барча жабҳаларига сингдириш даркор. Бунинг учун Республикада социал-иқтисодий ривожланишга оид кўрсаткичлар, иқтисодий йил якуналарига оид факт ва материаллар, янгилик ижодкорлари ҳақдаги очерклардан фойдаланиш яхлит натижаларга олиб келади. Шу билан бирга мисоллар тўпламидан ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг ривожлантириш нуктаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлганларини танлаб олиш учун ҳам зарурдир. Бунда ўқитувчиларнинг доимий равишда илмий-таълимий, иқтисодий, тадбиркорлик журналларда баён этилган маълумотлар билан мунтазам танишиб боришлари ёрдам беради. Булардан ташқари ўқувчиларга ўзлари топган мисолларни ҳам келтирилиши, ўқитувчининг намоёниш этган нарсаларини ўзларининг ҳаётини кузатувлари билан тўлдирлишларини маслаҳат бериш фойдалидир.

Шуни назарда тутиш керакки, таълимнинг ҳаёт амалиёти билан боғлиқлиги маҳаллий шароитлар билан чегараланмаслиги лозим. Ўқувчиларни жаҳондаги техника ва технология тараққиёт билан, Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақилликка ўтиш жараёнлари билан таништириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчилар томонидан янги билимларни ўзлаштириш жараёнининг муваффақиятли бориши учун ўқув материалининг ҳар бир таркибий қисми мантикий равишда бир-бири билан боғланиши шарт. Бунда кўникма ва ма-лакалар маълум бир тартибда, тизимда мунтазам жойланиши кўзда тутилади. Бундай талабни таълимда мунтазамлик принципи адо этади. Муунтазамлик таълим ва тарбиядаги зарур фнэнологик қонуният ҳисобланади. Ўқув материали мантикий боғлаишда ўрганил-гандагина мустаҳкам ёдда сақланади. Мунтазамлик принципи фанлар бўйича тузилган дастурларда, ўқув режаларида, дарслик, ўқув қўлланма ва методик тавсияномаларда амалиётга татбиқ этилади. Мунтазамлик ҳодисалар, тушунчалар, далиллар орасидаги ички ало-қалар, назарий қоидалар билан амалий ишларни бажариш ўртасидаги мантикий боғлиқликларни ўрнатиш орқали амалга оширилади. Бу принцип ўрганилаётган материалдан етакчи тушунчаларни аниқлашни, уларнинг бошқа тушунчалар билан алоқаларини ўрнатишни, таълимдаги баъзи бир умумий қонунларни ёритиб бериш учун улар ривожланишининг манбаини очиб бсрадигаи маълум бнр мунтазамликка, кетма-кетликка риоэ этишни талаб этади.

Мунтазамлик принципи амалга оширилаётганда албатта фанлараро интегратив боғланишлнкни кўзда тутиш муҳимдир. Масалан: назарий меҳаиика қонунят-лари материаллар қаршилиги ва механизмлар назариясида ҳам қўлланилади. Албатта мунтазамлик принципи бевосита ўқув-тарбия жараёнида қўлланилаётган пайтда ижодий ёндошишни талаб этади. Яъни ҳар бир педагогик ҳолат учун мақсадга мувофиқ бўлган мунтазам-ликни танлашни назарда тутати.

Мунтазамлик принципи бевоспта фан бўйича тузилаётган дарс режасини яратишда қўл келади. Бунда ўқитувчи мавзунинг айрим масалаларини ўрганиш тартибни белгилайди, амалий ва назарий ишларнинг узвийлиги, такрорланишини ва ўқув материални ўзлаштириш даражасини назорат қилиш тартибини аниқлаштирати. Масалан: тушунчалар, теоремалар илгарироқ ўрганилса мустаҳкамловчи машқлар эса назарияни ўрганишнинг давоми бўлади. Бу принцип ўқувчилар ўқув фаолиятини ташкил этишнинг ҳам асоси ҳисобланади.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги принципи таълим жараёнида ўқувчиларни янги-янги илмий билимлар билан қуроллантириш ва ўзлаштирилган билимлар асосида умуминсоний сифатларни шакллантиришни таъминлайди. Ўқув предметларнинг ҳар бир, ҳатто, айрим мавзу ва қисмлари ҳам тарбияловчи характерга эга. Таълим жараёнида ўтилаётган мавзуларнинг мазмунидан келиб чиқадигаи тарбиявий томонлари тўғри белгиланади ва таълим билан бнрга, бир бутунликда амалга оширилади. Таълим жараёнида тарбияланишнинг туб моҳияти ўзлаштирилаётган плмий билимлар орқали ўқувчиларнинг дунёқарашларини шакллантириш, шу жараёнда ўқувчиларга муайян умуминсоний маънавий, интеллектуал, тадбиркорлик, иродавийлик ҳиссиётларини сингднриш ва шакллантирилган ҳислатларни ривожлантириши кўзда тутати. Таълим ва тарбиянинг бирлигини таъминлаш таълимнинг турий ташкилий шаклларида

ва хилма-хил ўқитиш методларидан оқилона фойдаланишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Хусусан, таълим жараёнида ўқувчиларда тадбиркорлик, саранжомлилик, уюшқоқлик, интизомлилик, ҳамсинф ўқувчиларга нисбатан ҳамдардлик, меҳрибонлик хисларини тарбиялаш; баён қилинаётган ўқув материали касбий йўналганлигини, илмийлигини, тарбиявий ахамиятини очиқ берилиши таълим жараёнида ўқувчи шахсини ривожлантириш, уларнинг қизиқишлари, активлиги, ташаббускорликларини оширишга қаратилган бўлиш керак.

Таълимда назариянинг амалиёт билан бирлиги принципи бевосита билиш фаолиятининг психологик асосларидан келиб чиқади. Яъни ҳар қандай билиш жараёни олдин тушуниш, англаш кейин умумлаштириш ва умумлашгаи билимларни мустаҳкамлаш ва нихоят мустаҳкам билим, иқтидор кўникмаларини амалда қўллашдан иборат.

Ўқув тарбия жараёнининг ҳамма жаҳалари ўқув фаолиятининг мазмуни, ўқитиш методлари, таълимнинг ташкилий шакллари - барчаларида назария билан амалиётнинг бирлиги - принципга асосланади. Назарий ўзлаштирилган билимларнинг амалий иқтидор ва кўникмаларга айланишининг ўзи алоҳида бир мураккаб жараён ҳисобланади. Бу жараённинг физиологик асослари чуқур ўрганилганида психологик ўзига хосликлар ҳисобга олинган тақдирдагина билимларни кўникмаларга айланиш жараёни бошқара олинади. Фақат шундагина назарий билимлар билан амалиёт ўртасида боғланиш занжирлари, боғланиш қонуниятлари очиқлиги мумкин. Ўрта мактаб ўқув жараёнида ўқувчилар томонидан фан асослари математика, физика, биология, химия қабилардан ўзлаштирилган назарий билим, кўликма ва малакалар ўқув тажриба хоналарида, лабораторияларда, тажриба ер участкаларида, ижтимоий фойдали ва унумли меҳнат жараёнларида қўлланилади. Бу машғулотлар уларни келгусида мураккаб пилмий назарияларни амалда қўллаш олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантиради. Билиш жараёни фақат юқоридагидай ташкил қилинсагина ўқувчилар ўқув материалларининг туб моҳиятини тўғри тушуниб оладилар ва келажакдаги амалий фаолиятлари учун зарур билим, иқтидор ва малакалар билан қуролланадилар.

Таълимда кўргазмалилик принципга амал қилиш ўқувтарбия жараёнининг асосини ташкил этади. Таълим ва тарбияда кўргазмалиликдан фойдаланиш ҳақида Ал-Фаробий кўпгина ибратли сўзларни айтиб қолдирган. Фаробийнинг фикрига қараганда ўқувчиларни, шогирдларни уч тоифага бўлиш мумкин. Биринчи тоифаси (гуруҳнинг 3-5 фоизини ташкил этади) ўқув материални ўзлари мустақил ўргана олишади. Учинчи тоифадагиларни (булар 8-10 фоизни ташкил этади) мажбурлаб, зўрлаб ўқитиш керак, дейди. Ва нихоят иккинчи тоифа талабаларга (улар 85-90 фоизни ташкил этади) таълим беришда кўргазмалиликдан фойдаланиб, ўқув меҳнатини жадаллаштириш ва бирмунча осонлаштириш имконияти туғилади. Кўргазмалилик принципга амал қилинганда эшитиш органлари билан бир қаторда кўриш органларидан ҳам фойдаланилади, Халқимизда, «юз маротаба эшитгандан кўра бир маротаба кўрган маъқул» деган мақол

бор. Кўргазмалилик зарур бўлган жойда меъёрида ишлатилса самарали натижа беради. Кўргазмалиликнинг меъёри бузилса, яъни кўргазма материали ҳаддан зиёда бўлса ёки ёритилаётган материалга оид (ёки оид эмас) материаллар дарс давомида осифлик турса ўқувчилар фикри асосий материал ғоясидан четга бурилади. Уларнинг тафаккур доираси тораяди ва аксинча кўргазмалилик керакли жойда етарли вақт ичида қўлланилса ўзлаштирилган билим ўқувчилар хотирасида узоқроқ сақланади.

Таълимда тушунарлилик принципи. Ўқитувчининг тарбиячи сифатидаги асосий функцияларидан бири фан темалари бўйича дарслик, дастур, ўқув қўлланмалари, илмий-оммавий ва бошқа адабиётларда тарқалиб ётган ахборотни тўплаб, уйдан керакли мазмунни танлаб олиб, уни ўқув матерлалига айалтиришдан иборат. Ўқув матерлини лойхалаш жараёнида бсвосита тема бўйича ёритилаётган конун-қоида ёки технологик жараённинг мантикий кетма-кетлиги билан бирга ўқув матерлини тушунарли бўлиши катта ахамият касб этади. Ўқув матерлали фан бўйича ягиликлар ортиб боравергани сабабли тобора мураккаблашиб боради.

Бизда таълимнинг ташкилий шакли сифатида асосан. синф-дарс тизимидан фойдаланилади. Биринчи сиифга 6-7 ёшдан олинган ўқувчиларнинг психик рлвожлалниш кўрсаткичлари турлича бўлши аник. Ўқитувчи томонидан берилаётган билим ва кўнлкмаларни ўзлаштиришга ўқувчиларда имконият мавжудми, ўқув матерлини ўзлаштиришга улар тайёрмилар? Ўқувчиларга ўқув материалини алглатиш учун нима қилмок ксрак? Шу қабилдаги саволлар ўқитучи эртанги дарсга тайёрланиш жараёнида ҳал қилиш керак бўлган муаммолар хлсобланад. Амалда кўпчлллк ўқитувчллар бу масалани ечишнинг осон йўлини излашади. Яъни ўқув матерлини осонлаштириш йўлини тутадилар ва шу билан илмийлик принципини кўпол равишда бузадилар.

Илғор педагогик тажрибаларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, тушунарлилик принципини дарсни яхшилашни ташкиллаштириш, дарс мазмунига мос методлардан фолдаланиш, ўқувчилар ақлий активлигини ривожлантириш орқали амалга ошириш мумкин. Бу ерда ўқувчиларда ўқув фаолиятини ташкил қилиш кўникмаларини шакллантириш катта ахамиятга эга.

Ўқитувчи ўқув материалини ўқувчилар тушуниши осон бўлган оддий фактлардан бошлаши ва шу тарика уларни бирмунча мураккаб материални ўзлаштирилшга тайёрлаши лозим. Шу билан блрга жуда осон ёки ўқувчиларга яхши маълум бўлган матерлаи уларнинг эътиборини сусайтлради. Уклтувчининг вазлфаси ўқувчилар тушуна оладлган, лекин шу билан бирга уларни ўйлашга, тасаввур қилишга ҳамда маълум даражада қийинчилигини енгилшга мажбур қиладиган матерлни таллашдан иборат бўлмоғи лозим.

Маълумдан номаълумга ўтиш ҳам таълимнинг тушунарли бўлишини таъминлайдл. Бу ерда ҳар бир янги дарс матерлали ўқувчилар илгарл пухта ўзлаштириб олган билимлар асосида тушунтирилади. Ўқитувчи дарсда ўқувчлларнинг ўзлаштирган билимларидан хаётий тажрибаларидан

фойдаланади, янги материални тушунтиришда уларга маълум бўлган мисол ва фактларга асосланади.

Ўқувчилар билим эгаллашларини осонлаштириш учун ўқув материални осондан қийинга ўтилишини таъминлаш керак. Шундай шароит яратилганида ўқувчиларнинг ўз кучига бўлган ишончи ортади.

Бошланғич ва ўрта бўғин синф ўқувчилари билан ишланганида яқиндан узоққа ўтиш услуги яхши натижалар беради. Ўқувчиларга географик иқлим, ҳайвонот дунёсини таништиришда ишни аввал болаларга маълум бўлган ўсимлик ва ҳайвонлардан бошлаб, сўнгра узоқ ўлкалардаги ўсимлик ва ҳайвонлар билан таништиришга ўтиш керак.

Таълимда онглилик ва активлик принципини амалга ошириш ҳам билиш жараёнининг психологик асосларига тўла-тўқис таянади. Тартиб ва қоидалар яхши ўзлаштирилсада, айрим ҳолларда шу билимларни бевосита қўллаш жараёнида ўқувчилар қийналиши мумкин. Баъзан улар оддий масалаларни еча олмай қолишади. Демак, ўқувчи материални тушуниб етмасдан шунчаки ёдлаб олган. Ўқувчилар олган билимларини амалий ҳаётда фойдалана олишлари учун таълим бериш жараёнини актив фикрлаш жараёнига айлантириш керак.

Ўқиғувчи тушунарли бўлиши учун китоб ва бошқа манбалардаги расмларни кўрсатар экан ўқувчиларда актив муносабат туғдиради ва ўзлаштириши лозим бўлган материал тўғрисида идрок хосил қилдиради. Конкрет материаллардан олинган таассурот болалар тафаккурини уйғотади.

Таълим принципларини қараб чиқишни яқунлай туриб, фақат уларнинг бир-бирини тўлдириши, бир-бирига мувофиқ бўлишигина таълим тури, воситалари, услублари, таркибий тузилиши ва мақсадларини муваффақиятли белгилашини таъкидлаб ўтмоқчимиз. У ёки бу принципни муҳим деб кўрсатиш мумкин эмас, чунки бир хил таълимий ва тарбиявий мақсадларнинг ҳал этилиши бошқаларнинг ҳисобига бўлганлиги сабабли умумий самарадорликнинг пасайишини келтириб чиқаради.

Худди шунингдек, айрим принципларни етарли даражада баҳоламаслик таълим самарадорлигини пасайтиради, таълим принципларини яхлит, муштарак ҳолда қўллашгина замонавий мактаб вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш имкониятини яратади.

3.2. Касбий таълим жараёнида шахс ривожланишининг педагогик шарт-шароитлари. Одам-индивид туғилиши билан ўзида инсоний, шахсий хислатларни шакллантира бошлайди. Икки ва ундаи ортиқ инсонлар билан муносабатда, мулоқотда бўлган ҳар қандай одамда шахсий хислатлар пайдо бўлади. Демак, ҳар бир туғилган инсон индивиди- одам. Шахсий хислатларга эга бўлган инсон энди шахсга айлана бошлайди ва айланади ҳам. Шахслар одамлар тақдирини ўзгартира олиш доирасига, ҳажмига қараб оддий ва буюк шахсларга бўлинади.

Шахснинг камолотга эришиш яъни ривожланиш жараёни мураккаб жараён бўлиб шахснинг ички таъсири ва шахсга таъсир этувчи ташқи омиллар инсон томондан бошқарилиши мумкин ва унга умуман боғлиқ бўлмаслиги мумкин.

Шахснинг ривожланиши аввало унда шахсий хислатларнинг шаклланиши билан бошланади. Ривожланиш ўзида шахснинг жисмоний, ақлий, ахлоқий ва бошқа хислатларининг такомилени намоеън этадиган жараён бўлиб, бундай хислатларнинг туғма, баъзилари кейинчалик эришилган бўлади. Инсон ривожланишидаги сифат ўзгаришлари туб моҳиятига кўра биологик турнинг вакили хусусиятларига эга бўлган одам, биологик индивиддан то инсоний жамиятнинг аъзоси - шахс даражасига кўтарилишини белгилаб беради. Ривожланиш-бу одамнинг руҳияти ва организмидаги сифатий ўзгаришлардир. Бу ўзгаришлар ижтимоий муҳит, уй-жой шароитлари, уни қуршаб турган кишиларнинг таъсири натижасида юз беради. Албатта, ривожланиш жараёнига меҳнат фаолияти, ўйинга, ички фаолликка ўқув моҳияти фаолияти жалб этиладл. Бундай фаолият турлари шахснинг ҳайотий тажрибасини бойитади, ижтимоий алоқа, мулоқот кўникмаларини эгаллашга кўмаклашади.

Инсон ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар инсон эҳтлётларининг таъсирида юз берадиган объектвв омиллар бллан яъни, оддий жисмоний, моддий эҳтиётдан бошлаб, олий маънавлл эҳтиётларга қадар бўлган эҳтиётлар бплап уларпп каноатлантиришнинг имкониятлари ва воситалари орасидаги карама-қаршилиқдир. Бундай эҳтнётлар у ёки бу фаолиятнинг сабабларини вужудга келтиради, ўзининг эҳтиётларини каноатлантириш учун воситалар ва манбалар кидиришга, кишилар билан мулоқот қилишга ундайди. Инсон кўп сонли ўзаро алоқалар ўрнатиши давомида унинг ижтимоий сифатлари шакллана боради. Албатта, ворисийлик билан бир қаторда инсон ривожланиши учун ижтимоий муҳит алоҳида ўрин тутаяди. Икки ёнма-ён ва бирбиридан мустакил бўлган ижтимоий ҳамда биологик омиллар инсои ривожланишига таъсир эта бориб ўзаро ҳар хил муносабатларга киришадилар. Бундан ўзаро таъсирлардан самаралироқ фоедаланиш мақсадга йўналтирилган тарбиявий таъсирнинг муваффақиятли бўлишига ёрдам беради. Педагогика муҳит ва тарбиянинг одам ривожланишига, уни шахс сифатида шаклланишида тутган ўрнини тўлалигича ўргатишга қаратилади.

Ота-онадан туғма хислатлар, инсон организмнинг ўзига хослиги унинг генетик кодида яширилган бўлади, яъни инсон жисмининг ўзига хослиги ҳақида маълумот берувчи ва сақловчи генетик код мавжуд бўладл. Бундай коднинг мавжуд бўлиши инсон наслининг давомийлигини таъминлаб беради ҳамда инсон организми мавжуд бўлишлигининг ўзгарган шарт-шароитларга мувофиқлашувига ёрдам берувчи системаларли ривожлантиради. Туғма хислатлар, инсон организми анатомо-физиологик таркибий тузрилишга эга. Ундан ташқари инсон организмнинг ўзига хос характери, кўзининг, сочининг ранги, қадди-қомати, сўзлаш, тик ҳолатда юриш, фикрлаш ва меҳнат қилиш қобилиятлари каби бпр қатор хусусиятлар туғма қобилиятга қаради.

Оилалардаги ота касбига қизиқиш кўп жиҳатдан оилалардаги болаларнинг маълум бир фаолият турига қизиқиш ҳолатида тарбия қилинганлигига ҳамда уларли анча эртароқ бу фаолниятга жалб эта

бошлалгаллиги билан ҳам изоҳланади. Шу билан бирга туғма иқтидорлар миянинг таркибий тузилишига, сезги органларига жойлаштирилган бўлиб, бирон бир реал фаолиятни муваффақиятли бажаришнинг шартларидан бири сифатида хизмат қилади. Аммо фаолиятнинг бу соҳасида муваффақият кўп даражада мазкур меҳнат тури доирасида тажриба йиғиш ва уни амалиётда қўллашни ўзлаштириш ёрдамида эришилади.

Туғма қобилиятларнинг ирсий берилиши, масалан, тиббиёт илмида ва унга мувофиқ педагогикада ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, ичкиликбозликка берилган айрим оилалардаги болаларда баъзи бир ирсий кўчиб ўтадиган руҳий касалликларга чалиниш ҳоллари учрайди. Соғлом кишилар фарзандларида аклий фаолият даражаси ва сифати юқори бўлиши кузатилади. Жисмоний ва руҳий соғлом бўлган кишиларда маълумотлилик ҳамда билиш жараёнларининг ривожланиши кўл жиҳатдан улар қандай шароитда ўқитилаётганлиги ёки қандай шароитга қўйилгаилиги билан белгиланади. Бизнинг таълим-тарбия тизимимиз ҳамма ўқувчилар учун бир хил имкониятлар яратади. Шу билан бирга ҳар бир кишида мавжуд бўлган иқтидор, қобилиятни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилади, ўқувчиларга уларнинг индивидуал ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган ҳолда ёндашувни инкор этмайди.

Шахснинг ривожланиши, тараққий этиши мураккаб жараён дур. Шахснинг ҳамма руҳий фазилатлари унинг атроф муҳит билан мулоқоти натижасида, инсоннинг меҳнат қилишдек ҳаётин фаолияти натижасида қўлга киритилади. Инсонга туғма равишда хатти-ҳаракатларнинг ҳеч қанақа, на ижтимоий, на ноижтимоий дастурлари берилган эмас. Ҳар бир одам учун, шахс сифатидаги фазилатларининг шаклланиш жараёни амалда нолдан бошланади. Шунинг учун ҳам маълум мақсадларга йўналтирилган таълим-тарбия шароитлари инсон шахсини шакллантиришнинг умумий қонуниятларини инкор этмайди.

- ижтимоий муҳит кўп жиҳатдан социал шарт-шароитларга бевосита боғлиқ. Инсоннинг ижтимоий қиёфаси унинг ижтимоий ва давлат тузумига мансублиги, ижтимоий ишлаб-чиқариш муносабатларининг маҳсули, у ёки бу давлатнинг фуқаролиги, шахснинг синфий ўрнини белгилайдиган мазкур жамиятда, мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг маҳсули ҳисобланади. Инсон ривожланиши шаҳар ва қишлоқларда ҳаёт шароитларининг ўзгариши, мамлакаг ҳудудида аҳолининг кўчиши, туғилишнинг ўсиши, умрининг узайиши ёки камайиш, никоҳдан ўтиш ёшининг ўзгариши, меҳнат тақсимооти, бозор иқтисоди шароитида, яъни синфлар, тадбиркор, ишбилармон, савдогар, бакир, менеджерларнинг пайдо бўлиши каби янгиликларга кўп жиҳатдан борлиқ дур.

Шахсий сифатларнинг шаклланиши ва ривожланишида ташқи атроф муҳит билан бирга шахсий ривожлантиришга мақсадли йўналтирилган ўқув тарбия даргоҳлари алоҳида ўрин тутаяди. Оила шахснинг шаклланишида жамиятининг асосий бўғии сифатида катта роль ўйнайди. Шахснинг ижобий хислатлари асосан оилада таркиб топади, шакллана бошлайди. Мактабгача тарбия муассасаларида янада янги жамоавий хислатлар билан бойитилади.

Мактаб, лицей, гимназияларда етуклик кўламида билим, иқтидор ва кўникмалар шаклланиши билан бирга инсоний ижобий хислатлар янада сайқал топади. Мактабдан ташқари маданий-маърифий муассасалар ва радио, телевидение оммавий ахборот воситалари таъсирида шахсий хислатлар жамиятга, атроф муҳитга мувофиқлаштирилади.

Маълум мақсадга йўналтирилган тарбия фаолиятида санъат, адабиёт, маданият муассасалари, ижтимоий ташкилотлар, уюшмаларнинг ёрдамидан фойдаланилади. Шахс жамиятда ўз ўрнини тезда топа билиши учун бир қатор ижтимоий билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши, жамиятда яшаш тарзини ўзида сингдириши, меҳнат фаолиятига тайёргарлик кўриши, жамиятдаги хатти-ҳаракатлар қоидаларига, меъёрларига риоя этишга, одамлар, ижтимоий институтлар билан мулоқот қилиш ҳақидаги билимларнинг белгиланган ҳажми билан қуроллантириш назарда тутилади. Яъни тарбиянинг асосий мақсади шахснинг хатти-ҳаракатларини мазкур жамиятда қабул этилган хатти-ҳаракатлар қоидаларига, меъёрларига мувофиқлаштиришдан иборат. Бу албатта шахснинг индивидуал хусусиятлари, фазилатларини шакллантиришни инкор этмайди. Шахснинг ривожланиши бир томондан унинг индивидуал, интеллектуал хусусиятларига, иккинчи томондан жамият яратиб берган шарт-шароитларга боғлиқ бўлади. Маълум мақсадга йўналтирилган ижтимоий тарбия махсус белгилашган, вакил килинган шахслар воситасида амалга оширилади.

Инсоннинг ривожланиши ва шахс сифатида шаклланишида ҳар доим ҳам ҳар томолама қулайликларга эга бўлган ижтимоий муҳит ўз ҳолича етук инсонларни тарбиялай олмайди. Инсонни тарбиялашда жамият томонидан ташкил этилган тарбиялаш муассасаларининг ва тарбия жараёнида қатнашаётган барча кишиларнинг фаолиятлари муҳим рол ўйнайди. Шахснинг ривожланишида тарбиянинг бош вазифаси ижтимоий муҳитни ҳисобга олган ҳолда ўқув-тарбиявий ишларининг вазифалари ва мақсадлари йўлида жамият томонидан инсон олдига қўйилган талабларни тўғри ақс эттиришдан иборат. Тарбиячи ўқувчиларнинг мактабдаги ўқув ишларини ташкил этишда албатта унинг уй шарт-шароитларини, уй муҳитини ҳисобга олади. Ўқувчилар уй шароитларини ўрганиш кўп ҳолларда оиладаги тарбия муҳити туфайли болада шаклланадиган салбий хислатларни таҳлил қилиш, тузатиш олдини олиш, шу билан бирга ижобийларини янада кўпайтириш имконини бсрадп. Яхши ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга уй шарт-шароитлари таъсир этиши аниқланган ҳолларда тарбиячи ҳар бир болага индивидуал ёндошиб унинг оиласига аралашини зарурдир. Ўқувчи уйда салбий шароитда яшашга тўғри келган ҳолларда, агар бу муҳитни ижобий томонга ўзгартиришнинг имкони бўлмаса, тарбиячи ўқувчини махсус мактаб - интернатларга жойлаштириш масалаларини қўйиши мумкин. Ўқувчи шахсини шаклланишида қатнашаётган тарбиячи ўқувчининг фақат оилавий шароитини ўрганиш билан чегараланмай боланинг якин теварак атрофида, маҳалласида, кўчасида қуршаб турган муҳитни яхшилаб ўрганмоғи лозим, чунки аксарият ҳолларда маҳалладаги, кўчалардаги ҳар хил гуруҳлар ҳам эгилувчан бўлган ёшларга катта таъсир кўрсатади. Бундай таъсир ижобий

бўлиши мумкин. Болалар тўй-маъракаларда, гап-гаштакларда ўзларини мустақил ҳис этадилар, бир-бирига кўмаклашпш, ширинсуханлик, хозиржавоблилик, меҳрибонлилик, серташвишлилик каби ахлоқий хислатлар фақат тарбия яхши йўлга қўйилган маҳаллаларда тез ва осонгина шакллантирилади. Аксинча худбинлик, такаббурлик, кўполлик каби салбий одатлар ҳам маҳаллада шаклланиши мумкин. Тарбиячининг вазифаси мактаб билан ўқувчи яшаётган жойидаги маҳалла кўмиталарининг ҳамкорликларини ташкил этишдан, маҳалла кўмиталари оркали амалга ошириладиган тарбиявий ишларни фаоллаштиришдан иборат. Ўспирин ёшларни спорт ва турли ижодий ҳаваскорлик тўғаракларига жалб этиш яхши натижалар беради.

Юқоридаги далиллар тарбия жараёнига таъсир этадиган ташқи муҳит факторларининг бир-бирига мустақкам боғлиқлигини кўрсатади. Шу билан бирга тарбия жараёнида қулай ижтимоий муҳитдан фойдаланади.

Маҳаллаларда амалга ошириладиган тарбиявий ишларнинг ота-оналар орасидаги тарғибот маркази мактаб бўлиши керак. Шу билан бирга бола тарбиясида ва асосан ўқувчи шахсининг ривожланиш жараёнида тарбиячининг таъсири ҳар бир ўқувчи учун айриш ўзига хосликларга эга бўлиши лозим.

Инсоннинг ривожланишида, рухий фазилатлари ва сифатлари, шунингдек, билиш жараёнларини шакллантиришда унинг асаб системасининг ўзига хосликлари катта рол ўйнайди. Педагог ва психологлар таъкидлашча, олий асаб фаолиятининг туғма тури ҳеч ўзгаришсиз қолмайди, балки яшаш шароитининг таъсири остида, хусусан тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш натижасида инсонда ўзини тия олиш жараёнлар ривожланиши, мустақкамланиши, асабий жараёнларнинг кучи ҳамда ҳаракатчанлиги фаолияти ошиши мумкин. Бу ўз навбатида қайсидир бир даражада туғма эҳтиросни ниқоблаши, сир сифатида сақлаб қолдириши, унинг кўринадиган шакллари силлиқлаштириб қўйиши мумкин. Шундай қилиб тарбия бундай муносабатларда инсоннинг ривожланишига маълум даражада таъсир кўрсатади. Тарбия таъсирининг энг асосий ва бош кўриниши бу шахсининг умумий йўналганлигини шакллантириш, унинг маънавий эҳтиёжлари ҳамда манфаатларини ривожлантиришдир.

Педагогика фани томонидан ривожлантириладиган тарбия концепциясида тарбиянинг фақатгина объекти эмас, балки субъекти ҳам ҳисобланган инсоннинг ўз фаолиятига катта ўрин берилади. Тарбиялаш жараёнида тарбиячи томонидан унга таклиф, такдим этиладиган талабларнинг инсон томонидан тушунлиши ҳамда қабул қилиниши катта рол ўйнайди, яъни уларнинг аклан ўйлаб кўрилганлигини тушунишга интилишни, ҳақгўйлкни, изоҳланганликни, унинг нзидан бориш хоҳиши қўйилиб келадиган никобий муносабатларни унда шакллантиради. Инсон томондан ҳаёти мобайнида ўз олдига шахсий мақсадларни қўйиши, уларни бажаришга интилиши, уларни муваффақиятли ҳал этиши, уларга етишиши учун ўзида зарур бўлган сифатларни ҳосил қилиши ҳам катта рол ўйнайди. Шахсининг энг кўи даражадаги фаоллиги қачонки инсон ўзини тарбиялаш

хусусида жиддий ўйлай бошлаганида, ўзини мукаммаллаштиришнинг дастурини ишлаб чиқара бориб, бу дастурни бажариш учун алоҳида, махсус куч-қувват имкониятларини сарфлаб туриб, ўз шахсини фаол шакллантирганида кўпроқ намоён бўлади.

Тарбия-тарбиячининг инсоннинг маълум бир сифатлари ва хусусиятларини шакллантириш учун мақсадий йўналишли фаолияти бўлиб, ҳар доим у маълум бир белгиланган ёш гуруҳига йўналтирилган бўлади. Чунки уларнинг ўзига хосликлари ҳамда имкониятлари инобатга олинган ҳолда реал тарбиявий вазифалар илгари сурилиши ҳамда тарбиявий таъсирнинг аниқланган, белгиланган усуллари ва воситалари танлаб олиниши мумкин. Инсон ҳаётининг бундай ёшга кўра босқичларига мактабгача, мактаб, ўспирин ёшдаги ҳамда ижтимоий етуклик даври - балоғат ёши давлари киради. Мазкур босқичларнинг ҳар бири ичида ривожланишимг ўзига хослиги билан белгиланадиган, характерланадиган қисқа муддатли ёш давлари алоҳида ажралиб туради. Айрим ёш босқичлари ва давларининг ажралиш қоидаси жуда ҳам шартлидир. Кўп ҳолларда улар болалар ёки ёшлар билан маълум бир мақсадга йўналтириладиган тарбиявий ишларни амалга оширадиган ўқув-тарбия муассасалари томонидан мувофиқлаштирилиб турилади. Бунда ўзига хос аниқланган асослар мавжуддир, чунки бу асосларнинг таркибий тузилишида ўқувчилар ривожланишининг ўзига хосликлари ҳақида илмий маълумотлар акс этган.

Болалар ва ёшларнинг-ёшига кўра ўзига хосликларини ўрганиш билан психологиянинг махсус тармоғи шуғулланади. Бизнинг психологларимиз ёшига кўра қуйидагича даврлаштиришни таклиф этадилар: дастлабки болалик даври - 3 ёшгача бўлган (илк болалик ёшидаги болалар боғчаси гуруҳи), боғча ёшига яқин бўлган ёшлар - болалар ҳаётининг 4-йили тармоғини) ва шунингдек, уларнинг ўзлари жалб этилган амалий фаолият турига меҳр кўйиши ўспиринларнинг ҳаётида катта ўрин эгаллайди. Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари одатда юқори ўспиринлик ёшида бошланади.

Мактаб шароитида (ёки бошқа ўқув муассасасининг) тарбиялаш босқичи яқунланаётган босқичда, яъни илк болалик даври ёки юқори мактаб ёшидагилар даврида тарбиянинг роли янада юқори ҳисобланади. Ўқувчиларда келажакка йўналтирилган узоқ муддатли режалар тузилади, дунёқарашнинг асослари шаклланади, ҳаётдаги ўз ўрнига ва ҳаётга мустақил қарашлари вужудга келади. Бу босқичда ҳам шубҳасиз тарбиячи томонидан маълум мақсадга йўналтирилган тарбия белгиловчи рол ўйнаганларига қарамадан, хусусан шу ўринда шахс фаоллиги намоён бўлади.

Бу босқичда тарбиянинг асосий вазифаси ўқувчиларга касбни танлашда, уларнинг ўз оиласини тузашга тайёрланишларида, ижтимоий фаоллигини шакллантиришда, ўзининг фуқаровий мавқеини белгилашда ёрдам беришдан иборатдир.

Бу ўринда ҳам тарбиялашга яқин (индивидуал), алоҳида шахсни ажратиб олган ҳолда ёндошиш зарур. Чунки бу ёшдаги ҳар бир ўқувчида маънавий эҳтиёжларини ривожланиши учун яратилган шарт-шароитлар асосида

белгиланадиган, шахснй қизиқишлар соҳасини акс эттирадиган индивидуаллик яққол намоён бўлади. Шу билан бирга, индивидуал ёндошиш индивидуал иқтидорлар ва қобилиятларни ривожлантириш учун яхши шарт-шароитларни яратишга зарур бўлибгина қолмасдан, балки яхлит, умумий ўқув дастурининг талабларини бажаришда қийналаётган кимсаларга ёки хатти-харакатлар меъеридан четга чиқиб, меҳнат ва жамоат интизомини бузганларга ёрдам кўрсатиш учун ҳам зарурдир.

Мактаб ёшларини ҳаётга ва жамоада меҳнат қилишга тайёрлашга, ҳар бир балоғатга етмаган ёшлар вақилининг шахс сифатидаги нўналишни белгилаб борадиган дунёқарашини шакллантириш учун жамият олдида жуда ҳам масъулпяти бўлиб, унда беқийёс буюк жавобгарлик ҳисси ётади.

3.3. Касбий билиш жараёнининг психологияси. Билиш жараёнида инсонда муайян фаолият билан бирга ички руҳий фаолият ҳам юз беради. Бу фаолият шахснинг руҳий ривожланишига олиб келадн. Хўш, таълим бирламчими, ривожланил бирламчим? Бу саволга кўпчилк психолог олимлар жавоб беришга ҳаракат қилишган. Кўпчилик олимларнинг фикрича таълим бирламчи, ривожланиш иккиламчи, яъни ҳар қандай ривожланиш маълум даражада тўпланган билимларга асосланади. Билимлар мажмуаси - таълим ҳажми жиҳатидан кенгая боради. Сифат жиҳати яхшиланиши натижасида ривожланиш ҳам шунга узвий боғлиқ равишда рўй беради. Албатта, бу икки қирра орасида жуда ҳам узвий боғланиш мавжуд. Таълим жараёнида одам меҳнат қуролларидан фойдаланиш кўникмаларини эгаллаб олади. Уз-ўзидан маълумки, кишиларнинг таълим мобайнида намоён бўладиган ижтимоий муносабатлари уларнинг руҳий фаолиятлари ривожланишига олиб келади.

Ўзбек педагогик психологиясининг ўзига хос томонларидан бири бурчларни шакллантиришга фаол йўналтирилганидир. Ривожланишни ҳисобга оладиган, уни таъминлайдиган таълим тизимни тузиш ўзбек миллии педагогикасининг асосий принципларидан ҳисобланади. Таълим ривожланишининг бугунги даражасига эмас, балки ундан бир қанча даража юқори бўлган, ўқувчи ўқитувчининг раҳбарлиги остида етиши мумкин бўлган ривожланиш даражасига асосланиши лозим. Педагогик психологиянинг яна бир муҳим томони ҳар бир ёш даври учун ўзига хос ўқув меҳнат фаолиятни белгилашдир. Мактабгача ёшдагилар учун билим жараёни асосан яқкама-яқка ва жамоа бўлиб амалга ошириладиган ўйин орқали, бошланғич синф ўқувчилари учун ўйин билан биргаликда ўрганиш, ўрта синф ўқувчилари учун ўқув меҳнати, ижтимоий-фойдали унумли меҳнат, бадиий санъат ижодкорлиги билан боғлиқ бўлган ҳунармандчилик меҳнати, жисмоний зўриқишни талаб қиладиган ўқув ишлаб чиқариш меҳнатларини уюштириш мумкин. Ўрта синф ўқувчилари старл даражада актив, мулоқотга муҳтож, ўқув дастурини эгаллашда бирмунча фаоллик кўрсатадилар. Юқори синф (9-10-11) ўқувчилари ёшида ахлоқий фикрлар бирмунча мустақил, ўз-ўзини баҳолаш ва ўз-ўзини тарбиялаш, ўзини назорат қиллиш элементлари шаклланиб ва аксарият ҳолларда ривожланиб боради. Юқори синф ўқувчилари ёшида касбга қизиқувчанлик, касб танлаш билан боғлиқ ўқув

фаоляти етакчи ўринни эгаллайди. Албатта ёш тоифасига бўлиниш бу нисбий тушунчадир. Амалда ҳамма ёш ўқувчиларга таклиф этиладигал ўқув меҳнати ва бошқа фаолият турлари уйғуллашиб кетади. Яъни, бу ҳар бир ёш даврида ўқувчи етакчи фаолият тури билан машғул бўлсин деган маънони билдирмайди. Ўқувчи шахсининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлайдиган фаолият турларидан мунтазам равишда фойдаланиш даркор. Шу билан бирга фаолиятнинг етакч турларини билиш педагогларга таълим-тарбия ишларни ташкил этишда ёш хусусиятларини эътиборга олиш имконини беради.

Шахсининг ривожланишида ўқув, ақлий меҳнат, ижодиёт билан бирга мулоқот фаоляти ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Мулоқот билимларни ўзлаштириш учун шарт-шароит яратаяди, билиш жараёнини активлаштиради. Мулоқот ўқитувчининг ўқувчилар билан ўқув жараёнини ташкил қилишнинг бир шакли ҳисобланади. Мулоқотнинг амалда кенг қўлланиладиган турли шакллари мавжуд. Булардан энг мукаммали бу оғзаки мулоқотдир. Оғзаки мулоқот- яъни сўзлар айтилуви орқали амалга ошириладиган тури бир неча минг йиллик тарихига эга. Оғзаки мулоқот икки киши ўртасида, ўқитувчи-устознинг икки ва ундан ортқ шоғирдлари билан олиб борадиган мулоқоти, ўқитувчининг гуруҳ, синф, аудитория билан олиб борадиган мулоқоти, радио орқали ўтказиладиган мулоқот, телевидиене орқали ўтказиладиган мулоқот, компьютер орқали ўтказиладиган мулоқот турларига бўлаяди. Оғзаки мулоқотнинг ўзига ҳсс устуликлари мавжуд. Биринчидан ўқитувчи оғзаки мулоқот учун алоҳида тайёргарлик кўради ва олдиндан унинг мазмунини бойитишга ҳаракат қилади, иккинчидан мулоқот ўқувчиларни доимо сўзлашга тайёр туришини талаб қилади, учинчидан ўқувчилар бошқа ҳамсинфлари, касбдошлари олдида ботиниб сўзлашга ўрганадилар, тўртинчидан ўқувчилар ўз ички фикр мулоҳазаларини сўзлар орқали мантикий нутқга айлантириш кўникмасини эгаллай бошлайди, бешинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда нутқ маданиятини ўстиради, адабий тўғри сўзлар ишлатишга ўргатади, олтинчидан оғзаки мулоқот талаффузли етувчанлигини таъминлаш учун оғиз бўшлиқларини машқ қилдиради еттинчидан оғзаки мулоқот жараёнида сўзлаш давомида фикрлаш кўникмасини шакллантиради, тўққизинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда аналитик, дедуктив алгоритмик фикрлаш кўникмаларини шакллантиради, тўққизинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда шоиронлик ҳислатларини, ваъзхонликда нутқини драмалаштириш орқали унинг таъсирчанлигини таъминлаш кўникмасини шакллантиради ва ўнинчидаи оғзаки мулоқот ўқувчиларда билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражасини назорат қилиш функциясини бажаради.

Ўқув-билиш фаоляти ўқувчилар томонидан ўқув маълумотларини ўзлаштириш билан бирга ички рухий кечинмалар тарзида юз беради. Албатта ҳамма ўқувчилар ҳам ички рухий кечинмаларини оғзаки мулоқот пайтида очиб-солишга ботинавермайдилар. Шунинг учун ҳам ўқув-тарбия жараёнида ёзма мулоқот ҳам кенг тарқалган. Ёзма мулоқот ўқувчилар, талабалар гуруҳида ўтказиладиган ёзма назорат ишлари, баён, уйда

бажариладиган ёзма ишлар, реферат, курс иши, диплом иши шаклида амалга оширилиши мумкин. Ёзма мулоқот ўқувчининг ёзма нутқини янада ривожлантиради, кенг маънони қисқа сўзлар билан ифодалаш кўникмасини, ички кечинмаларини уялмай баралла ёритиш имконини беради. Ёзма мулоқот ўқувчилар хусниҳатини ва ниҳоят ўқувчилар билимини баҳолашда расман расмий ҳужжат функциясини бажаради.

Кўпчилиқни ташкил этадиғай гуруҳларда оғзаки, ҳамда ёзма мулоқотни бевосита ўқув жараёнида, дарсда ўтказиш бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Бундай ҳолларда мулоқотнинг бошқа шаклларидан фойдаланилади. Улардан бири ниғохли мулоқотдир. Ўқувчилар томонидан амалга ошириладиган ўқув фаолиятини уларнинг афти-ангорини кузатиш орқали ҳам назорат қилиш мумкин. Айниқса бу услуб гапирмайдиган, гунг ўқувчилар билан ишлашда имо-ишора тарзида кўлланилади.

Кейилги йлларда ахборот воситалари сифатида компьютерлар ва телевидениедан кенг фойдаланилмоқда. «Ахборотлар банки» кўрсатқичи бўйича ҳозирда ҳечқандай восита ҳисоблаш машиналарга тенг кела олмайди. Бу ерда ўқувчилар билан бевосита мулоқот сифат аудиторияда ўрнатилган гуруҳий компьютерлар билан ўқигувчи пультада жойлашган компьютер орасида амалга оширилиши мумкин. Оммавий ахборот воситаларида эса компьютер бутун бир корпорация, соҳа, вазирлик, туман ёки вилоят ҳажмида ёки давлатлараро кўламда амалга оширилган бўлиши мумкин.

Юқорида келтирилган воситалар фақатгина психологик нуқтаи-назардан чуқур таҳлил қилингандагина ижобий натижалар беради. Бунинг учун билимларни ўзлаштириш жараёни нималарга боғлиқлиқни аниқлаш даркор. Билиш фаолияти кишиларнинг ақлий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ақлий фаолиятнинг умумийлиги, тафаккурдан тежамли ва малакали фойдаланиш, муваққил фикрлаш - таълимнинг ривожланишига таъсир этади. Ақлий тафаккурнинг ана шу сифатлари таълим жараёнида ривожлана бориб ўзлаштириш самарадорлигининг ошишига кўмаклашади.

Таълим жараёнида фақат индуктив анализ, яъни айрим-айрим олинган билимларнинг умумлашган билимларга айланиши ёки бошқача қилиб айтганда осондан қийинга, оддиндан мураккабга ўтиши принципда кечиши билан чекланмай хусусий ўзига хосликларни дедуктив равишда ажратиб чиқариш жараёнини тўлиғича ҳамма параметрлари билан биргалиқда кўриш ҳоллари ҳам учрайди.

Ўқувчилар амалга оширадиган таълим жараёнини икки томонлама тасаввур этиш мумкин. Биринчидан, дарс давомида ўқитувчи ахборот воситаси сифатида репродуктив таълим шаклини амалга оширади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг дарс пайтида ва дарсдан ташқарида амалга ошириладиган ўқув ишлари тарзида юз берди.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилганида ўқувчилар ўқитувчи томонидан тақлиф этилган ўқув вазифаларини ҳал этиш тадбирларини бажарадилар, ўқитувчининг системали назорати остида ўқув фаолиятини вақти-вақти билан тўғрилаб борадилар, ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолияти натижаларини таҳлил этадилар.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчининг рахбарлигисиз ўқувчилар томонидан мустақил амалга оширилганида ўқувчилар ўзларининг ўқув фаолиятини режалаштирадилар ва вазифаларини ойдинлаштирадилар, ўқув фаолияти давомида ўз-ўзларини назорат қиладилар, назорат натижаларига асосланиб ўқув фаолиятларини кучлари етганича тўғрилайдилар, ўқув фаолиятлари натижаларини ўзлари ва ўқувчилар аро тахлил этадилар.

Таълим жараёнида ўқитунчининг рахбарлик, таълим бериш фаолияти билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари чамбарчас боғланиб кетади. Агар ўқитувчи ўқувчилар ўқув харакатларни назорат қилиш билан бирга ўз фаолиятини ҳам тўғрилаб борса, ўқувчилар ҳам ўқитувчининг таъсири остида ўз харакатларини тўғрилаб боришади, ўқитувчининг назорати таъсири остида ўқувчилар ҳам бевосита ўзларининг ўзлари назорат қила бошлайдилар. Фақат ўқитувчи фаолияти билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари мана шундай муштарак, уйғунлашгандагина таълим жараёни яқдил, яхлит, бир бутунлигича ривожланади. Аксиича агар ўқитувчи бутун вужуди билан фаолият кўрсатса-ю, ўқувчиларни ўз ортидан эргаштира олмаса таълим жараёнининг вазифалари амалга ошмай қолади.

Ўқитувчи рахбарлигида амалга ошириладиган мустақил ишлар давомида ўқувчилар ўқув ишларини мустақил бажарадилар. Бундай ҳолларда педагог ўқувчиларнинг харакатларини бевосита йўналтириб боради, чунки унга қадар у ўқувчиларнинг олдига топширик, вазифа қўйгай, тошинриқнинг фаол бажарилишини рағбатлантирган бўлиб, топширикнинг бажарилиш натижаларини тахлил этишда иштирок этади.

Таълим жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг бىргаликдаги ёки ўқувчиларнинг алоҳида мустақил ўқув фаолиятлари билиш жараёнининг асосини ташкил этади. Булардан ташқари билимларни ўзлаштиришнинг ички жараёнлари ҳам мавжуддир. Шу нуқтаи назардан ўзлаштириш жараёнининг психологик тавсифини қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

БИЛИШ ЖАРАЁНИ

Қабул этиш (эшитиш)	Тушуниш	Англаш	Умумлаштириш	Мустаҳкамлаш	Қўллаш
---------------------	---------	--------	--------------	--------------	--------

Қабул этиш (эшитиш, сезиш) ўқувчи сезги органларига таъсир этадиган ҳодисалар ва "жараёнларнинг инсон тафаккурида акс этишидир. Қабул этиш жараёнига кўриш, фикр юргизиш, мулоҳаза юритиш билан бирга уларнинг аввалги тажрибалари ҳақидаги маълумотлар ҳам киради. Инсон қабул этиш жараёнида ўзининг аввалги билимлари, амалий тажрибаларига суялиниш ҳолда ҳодисаларнинг айрим ўзига хосликлаи, белгилари, шакллари, шу билан бирга ўқитувчининг товуш асосидаги маълумоти ҳам қабул этилади. Бу жараёнда педагог фаолияти ўқувчиларда сафарбарлик ҳолатини юзага келтириш, ўқувчилар сезги майдонларини кенгалтириш, ўқувчилар ҳаётий тажрибасига кенгроқ суяниш, кўрғазмали қуроллардан мувофиқ фойдаланиш, оғзаки нутқини ниҳоятда драмалаштириб, шоирона иборали сўзлар ишлатиб ўзига ром қила олиши билан изоҳланади. Булардан ташқари

педагог ўқувчилар дилқатини моҳирлик билан қўллаб-қувватлаб туриши, янги материални ўзлаштиришда ўқувчилар куч-ғайратларини фаоллаштиришлари лозим.

Қабул қилиш, эшитиш, сезиш ўрганилаётган манбали тушунишга ўтиши керак. Тушуниш айрим жараёнлар, ҳодисалар орасидаги боғлиқликлар, воқеа ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини, матн мазмунининг моҳиятини очиш ва ҳоказолардан иборат. Изохлалаётган ўқув материали тушуларли бўлши учун ўқитувчи ўқувчиларни ўз фикри ортидан эргаштира олиши, аниқ мантиқий баён этиши муҳимдир. Хусусан таълимни шу хусусида қуриш керакки, токи ўқувчиларнинг ўзларга ўрганилаётган ашёвий даллларни, тажрибавий маълумотларни киёслашга жалб этилсин, уларнинг илк сабабларини изоҳласинлар, ўзларининг баъзи бир мустақил хулосаларини чиқарсинлар.

Тушунилган ҳодиса энди атрофлича фаҳмлалиб англаниши керак. Маълумотли англаш тушунлшдал кўра кўп қирралирок, чуқуррок ҳисобланади. Англаш давомида тушунилган ҳодиса янада бойитилади, ўзаро сабабий боғланишлар янада конкретлаштирилади, ўқувчида ўзига ишонч янада ортади. Алглашилағ самарали амалга ошиши учун умум ўқув кўникма ва малакаларни, ақлий фаолиятнинг ҳар турли усулларини, яъни тахлили, бўлаклаш, киёслаш, муаммоли. таълим усулларида кенг фойдаланиш лозим. Ўқувчилар суҳбатларга, тадқиқотли намоёишлар ва тажрибалар ўтказишга жалб этилиши керак.

Билиш жараёнида умумлаштириш алоҳида ўрни тутади. Билим, иқтидор ва кўникмалар оддий элемеллар бўлакчаларидан йиғилиб мураккаб билимларга, мураккаб кўникма ва мураккаб малакаларга айлала бошлайди. Бундай айланиш албатта умумлашган билим, умумлашган кўникма, умумлашгаи малакалар пайдо бўлиши билан юз беради. Соҳа бўйича умумлашгаи билимлар бўлгуси мутахассисларнинг малакали иш бажарувларида кўл келади. Шундан умумлашган билим, иқтидор ва кўникмаларга политехник билим, иқтидор ва кўникмалар мисол бўла олади. Бундай умумлашган билим ва кўникмалар ишлаб чиқаришнинг умумий асослари, ишлаб чиқаришда кенг тарқалган технологик жараёнлар, опсрациялар, ишлаб чиқаришда кенг қўлланиладиган меҳнат усулларини қўллаш бўйича политехник малакалардан иборатдир. Умумлашган билимлар мутахассисга янги соҳани эгаллашда назарий билимларни эпчиллик билан амалда қўллаш имкоини беради.

Умумлаштирилган билим, иқтидор ва кўникмани хотирада мустаҳкам сақлаиб қолиши учун уни бутунича ёки бирон-бир бўлимини бир неча марта тасаввурдан ўтказиш лозим. Бу эса асосий ашёвий- далилларни ёд олиш йўли билан, ўрганилаётган материалини баъзи бир жуда зарур таркибий қисмларини хотирага келтириши, хулоса чиқариши йўли билан олинган билимларни махсус равишда мустаҳкамлаш учун йўналтирилган ёзма ҳамда тажриба машқларини бажариш орқали амалга оширилади. Мустаҳкамлаш жараёнида қонуниятларни қўллашда ўқувчиларга ўзларининг шахсий мисолларини топшиш хусусида топшириқлар берилса,

мустахкамлаш ўқувчилар билимларини чуқурлаштиради, уларни янги вазиятга татбиқ этиш кўникма ва ма-лакаларини ривожлантиради.

Ўзлаштирилган, умумлаштирилган билим иктидор ва кўникмалар бирон-бир муайян ҳаётий шароитларда қўлланиши ксрак. Амалда қўллаш тажриба ишларини бажариш йўли билан, корхонадаги ўқув цеҳи, мактаб ер участкасидаги меҳнат фаолиятида амалга оширилса ўрганилаётган масаланинг амалий аҳамиятини оча бориб, билимларни кўп даражада мустахкамлаш ҳаётий бўлиши таъминлайди.

Амалда юқорида кайд қилган ўзлаштиришнинг хамма таркибий қисмлари алоҳида ҳолда учрамайди. Масалан тушуниши, ўрганилаётган материални англашдан ажратиб бўлмайди. Ўқувчи ўрганилаётган ҳодисани англаб кейин тушуниши ёки аксинча олдин тушуниб кейин англаши мумкин. Ўзлаштиришнинг хар бир таркибий қисмида бу жараёнинг олдинги таркибий қисмлари албатта намоён бўлиб туради. Худди шуниигдек ўзлаштиришнинг таркибий қисмлари; умумлаштириш, мустахкамлаш ва қўллаш ўзаро бир-бири билан синтетик равишда чамбарчас боғлиқ, Бунда ўзлаштиришнинг айрим таркибий қисмларини, уларнинг асосий вазифаларини билиш педагоглар учун ўзлаштириш жараёнини яхшироқ бошқариш имкониятини яратади.

Ўзлаштириш жараёнининг кетма-кетлиги дарс репродуктив тарзида, яъни анализ методи билан ўтказилганида намоён бўлади. Амалда ўқув материални ўзлаштириш муаммоли ҳаётий масалаларни ҳал этишдан бошланадиган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқувчиларга муаммо ёки назарий хулоса таклиф этилади. Ўқув жараёнида назарий хулосаларни ҳаётда қўллаш, татбиқ этишдан назарий жиҳатдан тушунишга, англаш ва фикрлашга томон бошқариб борилади. Таълим жараёнига мана шундай дедуктив ёндошиш ўқитиш муаммоли метод билан ўтказилганида самарали натижалар беради. Албатта ўзлаштиришнинг қайси кетма-кетлигини танлаш таълим вазифаларига, таълим мазмунининг ўзига хосликларига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўқув имкониятларига боғлиқ бўлади.

Ўзлаштириш жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўрганилаётган ўқув материални қанчалик асосланиши, ишончли далиллар билан тасдиқланишига боғлиқ. Ўқув жараёнини ташкил этар экан педагог ўқувчилар йўл қўйиши мумкин бўлган камчиликларни олдиндан кўрсатиши, яқин вақт мобайнида айнан қайси камчиликлар устида жиддий ишлаши лозимлигини ўқувчиларга уқтириб бориши лозим. Ўқитувчи ўқувчилар томонидан ўқув материални ўзлаштиришга сафарбарлигини етарли даражада таъминлаши керак. Бунинг учун ўрганишнинг ижтимоий аҳамиятини тушунтириш юзасидан чоралар кўради. Таълимнинг илмий-техника тараққиёти учун, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш учун, меҳнат унумини ошириш учун, жамиятимизнинг ижтимоий ва маданий тараққиёти учун аҳамиятини очиб берадиган ишонарли мисоллар танлайди. Айни вақтда педагог ўқувчиларни ўқишнинг субъектив аҳамиятини, яъни ушбу фанни ўрганиш унинг қобилиятларини ривожлантириши, касбий мўлжали ва ўзи қизиққан касбни эгаллашга

яқинлашиб бориши учун нималар беришини тушуниб олишга ўргатади. Ўқувчиларга меҳнат жамоасидаги мулоқотга тайёрланиш учун ижодий интилишларини (яъни лойхалаш, ихтирочилик фаолияти ва ҳокозолар) кондириш учун нималар беришини англашга ёрдам килади. Буларнинг ҳаммаси мактаб ўқуичиларида янги мавзу мазмунидан, унинг долзарблиги ва муҳимлигидан келиб чиқиб, мазкур мавзунини фаол ўрганишга имкон берадиган турткини топиб олиш кўникмасини шакллантиради. Шу билан бирга, ўқув жараёнида ўқитувчи талабчанлик ва рағбатлантиришнинг мақсадга мувофиқ нисбатини сақлаб туриши керак, чунки меъёр туйғусига риоя қилинмаса, биринчи ҳолда даҳшатга тушиш, кўрқиш, доимо жазони кутиш ҳолатлари вужудга келиши, бошқа ҳолда эса ўқитувчи ҳаддан зиёд рағбатлантирганида манманликнинг ривожланиш, хаяжонланиш вужудга келиши муқаррардир. Булардан ташқари ўзлаштиришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқувчилар ҳиссиётининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Қувонч, қайғу, ваҳима, ҳайратланиш, уят, ачиниш, хафагарчилик, раҳмдиллик, норозилик, нафрат ва бошқа ҳиссий кечинмаларнинг ўқувчида кечиши ўқув-тарбия жараёнининг боришига бевосита таъсир этади. Агар ўқувчилар асар қахрамонлари ғалабалари шуқуҳини улар билан ҳаёлан биргаликда бошдан кечирсалар, жудоликлар ва мағлубиятлардан қайғурсалар, ахлоқий меъёрларимиз бузилишига, кишилар хатти-ҳаракатларидаги адолатсизликка нисбатан мурасасиз бўлсалар, уларда ҳиссий меҳрибонлик шунчалик кўп шакллана боради. Бадиий асарларда, шеър, ашулалар, дostonлардан келтирилган мисоллар ўқувчилар ҳиссий ривожланиши самарадорлигини белгилаб беради. Ўқувчилар ҳиссий кечинмаларни ардоқлаш, сир сақламоқлик синфдан ташқари ва дарсдан ташқари мулоқотларда намоён бўладиган самимият уларда ҳисслат ривожланиши учун жуда муҳимдир.

Гуруҳ ўқувчиларининг ҳаммаси ҳам бир хилда ҳиссий кечинмаларга берила олмайдилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёйдошиш мақсадга мувофиқдир. Заиф, суст ўзлаштираётган ўқувчилар учун махсус ютуқли вазиятлар ташкил этилиши керак. Суст ўқувчининг ҳам ютуқлари албатта бўлади. Ижобий ҳисслатлар ўзига ҳосилларга мос вазифаларни онгли равишда танлаш йўли билан рўёбга чиқарилади.

Иқтидорли ўқувчилар билан ишлашда ҳам ҳиссиётнинг аҳамияти катта. Иқтидорли ёшлар мураккаб масалаларни ечиш жараёнида қийинчиликларни бошидан ўтказишади. Шу билан бирга масала ечилганида чексиз қувонч туйғуси, ўз-ўзидан фахрланиш ҳисси пайдо бўлади, масала ечилмаганда эса қайғу чекиш ҳолатлари юз беради. Иқтидорли ўқувчилар кўпинча худбинрок бўлиб ўсишади. Уларда ўз ўртоқларига нисбатан хайри-хоҳлик кечинмаларини йўлга қўйиш жуда зарурдир.

Ҳозирда дунё педагогик жараёнида ўзлаштириш мустақиллиги асосий ўринда туради. Америка коллеж ва университетларида ўқувчилар шахсий активлиги биринчи ўринга қўйилади. Дарс давомида ўқувчилар мустақил ишларининг ҳажми тажрибаларни мустақил равишда ўтказиш, кузатишлар,

масалалар ечишлар билан бойитилса, ўқувчилар ҳаётга янада яхши тайёрланган бўладилар. Дарсда беихтиёр муаммоли вазиятларни ҳосил қилиш, ўқувчиларни бу вазифаларни ечишдаги активлигини рағбатлантириш, «яхшисини ошириб, ёмонини, камчилигини яшириш», ўқувчиларни ўқув қийинчиликларидан ўзлари чиқиб олиш имкониятларини яратиб бериш ўқитувчининг вазифасидир.

Ўзлаштириш жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш учун махсус усуллардан фойдаланиш зарур. Бунинг учун тадқиқий амалий ишларни бажариш, ижодий масалаларни ечишнинг оригинал вариантларини кидириб топишга хизмат этадиган машқлар ёрдам беради. Меҳнат ва техника юзасидан машқлар мобайнида оддий қурилмалар ва жихозларни лойихалаш ишларига, ихтирочилик ва кашфиётчиликнинг мумкин бўлган усулларига ўқувчиларни ўргатиш зарур. Шу билан бирга ўқувчилар бригадасидаги у ёки бу ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш, корхонага ва ишлаб чиқариш комбинатига саёҳат давомида шнчиларнинг ихтирочилик фаолиятларини ўрганиш усуллари билан танишишлари лозим. Ижодий тафаккур ривожланишининг фойдали воситаси - шеър, ҳикоя, кўшиқ ва бошқа адабий шаклдаги топшириқларни ёзиш, тасвирлаш ёки муסיқий ижодиётдан фойдаланиш самарали натижалар беради.

§ 4. КАСБ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИ

4.1. Педагогик жараён моҳияти ва тузилмаси. Педагогик жараён ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини амалиётда қўллаш фаолиятини ўз ичига қамраб олади. Касбий таълим жараёнида **мазмун, ўқиш, ўқитиш, тарбиялаш** асосий боғловчи компонентдир.

Ўқиш тизимли ва асосланган ўқув фаолияти бўлиб, таълим олувчи томонидан билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда ўқув жараёни ўзига хос ўрин тутади.

Англаш мураккаб, ривожланувчи жараёндир. Хис-туйғу ва билимларни қабул қилиш жараёнида таълим олувчи объектив ҳақиқатни англайди, у ёки бу предмет ёки жараён тўғрисида таассуротга эга бўлади.

Самарали ўқитишнинг муҳим шартлари қуйидагилардир: таълим олувчининг қизиқиши фаолиятининг фаоллиги, ўқитувчи ва таълим олувчи ўртасидаги самимий муносабат. Бу эса ўз навбатида ўқувчининг ўқишга бўлган муносабати, унинг самарали ўзлаштириши, билим ва малакасининг ошириши, ўқув материали билан самарали ишлаши иродавий сифатларининг ривожланиши ва олган билимларидан эстетик қониқиш ҳосил қилишини таъминлайди.

Таълим олувчининг характери ва фаоллиги ривожланиши даражалари турличадир. Агарда таълим олувчилар фаолияти пассив бўлса, ўқитиш жараёнини амалга ошириб бўлмайди.

1. Таълим олувчининг билимларни қабул қилиш фаоллиги унинг шахс сифатида шакллантиришига ҳам таъсир кўрсатади. Ўқувчида ўз-ўзига муносабати меҳнатига, бошқа шахсларга, жамиятга, ишлаб чиқаришга, атроф мухитга ҳам шакллантириб боради.

2. Педагогик жараённинг муҳим спеўифик шароитлари. Олий ўқув юртларида ўқитишнинг муҳим спеўифик шартларидан бири - бу амалий ўқитишдир. Амалий ўқитиш таълимнинг муҳим компонентларидан биридир. Ўқитиш жараёни амалиётдан тубдан фарқ қилади, чунки ишлаб чиқаришдаги ўқитиш услубининг асосий мақсади таълим олувчининг маҳлум бир касбга йўналтириш ва шакллантиришдан иборат.

Ўқувчи ва таълим олувчи орасидаги ўзаро бирлиги ва алоқадорлиги ҳақида гапирилганда бошқарувчи ва ўргатувчи шахс бу ўқитувчи эканлигини унутмаслик керак. Фақат ўқитувчигина таълим олувчига билим бера олиши, уни шахс сифатида шакллантира ва у таъсир кўрсата олиши мумкин.

Лекин, ўқитувчи қанчалик чуқур билим бермасин, агар ўқувчи пассив, лоқайд, бепарво бўлса унда қизиқиш, интилиш уйғонмайди, ўқитувчи ва таълим олувчи орасидаги муносабат совуқлигича қолиб, билим бериш жараёни самарасиз бўлади.

Ўқитиш системада ўзаро алоқадорлик

Ўқитиш жараёнини методлар нуқтаи назаридан кўриб чиқиш лозим. Агар ўқиш жараёни таълим олувчиларнинг ўзлаштириш қобилиятларини ҳисобга олмасдан ташкил этилса, ундай ҳолда ўқитиш жараёни самарасиз бўлади.

Ўқитиш жараёнининг муҳим компоненти

Бериладиган билим мазмуни ўқув дастури, давлат таълим стандартида кўрсатилган бўлиб, унинг таркибини ижтимоий мақсад, давлат буюртмаси, педагогик тизимининг аниқ мақсадлари белгилайди. Педагогик жараённинг фақат таълимнинг мазмунлилигигагина эмас, балки унинг қонунийлигига ҳам таъсир кўрсатади, чунончи,

а) педагогик жараён шароитига қараб мазмун белгиланмаса, таълим олувчиларнинг ўзлаштиришлари қийин кечади ҳамда педагогик жараён билан амалиётнинг шароит ўртасидаги боғлиқлик йўқолади.

б) гуруҳнинг шахсий имкониятидан келиб чиқиб ўқитувчи дастурга мантиқий ўзгартиришлар киритиши мумкин, бироқ бундай ҳолда ҳам педагогик жараённинг ўзаро боғлиқлиги бузилмаслигига эътибор бериши керак. Ўқув жараёнининг сифати бутун педагогик жараён самарадорлигига боғлиқ. Маълумот беришнинг педагогик жараёни – ўқитувчиларнинг илмий шаклланиши техник ва технологик ишлаб чиқариш билимларини шакллантиришдир. Педагогик жараённинг тарбиявий функцияси доимий ўқиштиш ва тарбиялашдан иборатдир. Ушбу педагогик жараёнда ўқитувчи ва устанинг вазифаси таълим олувчида ижобий сифатларни ривожлантириш учун тарбиявий чораларни максимал қўллашдан иборат. Тарбиячи таълим

олувчиларда жамоага интилиш, дўстлик, интизом, ростгўйлик, ўз ишига жавобгарлик каби инсоний сифатларни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратади. Бунинг учун эса энг аввало, мураббийнинг ўзида шу сифатлар мужассам бўлмоғи лозим.

Педагогик жараённинг ривожлантирувчанлик функцияси

Берилаётган билимларни ўзлаштириш ўқув дастурида қайд қилинган таълим оловчилар ақлий, фикрлаш қобилиятини ривожлантириш борасидаги ҳаракатлар уларнинг ўзлари томонидан ҳам амалга оширилиши лозим.

Таълим оловчиларни ривожлантириш – бу педагогик жараён натижасидир ўқиш ривожланишнинг гарови бўлиб, фикрий, ақлий ривожланиш билан бирга фаолиятнинг ҳам ривожланишига олиб келади.

Педагогик жараён тўғрисида аниқ фикрга эга бўлиш учун бу жараённи йўналтирувчи (бошқарувчи) кучлар ҳақида ҳам маълумотга эга бўлиш керак. Бундай кучларнинг ривожланишини диалектик ўқиш нуқтаи назаридан аниқлаш мумкин. Педагогик жараёнга юзага келувчи қарама - қарашликлар ва уларнинг ўзаро алоқасини ўрганиш ҳам муҳимдир.

Ўқитувчи таълим оловчиларни билим ва малака билан қуроллантирар экан, уларни мураккаб масалаларни ҳал қилишга йўналтирилиши, педагогик жараёнда юзага келган қийинчиликларнинг бартараф этишга ундаги таълим оловчи имкониятларидан ошмаслигига аҳамият бериши керак. Шундагина таълим оловчиларнинг қобилият ва билимлари оддийдан мураккабга қараб бориб, уларни мураккаб масалалар ечимини топишга ундайди. Ишлаб чиқариш ва ўқиш орасида бевосита алоқа бўлиб, бу умумий педагогик жараёнда таълим оловчилар касбга йўллаш билимлари амалий масалалар ечимини топишда муҳим аҳамият касб этишини тушуниб етадилар.

4.2. Касбий таълим тамойиллари. Умумдидактик тамойиллар билан педагогик жараён қонунлари ўзаро алоқада бўлиб, мазкур алоқа ўзининг спеўифик хусусиятларига эгадир. Уларнинг асосийларини кўриб чиқамиз.

Политехник тамойил Политехник билим замонавий ишлаб чиқариш тизимининг илмий асосларини эгаллашни назарда тутиб, шу билимлар асосида умумкасбий политехник ва махсус билимлар шакллантирилади.

Политехник тамойилларни ўқитишда қўйидаги шартларга амал қилиш лозим.

- а) Асосий йўналишдаги ривожланган техника ва илмни ўқитиш
  - б) бир-бири билан ўзаро боғланган ўқув материали тизимини ташкил этиш.
  - в) Ўрганилаётган фан асослари борасидаги билимларни амалиётда қўллаш.
  - г) Таълим беришда таълим оловчиларнинг ёш хусусиятларини инобатга олиш.
  - д) Таълим оловчилар қизиқишларини қондиририш.
  - е) Касбий билим бериш умумтаълим билимларига таяниш.
  - ж) Ўқув материалининг турғун бўлишига эришиш.
  - з) Ўқув мавзуларининг кетма-кетлигига эришиш.
- Амалиёт ва назариянинг ўзаро боғлиқлиги тамойили.**

Ўқув жараёнида назарий ва амалий билимнинг ўзаро алоқадорлигига таяниш ва ўқув предметининг асосий мақсади ўзлаштирилган билимларни амалиётда қўллаш куйидаги шартларга амал қилишга боғлиқ.

а) назарий билимларнинг амалиётда синалиши.

б) ихтиёрий иш жараёнида соҳавий билимларнинг қўлланилиши.

в) ишчиларни самарали ўқитиш омили касбий ишлаб чиқариш талабига мувофиқ касбий билим бериш эканлигини ёдда тутиш;

г) билимларни ўзаро малакавий боғлашда горизонтал ва вертикал йўлдан фойдаланиш.

Ўқув жараёнида мутахассис фаолиятини моделлаштириш тамойили. Моделлаштириш орқали мазмун ва мақсадларни исботлаш учун аввал осон билимларни ўзлаштириш, ўқитиш методларини ўқув режаси ва ўқув дастури талаблари асосида танлаш. Ўқув жараёнида кенг тармоқли ишчи фаолияти куйидаги шартлар асосида амалга оширилади:

а) билим ва малакани политехник йўналтириш.

б) Кўчириб (интегрция асосида) ўқитиш жараёнида градациянинг ўрни.

в) Кўчириб ўқитиш жараёни.

Мобиллик тамойили. Бу принцип шахснинг техник билимлари тез ўзлаштириш қобилиятини тавсифланади. Ишчининг ижодий иш характери, дунёқарашининг кенглиги муаммоларни англаб олиш ва ишлаб чиқариш ривожланишини кўра билиш билан белгиланади.

Тартибли кетма – кетлик тамойили қуйидагиларни ўз ичига олади:

* ўқув жараёнини режалаштириш;

* ўқув жараёнида кетма – кетликга амал қилиш;

* дедуктив ўқитиш методларини қўллаш;

* умумий таълим билимларини таянч қилиб олиш;

* ўқув материалларини ўзаро боғлиқ ҳолда тартибли бериб бориш.

Атроф-муҳитни ташкил этиш тамойили. Атроф муҳит деганда аввалом бор билим юртида ўқув қуроллари дидактик воситалар базасини аратиш ва техник, технологик, экологик талабларга риоя қилиш шу билан бирга меҳнат муҳофазасини таъминлаш ва таълим олувчиларнинг соғлиқларини сақлаш борасида муайян шароитларни яратиш лозимлиги тушунилади.

Компьютерлаштирилган педагогик жараён тамойили

Ҳозирги вақтда компьютерлар ҳаётимизнинг турли соҳаларига кириб келмоқда. Шу боис ушбу тамойил муҳим аҳамиятга эга. Компьютерлар педагогик соҳада ҳам кенг қўлланилмоқда. Таълим олувчилар компьютерлар ёрдамида мавзуни кенгрок, қизиқарлироқ ўзлаштирадилар ва тушунтириляётган мавзуни экранда кўриш имкониятига эга бўладилар.

4.3. Педагогик жараённи лойиҳалаш. Педагогик лойиҳалаш тушунчаси ҳозирги даврда педагогик адабиётларда шунингдек, амалиётчи педагоглар томонидан муаммоли технология кенг қўлланилиб, ақлий ривожланишини таъминлаш мақсадида босқичма босқич компьютер технологияси ва бошқа технологияларни қўллаш тавсия этилмоқда. Ушбу

фаолият ихтиёрий педагогик технологияни лойиҳалаш асосида қўллаш мумкинлигини англатади.

Лойиҳалаш объекти ва муаммолари. Лойиҳалаш ҳозирги кунда педагогик жараённинг муҳим жиҳатдан бири бўлиб, малакали педагогик жараён технологияси ва бошқа объектлар ўқитувчига таълим олувчиларни шахс сифатида шакллантириш ҳамда улар тарбиясига салбий таъсир этувчи омилларни йўқотиб, ҳар бир таълим олувчи учун индивидуал педагогик шароитлар яратади.

Педагогик лойиҳалашнинг (режалаш) умумий алгоритми.

Тайёрлов ишлари:

1. Лойиҳалаш объектининг таҳлили.
2. Лойиҳалаш шакллари танлаш
3. Лойиҳалаштиришни назарий жиҳатдан таъминлаш (тажриба натижаси).
4. Лойиҳалаштиришни методик жиҳатдан таъминлаш (дидактик ва методик материаллар).
5. Вақт билан таъминлаш (маълум вақт ва ҳажмда ишлаш).
6. Лойиҳалашни моддий ва техник жиҳатдан таъминлаш.
7. Лойиҳалашни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш (педагогик тизим ва жараёнда).
8. Лойиҳани ишлаб чиқиш. Билим бериш омилини танлаш. Ихтиёрий тизимнинг ўз-ўзига билим бериш омили орқали қолган компонентлари аниқланиб, бу омил бошқа омиллар билан бир бутунликни ташкил этади. Педагогик тизимнинг ўзи билим берувчи бир бутун компонент ҳисобланади. Чунки у, таълим олувчини шахс сифатида шакллантиради. Ушбу фаолиятни компьютерлар ҳам бажариши мумкин, фақат улар мақсадга мос ишчи лозим.
9. Компьютерлар орасидаги алоқани йўлга қўйиш.
10. Ҳужжатларни расмийлаштириш-олдиндан барча педагогик лойиҳалаштириш шакллари қўлланилиши билан бирга мақсадни, яқинлаштирувчи янги шакллардан ҳам фойдаланиш мумкин. Чунончи, лойиҳа сифатини текшириш.
11. Илмий фараз (хаёлан умумий жараёни кўриш).
12. Лойиҳага нисбатан мутахассислар баҳоси (соҳанинг мутахассислари ва бу лойиҳани қўллашдан манфаатдор шахсларнинг баҳоси).
13. Лойиҳани шакллантириш.
14. Лойиҳани тасдиқлаш ва фойдаланишга бериш.

Лойиҳани тасдиқлашда биринчи ўринда лойиҳа кафедра муҳокамасига берилиб кейин юқори аттестацион кенгашлар ҳимоясига қўйилади. Аттестацион комиссия ҳимоясига қўйилган лойиҳа ютуғи, мақсади, чуқур таҳлили, ўқув материалларининг мазмуни, метод ва шаклларига нисбатан ўз баҳосини беради.

4.4. Таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш. Таълим олувчиларнинг асосий ўқув фаолияти билимларни ўзлаштириш бўлиб, у қуйидаги компонентларни ўз ичига олади. Ўқув материални қабул қилиш, фикрлаш, эгаллаб қолиш ва қўллаш. Бу компонентлар бир – бири билан ўзаро

боғлиқ бўлиб, ўқув жараёнида кетма-кет қўлланилиб, бутун бир ўқув жараёнини ташкил этади.

Таълим олувчи томонидан ўқув материалнинг қабул қилиниши.

Ўқув материални қабул қилиш ўқув жараёнининг энг муҳим қисмидир. Ўқув материалнинг яхши қабул қилиниши ўқув ишлаб чиқариш фаолиятида мустаҳкам пойдевор вазифасини бажаради.

Ўқув материални самарали ўзлаштиришнинг ички шароитлари.

Ўқув материални самарали ўзлаштириш учун, энг аввало таълим олувчининг эҳтиёжи бўлиши керак. Ички эҳтиёж билимларни ўзлаштириш вақтида ҳаракат сифатини оширади. Ички ўзлаштириш, материални имтихонга қадар эсда сақланиб қолиш бўлиб, жавоб бериб бўлгандан кейин эсдан чиқади. Ўзлаштиришнинг муваффақияти таълим олувчининг фаолиятига ҳам боғлиқ бўлади. Чунки таълим олувчи берилаётган материал мазмунига қизиқса ва ўз устида ишласа ўзлаштиришнинг энг юқори чўққисига эришиши мумкин.

Ўзлаштиришнинг ички далилларидан яна бири берилаётган материал мазмуни таълим олувчи томонидан тушунилишидир. Таълим олувчи мавзуни тушунмаса ўз устида қанча ишламасин, бу мавзуни олдинги мавзулар билан боғлай олмаса, Мавзунинг ўзлаштирилиши содир бўлмайди ёки мавзуни ўзлаштириш жуда қийин кечади, билим саёз бўлади.

Қабул қилишнинг ташқи омиллари. Қабул қилишнинг асосий омиллари асосан ўқув материалнинг мазмунига боғлиқ бўлади. Унинг қийинлиги, ўқув материалда қўлланиладиган техник тушунчаларнинг аниқ ёки мавҳумлиги амалиётга боғлиқлигига кўра фарқ қилади.

Эслаб қолиш. Ўқув материални қабул қилишнинг энг муҳим компоненти бу янги материални эслаб қолиш ва хоҳлаган вақтда уни назарий ва амалий жиҳатдан қўллай олишдир. Таълим олувчи ўқув материал билан фаол ишлаган сари уни яхши ўзлаштиради ва самарали қўллайди. Шуни ҳам унутмаслик керакки, ўта мураккабдан кўра яхши эслаб қолинади ва формулалар материалга нисбатан ҳаётий маълумотлар узоқ сақланади. Эслаб қолишнинг самарадорлиги таълим олувчининг иродавий хусусиятларига боғлиқ бўлиб, иродасиз таълим олувчилар материални юзаки ўзлаштирадилар, натижада маълумотлар тез унутилади.

Тушунишни тизимлаштириш. Билимларни эгаллаш, бу, энг аввало, муайян тушунчага эга бўлган шахсий билимлар даражасини характерлайди. Тушунишнинг асосий хусусияти мавҳумдан аниқликка ўтишдир. Тушуниш муомала ва мулоқотнинг маҳсули ҳисобланади.

Сигнализация – фикрлаш фаолияти даврида ўрганиладиган, эгалланиладиган билимлар мажмуаси демакдир.

Билимларни қўллаш асосида кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Бизга маълумки билимларни амалий фаолият жараёнида қўллай билиш билимларнинг эгалланганлик даражасини кўрсатади. Назарий билимлар ўзида икки жиҳатни акс эттиради:

– Назарий билимларни амалиётда қўллай билиш, яъни лаборатория ишларини бажариш давомида эгаллаган билимлар асосида уй вазифасини бажариш;

– Бу жараёнда билимлар кенгайиб мукамаллашиб чуқур ўзлаштирилган билимга айланади.

4.5. Шахсий малакавий билимларни ўзлаштириш. Шахснинг ўз устида ишлаши. Шахсий билимларни ошириш, билим олишнинг алоҳида тури ҳисобланиб, унда таълим олишнинг асосий оғирлиги таълим олувчи зиммасига юклатилади. Бу жараёнда қуйидаги ижтимоий психологик шартларга амал қилинади:

– Таълим олувчининг шахсий касбий малакасининг юқорилиги.

– Оммавий ўқитиш корхоналар индивидуал иш фаолияти аҳоли орасидаги бандликни таъминлашга олиб келади.

– Мутахассисларнинг билим даражаси меҳнат жараёнида рақобатбардошликни таъминлайди.

– Замон анавий технологиялар ва мутахассислар фаолияти ишсизликни келтириб чиқаради, бу ҳолат эса ишсизларни янги мутахассислик турларига қайта ўқитишни тақозо этади.

– Дунё иқтисодиётининг ривожланиши ва шу билан бирга мутахассислар билимининг мукамаллашиб боришига олиб келади.

4.6. Шахсий билимларни оширишнинг асосий назарияси. Бу ўринда ҳам мутахассиснинг шахсий қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Хусусан:

– Шахс сифатида турли соҳаларда ривожланиш (шахснинг индивидуал ютуқлари ҳисобига олинган ҳолда).

– Ишчиларнинг иш мазмуни тубдан ўзгаради. Бунда ишчиларнинг билим кўникма ва малакалардан ташқари мутахассислик маҳорати алоҳида роль ўйнайди.

– Касбларнинг турғунсизлиги, яъни, меҳнат бозорида касбларга бўлган талабнинг ўзгариб туриши.

4.7. Шахсий маълумот мазмуни. Анъанавий режалаштириш мазмуни малакавий таълим беришда шахсни ривожланиб, шаклланиб боришга тўла имкон бермайди, ўқув режаси мазмуни ва шакллар бунга ҳамиша тўла йўл кўявермайди.

Бунга эришиши учун ўқув дастури хужжатларига модул ҳаракатлар қўлланилиб ҳар бир бўлимга мустақил ёндашуви имкониятини бериш керак. Таълим олувчига дидактик востали ўқув блокини танлаш ва ўз устида ишлаш имкони берилади. Ўқитувчи эса секин-аста маслаҳатчи, илмий раҳбар ролини бажаришга ўтади.

4.8. Малакали ривожланишнинг субъектив мониторинги. Мониторинг тушунчаси лотин тилидан олинган бўлиб, эслатиб турувчи маъносини англатади. Малакавий ўқув жараёнини ташхисли кузатиш ушбу тушунча мазмунини англатади. Мониторингнинг асосий моҳияти малакали ўқув жараёнини динамик жиҳатдан ташхислашдир.

Технологик мониторингни қуйидаги группаларга бўлиниши мумкин:

а) Кузатиш – касбий ривожланганлиги ўзгаришлар ва янгиликларда кузатиб бориш. Кузатиш доимо ўзининг субъективлиги билан тавсифланиб мониторинг сифатига салбий таъсир ўтказиши мумкин.

б) Тестли шароит методи – бунда ўқитувчи махсус шароит яратиб, бу шароитда таълим олувчиларнинг малакавий ўқув фаолияти яққол кўринади. Малакавий фаолият сифатини аниқлаш учун ўқитувчи ўқув жараёни орасида аниқловчи саволлар бериб боришдир.

в) Экспликация.

г) Сўров методи – ўқитиш жараёнида ўқув материали юзасидан муайян субъект борасида ёзма таҳлил олиб бориш ёки махсус тайёрланган (танланган) саволларга оғзаки жавоб бериш.

Бу метод ёрдамида ўқув материалнинг ўзлаштирилганлик даражасини ҳам аниқлаш мумкин. Мониторинг асосий методи бу малакавий ўқув жараёнининг натижаларини таҳлили этишдир. Ушбу таҳлил асосида таълим олувчиларнинг график материаллари, техник ишлари, ҳамда ёзма матнлари юзасидан таҳлил олиб борилади.

Мониторингни 3 турга ажратиш мумкин:

– Бошланғич ташҳис.

– Экспресс (тескор) ташҳис.

– Яқуний ташҳис.

4.9. Таълим олувчиларнинг шахсий малакавий ривожланишини мўлжал қилиш технологияси. Таълим олувчиларнинг шахс сифатида технологик жиҳатдан ўрганишнинг малакавий билимлари ривожланиши даражасини аниқлаш ўқитувчининг инновацион фаолияти мазмунига боғлиқ. Чунки ўқитувчи маълумотларни тўплаб қолмай, балки таълим олувчиларга етказиб ҳам беради. Шундай экан, ўқитувчиларнинг малакавий билимлари такомиллашиб, педагогик фаолияти ҳамда фикрлаш фаолияти мазмуни мукамаллашиб боради.

Шахсий малакавий билимлар ривожини мўлжал қилишнинг мақсади - таълим олувчида малакавий билимларни ривожлантириш, касбий тажрибага эга бўлишни таъминлаш, унда соҳа мутахассиси бўлиш ва ўз устида ишлашга кўникма ҳосил қилишдан иборат. Тамойиллари:

1. Касбий таълимни инсонпарварлаштириш.

2. Келажакни режалаштириш, касб танлашда шахс қобилияти ва малакасини ҳисобга олиш.

3. Ўз кўникма ва малакасини ошириш, шакллантиришга нисбатан изланувчанлик иқтидори ва ички эҳтиёж билан ёндошиш.

Ўқитувчи малакасини оширишда мотивацияни шакллантириш қуйидагиларни ўзида акс эттиради:

– Ўқитувчининг шахсий аттестацияси.

– Малакани ошириш жараёнида муаммоли семинар ва ривожлантирувчи маърузаларни ташкил этиш.

Таълим олувчининг шахсий билимлаир мазмунини фарқлашда қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

- Ўқув режасини вариантлар асосида тузиш;
- Шахсни ривожлантиришда ишлаб чиқариш технологияси техника, техник ижод психологияси, ҳамда малакали психологлар хизматидан унумли фойдаланиш.

- Қўшимча психологик факультатив курсларни ташкил қилиш.

Педагогик технологияда шахсий малакавий ривожланишни мўлжаллаш қуйидагига ташкил этади:

- Масалалар мажмуасини хал қилиш ва интегратив дастурларни ишлаб чиқиш жараёнида технологик ўқитишни ташкил этиш;

- Қўлланмалар ёрдамида ўз ўзини бошқаришга ўқитиш.

Ўқиш жараёнида ўқув жиҳозларни танлашда шахсий мўлжал олиш кўникмаларини тарбиялаш қуйидагилардан иборат бўлади:

- Таълим олувчининг ўқиш жараёнини назорат қилиши ва бошқариши;

- Амалий хоналарни ташкил қилиши;

- Ўқув жойларини ташкил этиши.

4.10. Касбий таълимнинг самарадорлик мезони. Мутахассислик малакаси самарадорлигини аниқловчи асосий критериялар қуйидагилар киради:

- малакавий фаолиятда мустақиллик хиссининг юзага келиши;

- меҳнат хавфсизлигига амал қилган ҳолда техник талабларни бажариш;

- ишлаб чиқаришда вақт ва меъёрларга амал қилиш;

- касбий фаолиятида фикрлаш ва ўзини ўзи назорат қилишни ташкил этиш;

- меҳнат маданиятига қатъий амал қилиш;

- меҳнат фаолиятига ижодий ёндошиш;

- бажариладиган иш учун маъсулият хис қилиш.

ПЕДАГОГИК ТАДҚИҚОТ ФУНКЦИЯЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

7.1. Педагогик тадқиқот функциялари. Илмий нуқтаи назардан дидактика таълим жараёнларини тушунтириш, ривожланиш истиқболларини кўрсатиш, амалда таълим-тарбия жараёнига таъсир этиш ва уларга баҳо бериш мақсад килиб кўяр экан, куйидаги функцияларни бажаради.

1. Дискриптив функцияси. “Дискриптив” сўзи инглизчадан олинган бўлб, «ёритиш», “таъсирлаш” деган маънони билдиради. Тасвирлаш кўпиича диагностика тилда тарқалган. У ўқув-тарбия жараёнида учраётган чекланишларнинг қай йўсиндалигини аниқлаш учун хизмат қилади. Педагогик диагностиканинг мақсади фақат содир бўлган чекланишларнинг шакли, ҳажми ва хусусиятини аниқлаш эмас, балки бу чекланишлар ўқув тарбия тизимининг қайси бўғинлари сусайганлиги сабабли юз берганини аниқлашдан иборат.

2. Тушунтириш функцияси. Дидактик тадқиқотнинг бу тури экспериментлар ўтказиш билан боғлиқдир. Бу ерда таълим жараёнининг барча шароитлари сақланган ҳолда ўқув жараёнини ўзгартирувчи омиллар киритилиш натижасида дидактик тадқиқот ўқув-тарбия жараёнининг асосида ётган қонуниятларни очиш имконини беради.

3. Педагогик тадқиқотларнинг таълим-тарбия жараёнларини олдиндан кура билиш функцияси. Бу ҳолдаги тадқиқотлар, изланишлар жараёнларнинг қандайлигини кўрсатиш билан бирга, жараён юз бераётган даврдан кейинги замонда қандал ўзгаришлар, қандай боғланган қонуниятли педагогик ва бошқа жараёнлар юз беришини олдиндан кўра билишга асос бўла олади. Шу билан бирга олдиндан кўра билиш функцияси содир бўлиши мумкин бўлган жараёнларни биз исталган йўналишда ривожлалтириш имкониятларини ва уларга тегишли, етарли даражадаги объектив, ҳар томонлама ўйланган баҳо бериш имкониятларини ҳам яратади. Натижада юқорда кўрилатган тадқиқотлар ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида мустақам кўприк яшаш, таълим ва тарбия ҳақида кишилик жамияти тўплаган битмас-туганмас тажрибани тўла-тўқис келгуси авлодга татбиқ этиш учун тайёр кўрсатмалар, хулосалар ишлаб чиқиш имконини яратади.

4. Педагогикада, хусусан дидактикада ўтказиладиган тадқиқотларнинг амалий функцияси таълим жараёнидаги очилган қонуниятлар объектив дидактик ҳақиқат янада чуқурроқ тушунилиш ва бу жараёнларга тадқиқотчи нуқтаи назаридан амалий таъсир кўрсатиш имконини беради.

Педагогик тадқиқотларнинг функциялари бир-бирлари билан узвий равишда боғлиқдир. Нисбатан оддий, оммабоп ҳисобланган таснифлаш, тушунтириш тадқиқотлари таълим ва маорифнинг ҳозирги аҳволини ёритиш имконини юзага келтиради. Тажриба, экспериментал тадқиқотлар таълим қонуниятларини англаб етиш ва тушунтириш, энг асосийси бу жараёнларни тушунтирувчи назариялар яратиш имконини беради. Тушунтириш ва экспериментал маълумотларга асосланиб, келгусида юз бериши мумкин бўлган ҳодисалар хусусида дастлабки хулосалар чиқарилади ва истиқболдаги

ишлар режаси ва дастури тузилиб, бевосита амалда татбиқ этиш жараёнига ўтилади.

7.2. Педагогик тадқиқотлар методлари. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон- келажаги буюк давлат» асарларида умуминсоний кадриятларга қайтиш ҳақидаги мулоҳазаларида таълимтарбия масалаларини фаолликка асосланган принципларга ўтказиш, ўсиб келаётган ёш авлодни янгиликларни тез қабул қилишга ундаш, истиқлол яратган кенг имкониятлардан фойдаланиб, хўжалик ва маданиятнинг ҳамма соҳаларида юксак натижаларга эришиш ҳақида гап боради.

Бу янгича дунёқараш халқ таълимида илгари сурилган узлуксиз таълим ва шахс хислатларини ижодкорлик таълими орқали ривожлантиришда таълим назарияси олдига япада янги вазифалар қўяди. Бундай улкан масалалар айрим камчиликларни тугатиш, «ямаш» билан ечилмайди. Халқ таълими тизимини тубдан ўзгартириш, унинг ривожини учун педагогик, услубий, психологик шароитларни яратиш талаб этилади.

Амалиётдан шу нарса аниқ равшанки, ҳар қандай илмий хулоса тажриба ва илмий тадқиқотларга асосланади. Педагогикада, хусусан таълим ва тарбияда илмий тадқиқотлар ҳеч қачон тўхтамайди ва узлуксиз давом этаверади.

Педагогик тадқиқотларнинг предмети сифатида мактаб ва бошқа ўқув юртлирининг фаолияти, унинг мақсади, дастурий маъноси, ўқитувчи ва ўқувчилар фаолияти, ташкилий шакл ҳамда ижтимоий шароитлар хизмат қилади.

Дидактиканинг предмети таҳсил ва таълим билан боғлиқ турли шакл ва турларда юз берадиган ходисалар, фактлар ҳисобланади. Таълим ва таҳсил бошқа ижтимоий воқеликлардан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Дидактик тадқиқотларнинг предмети ижтимоий фаолиятнинг алоҳида шакли дидактик фаолият ҳисобланиб, унинг мақсади таҳсил бериш на ўзгариб бораётган тарихий идеаллар ва ижтимоий талаблар асосида одамларни қайта тарбиялашдир.

Дидактик фаолият ўқитувчи ва ўқувчиларнинг хатти-харакатларидан иборат. Бундай фаолият натижасида ўқувчилар билим, иқтидор ва кўникмаларга эга бўладилар, ўз дунёқарашини, шахсий кадриятлар тизимини шакллантирадилар. Таҳсил натижасида ўқувчи шахсининг турли хислатлари шакллантирилади. Бундай ўзгаришларни кузатиш, ҳисобга олиш дидактик тадқиқотларнинг асосларидан ҳисобланади. Юқоридаги ўзгаришлар, бир томондан, ўқитувчининг дидактик фаолияти таъсиридаги ва ўз шахсий хатти-харакатлари таъсиридаги ўзгаришлар орасидаги қонуниятларни очишга, уларни таҳлил қилишга имкон беради. Ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг ўқув вешларини шароитлари, ҳаракатлари, таълим мазмуни, услуб ва воситалари орасидаги боғлиқликлар, табиат қонуниятлари қандай объектив характерга эга бўлса, шундай объектив характерга эгадир.

Таълим ва тарбияга тааллуқли хатти-харакатларни тафаккурга асосланиб таҳлил қилиш педагогика ва дидактикада ягона усул ҳисобланади. Ян Амос

Коменскийнинг «Буюк дидактика», К.Д.Ушинскийнинг «Инсон тарбия предмети сифатида» асарларда масалага шундай ёндашишни кўриш мумкин.

Ўқув-тарбия жараёни хақида жиддий хулосалар чиқариш учун мунтазам равишда олиб борлиган кузатишлар, тажриба, фактларга асосланган эмперик тадқиқотлар натижаларига асосланиш зарур.

7.3. Тадқиқотларнинг тарихий-таккослаш методлари. Тарихий методлар. Педагогик тадқиқотлар, хусусан, дидактик тадқиқотлар асосан ўқитувчининг дидактик фаолияти билан ўқувчилар тахсили натижасида ҳамда ўқувчиларнинг ўз фаолиятлари натижасида улар шахси, билим, иқтидор ва кўникмаларининг ўзгариши орасидаги боғлиқликни очишга қаратилади. Хўш, бундай боғлиқлик дидактик тадқиқотлар натижасидан олинadими ёки уларни яқин, узоқ ўтмишдан олса бўлидими? Амалий ҳаёт бу муаммога ўзича жавоб беради.

Тарихий таракқиётнинг турли даврларида ижтимоий муносабатлар маълумотнинг мақсад ва вазифаларини белгилаб берган. Масалан, саноат ишлаб чиқаришини индустрлаштириш, илмий техникавий революция маълум даражада таълим ва тарбия мазмуни, шакллари ва услубларини танлашга таъсир кўрсатади.

Тарихан таълим-тарбиянинг барча ҳолларида юз берган ўзгаришларнинг хусусиятлари, тамойиллари, қонуниятларини ўрганмасдан туриб, маълумот масалалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас.

Тарихий педагогик тадқиқотларнинг мақсади шундай қонуниятларни аниқлашдан иборатки, бу қонуниятлар фақат яқин ва узоқ тарихни ўрганишни эмас, шу билан бирга таълимнинг ҳозирги ахволини, ундан ҳам муҳими- келгусини белгилаш имконини бермоғи лозим

Назарий таққослаш- солиштириш методи. Бундай педагогик тадқиқот халқаро педагогик тадқиқотларга асосан уч йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш- турли мамлакатлардаги таълим ва тарбия тизимларининг умумий қонуниятларини аниқлаш. Дунёда юздан ортиқ таълим тизимлари мавжуд. Албатта, мустақил Ўзбекистон Республикасида эски таълим тизими асосида ишлаш мумкин эмас. Бошқа мамлакатларда амал қилиб турган таълим тизимларининг қулай ижобий томонларини юқорида кўрсатилган таққослаш-солиштириш тадқиқотлари асосида бизнинг таълим тизимимизга кўчириш мумкин.

Иккинчи йўналиш ҳар бир таълим тизимидаги ўзига хос хусусиятларни, уларни тасдиқловчи фактлар тўпламини, турли тарихий даврлардаги ва турли тарбия муҳитларига оид ўзига хос томонларни аниқлашдан иборат.

Учинчи йўналиш таълим тизимларининг ички хусусиятларини аниқлаш, ўхшаш ва фарқли хусусиятларини белгилаб, уларнинг таълим тизимидаги умумий хусусиятлар билан боғлиқ аломатларини ва алоҳида хусусиятлари сабабларини аниқлаш имконини беради. Бу турдаги тадқиқотлар фақат статистик маълумотлар ва анкеталар натижасини таҳлил қилиш билан чегараланмайди.

Таълим тизимларини тадқиқ этиш махсус тайёргарликдан ўтган халқаро экспертлар гуруҳлари томонидан тегишли илмий-текшириш ташкилотлари билан ҳамкорликда ўтказилади. Бунинг учун илмий-тадқиқотнинг махсус концепцияси, усулларини танлаб олиш мезонлари ишлаб чиқилади ва матбуотда эълон қилинади. Кенг китобхонлар ва қизиқувчилар эътиборидан ўтган концепция алқаро педагогик уюшмалар томонидан тасдиқланади ва бевосита ишга киришилади.

Таълим тизимларининг ўхшашлик ва алоҳидалик аломатларини, уларнинг илдишларини, сабабларини аниқлаш бирмунча мураккаб бўлиб, маориф тизимларининг ютуқларини тадқиқ этувчи халқаро ассоциация экспериментлари каби атрофлича илмий-текшириш ишларини олиб боришни талаб этади. Таълим-тарбия омилларини тушунтириш ва уларга тасниф бериш назарий таққослаш-солиштириш усулларининг асосий қисми ҳисобланади. Албатта, ҳамма илмий-тадқиқотлар йиғилган фактларни тушунтириш билан иш тугамайди.

Бу турдаги изланишларнинг яна бир ўзига хослиги шундан иборатки, табиий фанларда умумий белгилар, атамалар, birlikлар мавжуд, педагогик (дидактик) тадқиқотларда эса бундай умумий халқаро birlik ва атамалар деярли йўқ. Шунинг учун ҳам олинган натижаларнинг таснифи бирмунча субъектив тус олиши мумкин. Бундай ҳоллар таълим ҳақидаги статистик маълумотларга математик ишлов бериш орқали бир-мунча тўғриланади. Масалан, бирон мамлакатдаги бирон йилда туғилган болаларнинг мактабларга камраб олиниши ёки таълимга ажратилган миллий даромаднинг фоизи шу мамлакатнинг маориф масалаларига муносабатини асосан объектив белгиланди. Қолган омиллар таълим аҳволини белгилашда юқорида кўрсатилган статистик маълумотларни янада чуқурлаштиради.

Кузатиш методи таълим-тарбиянинг мазкур вақтдаги ҳолатини аниқлаш имконини беради. Кузатиш усулининг мақсади бор фактларни ёритишдангина иборат бўлмай, бизга олдиндан қўйилган мақсад бўйича аниқланиши лозим бўлган фактларни қидириш ва аниқлашдан иборат.

Кузатиш жараёнида тадқиқотчини қизиқтирувчи муаммо ва вазифалар кузатишни сайлаб (танлаб) ўтказишни тақозо этади. Тадқиқотчи муайян танланган муаммони ҳисобга олиб, нимани кузатиш кераклигини танлаб олади. Шунинг учун ҳам у кузатиш натижасида ечилиши керак бўлган муаммони ҳали кузатишни бошламасдан олдинроқ билади. Натижада тадқиқотчининг кузатиш натижаларини умумлаштириши бирмунча осонлашади.

Кузатишга асосланган таснифлаш тадқиқотлари уч кўринишга эга: 1) обзор тадқиқотлари; 2) таълим-тарбия унсурлари орасидаги боғлиқликни аниқлаш; 3) изланиш тадқиқотлари.

Бундай шароитда кузатиш тўғридан-тўғри ёки бевосита амалга оширилади. Тўғридан-тўғри ёки бевосита кузатиш фактларни қабул қилиб олиш, тушуниб етиш ва ўлчашдан иборат. Қабул қилиб олиш- сезиш органлари ёрдамида текширувчи объект аниқ жойда турганлигини қайд қилиш; тушуниб етиш танлаб олинган, қайд қилинган объект олдиндан аниқ

ёки ноаниқлигини аниқлашдан, ўлчаш эса шу объектнинг сонини аниқлашдан иборат.

Билвосита кузатиш объектни бевосита кузатиш имконияти бўлмаганда амалга оширилади. Шундай объектдаги шахснинг туғма қобилияти, имкониятлари, интизомлилик, ростлик, камтарлик, камсуқумлик каби хислатлари кириши мумкин. Бундай хислатларни бевосита кузатиш натижасида аниқлаш қийин. Шунинг учун ҳам тадқиқотчи ўзига қулай кўрсаткичлардан фойдаланади.

Бевосита ва билвосита кузатиш билан бир қаторда фаол кузатиш ҳам қўлланилади. Фаол кузатишда дидактик жараёнда бевосита тадқиқотчининг ўзи ҳам қатнашади ва жараённинг боришига таъсир этади. Бунда иштирок этишнинг ижобий томони шундан иборатки, тадқиқотчи бўлиб ўтаётган жараённинг иқир-чиқирларини тушуниб этади, бу эса ўқув жараёнини тадқиқот талабларига йўналтириш имконини беради. Бундай усул айрим камчиликларига қарамасдан, ижодкор-ўқитувчилар томонидан ўқувчилар фаолиятини фаоллаштиришда кенг қўлланилади.

Билвосита кузатиш тадқиқотчини ходисаларни ўрганишга кўпроқ жалб этишга имконият яратади. Машғулотлар стенограммалари, учинчи одам томонида тайёрланган кузатиш баёнлари, фото-кинолавҳалар, расмлар, диаграммалар, статистик машғулотлар шулар жумласидандир. Бу ҳужжатлар педагогик фаолиятнинг натижаларини ҳамда ижтимоий муҳит, хусусан ўқитувчи фаолиятининг ўқувчи шахсида уйғотадиган ўзгаришларни кузатиш имконини беради.

Илмий-текшириш мақсадларини аниқлаш тадқиқотчини қизиқтириб қолган муаммоли ҳолатни таҳлил қилиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Бундай ҳолатни таҳлил қилиш ва унда маълум ва номаълумларни аниқлаш, қўшимча адабиётларни ўрганиш, тажрибали шахсларнинг бу масалага берган баҳоси тадқиқотчининг асосий ва қўшимча муаммоларини аниқлаш имконини беради.

Ўзгарувчан параметрларни аниқлаш ва таҳлил қилиш. Ўзгарувчилар- бу текширилаётган объектда турли аҳамиятга эга бўлган омиллардир, ўзгарувчилар- текширилаётган объектнинг бизни қай томондан қизиқтираётганлиги ҳақида ахборот беради.

Таълимнинг салмоғи, ривожланиш тезлиги, мактабнинг ютуқлари каби мураккаб ўзгарувчилар маълум шкалалар асосида тартибга келтирилади.

Муаммоларни гипотезалар занжирига айлантириш тадқиқот жараёнининг келгуси босқичи ҳисобланади. Тадқиқотнинг асосий муаммоси ёки шу муаммодан келиб чиқувчи саволларга тадқиқотчи дастлабки хоммаки жавоблар қидиради. Изланиш давомида у янги қўшимча ахборотлар тўплайди ва жавоблар янада ривожланиб боради. Шундай қилиб, қўйилган саволлар гипотезаларга айлана боради, келгуси қидириш йўналишларини белгилаб беради, бошқача айтганда, ишчи гипотезага айлана боради.

Педагогикадан олиб бориладиган илмий тадқиқотларнинг жиддий босқичларидан бири тадқиқот муаммосини ечиш бўйича бир ёки бир неча гипотезаларни белгилашдир. *Гипотеза- бу муаммони ечишнинг тахминий*

йўлини илмай томондан тасдиклаш демакдир. Тадқиқотчи қўйилган муаммоми атрофлича, ҳамма ўзгарувчиларни ҳисобга олган холда, таҳлил килади. Гипотеза эмпирик жнхатдан тасдиқланмоғи даркор. Бунинг учун эксперимент лойихаси тузилиб, экспериментал тадқиқотлар ўтказилади.

Тадқиқот техникасини ва «асбоб-ускуналари»ни танлаш. Бу тадқиқотнинг мазкур босқичида тадқиқот объекти ўзгарувчиларни танлашга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Тадқиқот техникаси атамаси ёки тадқиқот усули ёки тадқиқот фаолиятининг кетма-кетлиги атамаси ишлатилади. Илмий усул бу илмий муаммони ечишда қайта-қайта ишлатиладиган усулдир. Тадқиқот техникаси деганда, тадқиқот муаммосини ечиш учун объект ва ҳодисалар хақида ахборот тўплашда тез-тез кайтариладиган усул тушунилади. Масалан, кузатиш усулида турли тадқиқот техникаси ишлатилади: **клиник кузатиш, савол-жавоб, зондлаш, танлаб текшириш ва хужжатлар таҳлили.** Бундай технологиядаги ишлатилувчи «асбоблар» турлича бўлади. Улардан кенг тарқалганлари анкеталаш, психологик ёки дидактик тестлардир.

Тезкор юз берадиган жараёнларни қайд қилиб, кейинчалик чуқур таҳлил қилиш учун махсус техникавий воситалар ҳам ишлатилади. Булардан фотоаппарат, кинокамера, проектор, магнитофон, видеомагнитофон ёкн ўлчов асбоблари ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Дидактик эксперимент методи. Экспериментни қўллаш натижасида тадқиқотчи дидактик амалиётга унинг ички таркибий тузилиши, қонуниятларини, таълим маъносн ва жараёнларини очиш мақсадида «шўнғийди».

Агар кузатишда тадқиқотчи борлиқни қандай бўлса, шундайлигича идрок қилиб текширса, эксперимент жараёни бу борлиқни ўзгартириб, унинг ички қонуниятларини, унга таъсир этишнинг самарадор усулларни аниқлайди.

Экспериментнинг биринчи хусусияти шундан иборатки, унда тадқиқотчининг ўзи қатнашади, ишни ташкил этади, амалга оширади ва натижани таҳлил килади.

Иккинчи хусусияти - ўқув-тарбия жараёнининг ички қонуниятларини аниқлаш учун жараён шароитларини ўзгартириш имкони туғилади. Учинчи хусусияти- ўқув-тарбия жараёнини назорат қилиб, уларни аниқ ўлчаш имконидир. Тўртинчи хусусияти - экспериментга илмий тус бериб, ишчи гипотезани аниқлаштиришдир. Демак, эксперимент шундай илмий-тадқиқот усулини, унда таълим-тарбия жараёнини назорат қилиш ўлчаш ва ишчи гипотезани янада ойдинлаштириш имкони туғилади.

Юқорида кўрсатилган тўрт хусусият бажарилса эксперимент лаборатория эксперименти ҳисобланади, биринчиси бажарилмаса, бу табиий эксперимент дейилади.

Педагогикадан илмий-тадқиқот ишларининг методологик асослари:

1. Шахснинг ижодий ва фаолиятлилик маъноси хақидаги таълимот.
2. Шахснинг ўзаро алоқа бўлаш ва ўзаро боғлиқлиги хақидаги таълимот.
3. Муносабатлар назарияси
4. Мутахассис шахсини шакллантириш хақидаги назария.

5. Билиш фаолияти ҳақидаги таълимот.

Педагогик илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш илмий тадқиқот методлар:

I. Эмпирик даражадаги методлар:

1) диагностик методлар (анкеталаш, ҳужжатларни ўрганиш, интервью уюштириш, суҳбатлар), социометрик методлар;

2) обсервацион методлар (бевосита ва билвосита кузатиш, тўғри ва узокдан кузатиш, бевосита жараёнда қатнашиш орқали кузатиш, ўз-ўзини кузатиш);

3) прогностик методлар (экспертлар методи билан баҳолаш, бир-бирига боғлиқ бўлмаган характеристикаларни умумлаштириш, моделлаштириш, экстраполяция, шкалалаш, ранглаш, «Дольфа методи» ва бошқалар);

4) экспериментал методлар (сифат эксперименти, ўлчаш эксперименти, констатация эксперименти, шакллантириш эксперименти, прогностик эксперимент ва бошқалар);

5) праксиметрик методлар (фаолият натижаларини анализ қилиш, моделлаштириш, профессиографик ва психографик анализ, хронометраж);

6) математик методлар (корреляцион анализ, факторли анализ, дисперс анализ ва бошқалар).

II. Назарий даражадаги методлар:

1) Илмий билиш даражадаги методлар:

- психолого-педагогик ва социал адабиётларни анализ қилиши;

- эмпирик материалларни синтез қилиш;

- тўпланган материалларни таснифлаш;

- текширилаётган жараённи дедукциялаш;

- индукциялаш;

- аналогларни кўриш;

- моделлаштириш.

2) Мантиқий анализга асосланган методлар:

- ўхшатишлик методлари;

- ўзига хослигини аниқлаш методлари;

- ўзига хос узвий боғлиқлиги ўзгаришларини анализ қилиш методи.

Илмий тадқиқот босқичлари:

1-босқич. Назарий изланиш босқичи. Бу босқичда тадқиқот муаммоси илмий жиҳатдаи обдон ўйлаб кўрилади.

Керак бўлганда муаммонинг ҳозирги ахволини чуқурроқ тушуниб етмоқ учун узоқ ва яқин ўтмишни тарихий-назарий анализ қилинади. Натижада тадқиқотнинг туб негизи аниқланади, тадқиқот мақсадига мос адекват методология ва тадқиқот методлари аниқланади, тушунчалар аппарати киритилади, умумий ва хусусий гипотезалар, тахминлар қўйилади, тадқиқотни ташкиллаштириш элементлари белгиланади.

Бу босқичда яна тадқиқот объектининг (институт, мактаб, колледж, лицей ва ҳоказолар) иш тажрибаси ўрганилади, умумлаштирилади ва анализ қилинади. Ўрганилаётган муаммо бўйича талабалар, битирувчилар, ўқитувчилар кузатилади, суҳбат, анкеталар ўтказилади, интервьюлар

олинади, ўқувметодик ва режалаштириш ҳисобот ҳужжатлари ўрганилади. Тадқиқот туб мақсадларини аниқлаштириш мақсадида изланиш экспериментлари ўтказилади.

2-босқич. Экспериментал-диагностик босқичида ўқув-тарбия жараёнининг механизми, хоссалари, ўзига хос қарама-қаршиликлари, жараён ривожланишининг сифат белгилари, тезлиги, шиддаткорлиги, даражалари ўрганилади.

Бу босқичда ҳисобга олиш эксперименти билан бир қаторда анкеталаш, суҳбатлар, ўз-ўзини баҳолаш, рейтинг баҳолаш, шкалалаш, ранглаш каби методлар орқали дастлабки синов шакллантириш экспериментлари ўтказилади.

3-босқич. Таҷриба экспериментал босқичида назарий ва методик ишланмалар, янги дарслик ўқув қўлланмалари, ўқитишнинг янги изчил методлари текшириб кўрилади ва тегишли аниқликлар киритилади.

4-босқич. Яқунловчи умумлаштириш босқичи ҳисобланади. Тадқиқот натижасида олинган натижалар яна бир бор системага солинади, ишлаб чиқилади, ксрак бўлган ҳолларда илмий-тадқиқот натижасида олинган методик йўриқномалар, хулосалар қайтадан текшириб кўрилади ёхуд ўқув юртлари амалиётида бевосита қўллаб кўрилиб, тегишли хулосалар олинади.

ДИДАКТИКА. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

КАСБ ТАЪЛИМИ МАЗМУНИ.

ТАЪЛИМ МАЗМУНИНИ ТАНЛАШ ПРИНЦИПЛАРИ

Таълим мазмуни таълим жараёнида ўзгача жараён элементлари билан билвосита боғлиқ бўлиб ўқув-дастурий ҳужжатлар: ўқув режаси, ўқув дастури, дарслик, ўқув қўлланмалари шаклида мавжуд бўлади. Ўқув-дастурий ҳужжатларни тузиш, белгилаш ўқув-тарбия жараёнининг педагогик ва услубий назария билан боғлайдиган элементи ҳисобланади. Таълим мазмунини танлаш ҳозирги босқичма-босқич ўқишни ташкил қилиш шароитида алоҳида аҳамиятга эга, чунки бу ерда ўқув дастурий ҳужжатлар ҳар қайси алоҳида олинган йўналишга (бакалавр, магистр, лицей, гимназия, колледж) алоҳида-алоҳида тузилади.

8.1. Таълим мазмунининг структураси ва тузилиш принциплари.

Таълим мазмунининг структураси ва тузилиши қуйидаги принципларга асосланади: 1. Таълим мазмунининг давлат социал-иқтисодий ривожланиш йўналишларига боғлиқлик принципи. Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги мустақиллик шароитида Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг Олий Кенгаш сессиясида сўзлаган нутқида баён қилинганидек республикамиз социал-иқтисодий ривожланишининг 5 та йўналиши белгиланган:

1) Иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги принципи. Яъни барча сиёсий масалалар иқтисодиётга боғлаб ўрганилади ва ечилади. Сиёсий партиялар фаолиятлари ўқув юртларида бевосита фаолият кўрсатмайди.

2) Ўтиш даврида қонунларнинг устунлиги таъминланади.

3) Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жараёнини давлат бошқаради.

4) Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кам таъминланганлар социал муҳофаза остида бўлади.

5) Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни босқичма-босқич амалга оширилади.

Юртбошимиз И. А. Каримов Олий Кенгаш сессиясида, фан, маданият арбоблари билан учрашувларида истиқлол мафкураси масалаларига тўхталиб таълим-тарбия масалаларида биз умуминсоний кадриятларга асосланишимиз кераклигини уқтирадilar. Бу демак, ғоявий йўналиш бизда умуминсоний ижобий хислатларни шакллантириш йўналишида, яъни сиёсий партиялар таъсири, курашиш таъсирида эмас, балки асрлар оша сайқалланиб келаётган халқ педагогикаси дурдоналари асосида, ўзбекона одат, удумларига таянган ҳолатда юз беради.

1. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш. («Ватанни севмоқ иймондандир») Ватан, она ер, онадан бошланади. Ватанни севмоқ учун ватанни билмоқ керак.

Ватан байроғи, герб нишонасини билиб, ёшларда унга нисбатан ҳурмат хиссини тарбиялаш лозим. Байроқдаги ранглар маъносини, юлдузлар сони, жойланиши маъносини билиш керак.

Ватан герб нишонаси, образи туширилган куш тарихи, афсонаси, гербнинг ўзига хос хусусиятларини билмоқ, англамоқ, юқори даражада ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашни ташкил қилиш лозим.

Ўзбекистон мадҳиясини ҳар бир фуқаронинг ёддан билиш, оғзаки айта билиши мадҳия мусиқаси чалинганида ўриндан туриб чуқур таъзим билан олқишланиши даркор.

Ватанпарварлик тарбияси масалалари алоҳида олинган фанлар ёки ижтимоий фанлардагина ўз ифодасини топмасдан, балки бутун фанлар мазмунида ҳамма тарбиячилар - каттаю кичик барчанинг диққат эътиборида бўлиши керак.

2. Фанлараро комплекс алоқалар принципи. Бакалавр ва магистрлар тайёрлаш мазмуни структурасида ўқув материаллари орасидаги боғланиш асосан комплекс бўлади. Бундай боғланишларнинг маъноси умумтехника, умуммуҳандислик, махсус фанлар, турли бевосита ишлаб чиқарилган, технологик жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган табиий фанларга асосланади.

Фанларнинг ўзаро мантиқий тузилишида қуйидаги боғланишлар аҳамиятли ҳисобланади:

а) турли предметларда кўриладиган умумий объектлар бўйича боғланиш;

б) турли ўқув предметларидаги турли объектларни тушунтирувчи бир-бирига яқин қонун ва назариялар бўйича;

в) тадқиқот методлари ва талабаларнинг амалий фаолиятлари бўйича;

г) турли умум фалсафий тушунчалар бўйича;

д) турли характердаги ўлчов-ҳисоблаш боғланишлари;

е) ишлаб чиқариш жараенини ифодаловчи илмий билимлар бўйича;
ж) таълим ва тарбия методлари услубларининг педагогик-психологик ва фалсафий билимлар билан боғлиқлиги.

3. Касбларга йўналтирилганлик принципи:

Маълумки, ўқув режасидаги барча предметлар бўйича барча билимларнинг ўзи етарли эмас. Чунки ёш мутахассис ўқишни битириб то ишга жойлашгунича реал технологик жараёнда кўпгина ўзгаришлар юз бериб бўлади. Шунинг учун ҳам таълим маъносн маълум билимларни кўзда тутлади. Мутахассисда тезкор билим ва кўникмаларни шакллантириш. Касбий йўналтирилганлик кўникмаларини тараққий эттириш, жумладан, касб маҳоратини шакллантириш кўзда тутилади.

4. Таълим мазмунини танлашда ядро ва қобик ёки устивор ва ўзгарувчан (динамик) қисмларга бўлиб танлаш принципи.

Асосий устивор қисмларга бўлиб тайёрлаш умумназарий, умумтехник, умумпедагогик ва политехник билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантиришни кўзда тутлади. Шу жумладан, илм тарихи, ишлаб чиқариш илғор- бунёдкорлари тажрибаси ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Булардан ташқари асосий тайёргарликка политехник аҳамиятга эга бўлган техник, технологик билимлар киради ва маълум йўналиш бўйича тайёрланаётган барча мутахассисликлар учун мажбурий минимумни ташкил этади.

Бўлғуси мутахассисларнинг махсус тайёргарлиги саноат, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши масалаларини ҳамда махсус йўналиш бўйича ишлаб чиқариш билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантириши, мустақамлашни ўз ичига олади. Асосий ва махсус тайёргарлик орасидаги муносабат мутахассисликнинг характериға, мутахассис квалитикацион характеристикасига, касбнинг ўзига хос хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

5. Таълим мазмунини унификациялаш ва табақалаштириш принципи.

Таълим мазмунини унификациялаш ва табақалаштириш бир томондан маълум бир йўналиш бўйича мутахассис тайёрланаётганида унинг бпр неча тур модификациясини (хилларини) тайёрлаш имкониятини кўзда тутувчи унификациялашган ўқув режаларини тузишни кўзда тутса, иккинчидан умумтехник, умумпедагогик ва махсус предметлари мазмунини табақалаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишини анъаналарини ҳисобга олади. Шунинг учун ҳам назарий, ҳам амалий махсус предметларнинг маъноси турли йўна-лишдаги мутахассисликлар учун турлича танланади.

Тайёрланаётган мутахассисликларнинг таълими мазмунини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекпстон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан чиқарилган «мутахассисликлар класификаторини» асос қилиб олиб янада янги мутахассисликларни модернизациялаш зарурати туғилади.

Бўлғуси мутахассисликларни тайёрлашда таълимнинг ягона умумполитехник тайёргарлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Шу

билан бирга мутахассисликнинг турли йўналишларини ҳисобга оладиган махсус тайёргарликнинг ўзгарувчан қисмини ажратиш лозим.

8.2. Таълим жараёнининг таркибий қисмлари. Таълим жараёни таълим берувчи - ўқитувчининг ва таълим олаётган ўқувчилар фаолиятининг йиғиндисидан иборат. Бу жараён ўқитувчи томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади, доимо динамик тарзда ўзгариб боради. Таълим давомида таълим олаётганлар-нинг шахсий хислатлари шакллантирилади ва ривожлантирилади. Таълим жараёни бу бирмунча кенг тушунча бўлиб, бевосита бирон ўқув юрти билан боғлиқ ўқув жараёни, таҳсил олиш, тарбияланиш, ҳар томонлама ривожланиш каби ташкил этувчилардан таркиб топади. Таълим жараёнининг асосий вазифаси янги илмий ҳақиқатларни кашф этиш, бу ҳақиқатларни ижодни ўзлаштириш орқали юз беради. Билимларнинг кўпгина турлари ўқувчилар томонидан ўрганилаётган объектларни бевосита кўриш йўли билан эмас, балки ўқитувчининг ҳикояси, тасвирлаши орқали идрок этиш йўли билан эгалланади. Ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи кучлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг ўзаро курашидан иборат. Бундай қарама-қаршиликларга жамиятнинг таълим жараёнига янгича, янада юқори талаблари билан тўхтовсиз равишда мукаммалаштиришга муҳтож бўлган жараённинг муҳим ҳолатлари орасидаги қарама-қаршиликлар мисол бўла олади. Булардан ташқари ўқув жараёнининг ички ўзига хос қарама-қар-шиликлари мавжуддир. Ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим ва кўникмалар билан ушбу эҳтиёжларни қондиришнинг ҳаққоний реал имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бунга мисолдир. Бундай қарама-қаршиликларни услублар, ўқитишнинг ташкилий шакллари, ўқитишнинг кўргазмалилик воситаларини моҳирлик билан танлаш йўли билан ҳал этиш ўқитувчиларнинг ривожланишини таъминлайди.

Ўқув жараёнининг вазифаси фақатгина билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантирибгина қолмай, балки ўқувчи шахсига комплекс равишда таъсир этишга йўналтирилган бўлади. Таълимнинг таҳсилий жараёни билан бир вақтда тарбиявий вазифалари ҳам амалга оширилади, яъни ўқувчиларда дунёқарашни, ахлоқий, меҳнат, эстетик, этик қарашлар, тасаввурлар, ишонч, жамиятдаги актив фаолият ва шунга мувофиқ хатти-ҳаракатлар усуллари, муносабатлар, эҳтиёжлар, маданиятлар системаси келажаги буюк давлат инсонлари учун характерли бўлган шахс фазилатлари шакллантирилади. Таълимнинг тарбиявий вазифасини моҳияги унинг мазкур объектив жараёнга белгиланган мақсадга йўналганлик ва жамоавий аҳамиятлилик бахш этиб ёндошишдан иборат.

Таълим жараёнида олиб бориладиган тарбия таълим жараёнининг боришига ижобий, фойдали таъсир кўрсатади. Тарбия интизомлиликка, уюшқоқликка, жамоавий активликка ундайди ва ўз навбатида таълим вазифаларини осон бажариш имконини беради.

Демак таълим жараёнини уч қиррали деб қараш мумкин. Биринчи қирраси билим, иқтидор ва кўникмаларни малакаларга айлантириш жараёни, иккинчи қирраси шахсий сифатларни тарбиялаш ва ниҳоят учинчи қирраси

шаклланган хислатларни ривожлантиришдан иборат. Таълимнинг юқорида кўрсатилган учёқлама вазифасини ёнма-ён ҳолатда амалга ошириладиган жараён деб ёндошиш мумкин эмас. Бу қирралар жуда мураккаб боғлиқликда бўлади, бири бошқасининг давоми си-фатида юзага чиқади. Албатта, тарбия жараёни тўғри ташкил этилган ҳолатда таълимнинг бориши жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Чунки тарбия интизомлиликка, уюшқоқликка, жамоавий фаолликка ва бошқа кўпгина фазилатларга ўргатувчи шартшароитлар яратади. Ўқувчиларнинг етарли даражада тарбиялиликларисиз самарали таълим жараёни умуман мумкин эмас. Мана шунинг учун ҳам таълим жараёни ўзида таълимий ва тарбиявий вазифаларнинг муштараклигини намоён этади. Таълимнинг тарбиявий ва таълимий вазифаларининг яхлитлигини тасдиқловчи омиллардан бири таълим методлари тарбиялаш методларининг айрим таркибий қисми сифатида намоён бўлса, иккинчидан тарбиялаш методларининг ўзлари таълим олишни рағбатлантириш методлари сифатида намоён бўлади. Таълим ва тарбия шахснинг ривожланишига кўмаклашади. Агар ўқувчилар махсус ривожлантирувчилик йўналишига эга бўлса ҳамда ўқувчилар ҳаракатланиш ақлий, эркинлик, таъсирчанлик соҳаларининг ривожланишига ёрдам берадиган фаолият турларига жалб этилса, таълимнинг ривожлантирувчилик, таракқий эттирувчилик вазифаси самаралироқ амалга оширилади.

Ижтимоий тузумлар ривожланиши жараёнида таълимнинг ривожлантирувчилик функциясини таъминлашга ҳаракат қилинган, аммо таълим мазмунининг мантиқи, таълим методларининг мукамал бўлмаганлиги сабабли ривожлантирувчи фазилатларнинг доираси бир қанча даражада торроқ бўлган эди. Ўзбекистон Республикасининг миллий тикланиш даврида ривожлантирувчи таъсирлар доирасининг кенгайиши, ўқув фаолиятида ижодий, таркибий қисмларнинг кучайтирилиши кўзда тутилади. Шу билан бирга ривожлантиришни та-факкурни шакллантириш жараёнига тенглаштириш асло мумкин эмас.

Юқорида қайд этилган таълимнинг уч қиррасининг барчаси учта ёнма-ён ҳолатда амалга ошириладиган жараён деб ёндошиш мумкин эмас. Буларнинг барчаси жуда мураккаб ўзгарувчан боғлиқликда бўлади, бири бошқасининг давоми сифатида мавжуд бўлади, унинг сабаби ҳисобланади, бошқаси эса унинг натижаси ҳисобланади. Таълимий ва тарбиявий вазифалар биргаликда ривожланишининг асоси, манбаи саналади. Таълимнинг ривожлантирувчилик асоси ўз навбатида- таълимнинг тарбиявий ва таълимий вазифаларининг асоси деб қаралади.

Таълимнинг асосий вазифалари амалиётда ривожлантириш, тарбиялаш, таълим бериш масалалари ҳар томонлама ҳисобга олинган ҳолда режалаштирилади. Ўқитувчи ва ўқувчилар ўқув фаолиятларини мувофиқлаш орқали ҳамма уч турдаги вазифаларнинг бажарилиши таъминланади, бунда машғулотнинг ҳар бир босқичида уларнинг қайсидир бири катта ёки кичик даражада берилиши назарда тутилади. Уч вазифанинг муштараклиги таълимнинг ҳар хил воситалари, шакл-лари, методларини уйғунлаштириш йўли билан амалга оширилади. Булардан ташқари таълимнинг бериш

жараёнини назорат этиш ва ўз-ўзини назорат этиш ҳамда унинг натижаларини таҳлил қилиш давомида, айнан бир вақтда уларнинг бири эмас, балки, ҳамма уч вазифаларининг амалга оширилиши баҳоланади.

Ўқув жараёнини ташкил этиш давомида талабаларнинг бир-бирини тўлдириб боровчи воситаларни қўллаши уларни сифат жиҳатидан янги даражага кўтаради, бундай жараён давомида мактаб олдида турган масалалар комплекс равишда амалга оширилади. Таълим жараёнининг таркибий тузилишини кўриб чиқиш давомида уни тузилишнинг асосий, таркибий қисмларини ва уларнинг орасидаги алоқаларни аниқлаш зарур. Таълим икки томонлама характерга эга бўлган инсон фаолиятининг турларидан бири ҳисобланади. У албатта, маълум даражада белгиланган шарт-шароитларда амалга ошадиган, ўқитувчи билан ўқитилаётганнинг ўзаро таъсирларини назарда тутди. Таълим жараёни ўзаро боғлиқ бўлган икки жараёндан - ўқитиш ва ўрганишдан иборат. Таълим ўқитувчи ва ўқитилаётганларнинг бир вақтдаги фаолиятларисиз, уларнинг ўзаро дидактик ҳамжиҳатликларисиз асло мумкин эмас. Ўқитувчи билимни етказишга қанчалик фаоллик кўрсатиб туришмасин, агар билимларни ўзлаштиришга ўқувчиларнинг ўзида онгли фаолият йўқ бўлса, яъни ўқитувчи бундай фаолиятни ташкил этиш ва изоҳлашни таъминламаган бўлса, ҳақиқатдан ҳам таълим жараёни амалга ошмайди. Шунинг учун, таълим жараёнида педагогнинг ўқувчига оддийгина таъсири эмас, балки, уларнинг ҳамжиҳатликлари таъминланиши керак. Педагогнинг шахс си-фатидаги таъсирлари муштараклиги амалга ошади, мазкур таъсирларни ўқувчи томонидан ички таъсирланиб акс эттирилиши, ўқувчиларнинг билимларини, кўникмаларини, малакаларини, баркамоллик ва тарбияланганликларнинг маълум даражада белгиланган таркибий қисмларини эгаллаш юзасидан мустақил интилишларининг вужудга келиши содир бўлади. Шу билан бирга, таълим жараёни ўқитиш ва ўрганиш жараёнларининг механик йиғиндиси ҳисобланмайди. Бу сифат жиҳатдан янги, бир бутун ҳодиса бўлиб, унинг мазмунини турли-туман шаклдаги дидактик ўзаро таъсирлари акс эттиради. Ушбу жараённинг бир бутунлиги, яхлитлигида ўқитиш ва ўрганиш мақсадларининг умумийлиги, шундай ўрганишсиз ўқитишнинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги яширинган бўлади. Таълим жараёнида фақатгина билувчанлик характеридаги жараёнларигина эмас, балки ўқитувчи ва ўқитилаётганларнинг мулоқотлари ҳам фаолият юритади. Бир турдаги маълумотлар ўқувчиларнинг ички дунёсига турлича таъсир этади. Таълим жараёнидаги мулоқот ўрганишнинг зарурлигини изоҳлашда жуда кучли таъсир кўрсатади, ўқувга ижобий. муносабатларнинг шаклланишига, фаол ўрганиш учун қулай ахлоқий-психологик шарт-шароитларни яратишга хизмат қилади. Ўқитувчининг ўз фанига иштиёқ билан ўзаро муносабатларда ҳурматини сақлай олиши, ўқув жараёнида уларга ўз вақтида ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг ютуқлари, муваффақиятларини ўз вақтида ва ҳаққоний баҳолаш ҳамда оғир вазиятларда ўзини тута билиш - буларнинг барчаси ўзлаштириш жараёнига жуда кучли таъсир кўрсатади, ўқувчиларда ўқитувчини намуна сифатида назарда тутиб, ўзларини тутишга интилишларини вужудга келишига кўмаклашади.

Ақллилик, моҳирлик билан мулоқот олиб бориш натижасида таълимнинг тарбиявийлик самараси кўп даражада ортади.

Таълим жараёнида ўқитувчилар асосий диққат-этиборларини фақатгина ўқув фаолиятига жалб этсалар, таъсирнинг натижаси етарли бўлмаслиги мумкин ва аксинча қулай мулоқот таъминланиб, шарт-шароитлар яратилиб, аммо ўқув фаолияти ташкил этилмаса, бундай ҳолларда ҳам куч сарфлашлар самарасиз бўлиши мумкин. Мана шунинг учун ҳам таълимнинг моҳиятини очиш давомида мулоқот ва билимнинг, маълумотнинг муштараклигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Шахснинг ривожланиши, таълим ва тарбияси фақатгина таълим ҳамда тарбиялаш воситасида эмас, балки уни қуршаб турган муҳит, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий фойдали меҳнат, жисмоний машқлар, ўйинлар ва бошқа шунга ўхшаш дарсдан ташқари машғулотлар ёрдамида ҳам амалга оширилади.

Таълим жараёнининг таркибий қисмлари: мақсадлилик, рағбатлантирувчи-изоҳий, мазмуний, операция-фаолиятли (таълимнинг методлари, шакллари), назорат тўғривол баҳо, натижавий билимлардан иборатдир. Таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг ўз олдига мақсад танлаш, мақсад қўйишдан тортиб, уларнинг амалга оширилиб ҳаққоний натижалар келтирилишига қадар бўлган ҳамжихатликларининг ривожланишини акс эттиради. Шу билан бирга, таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг маълум даражада белгиланган даврий ҳамжихатликларини назарда тутиши лозим.

Таълимнинг мазмуни ўқув даражаси, давлат ўқув дастурлари ва мазкур фан юзасидан бўлган дарслик билан белгиланади. Айрим дарсларнинг мазмуни, мундарижаси ўқитувчи томонидан қўйилган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда конкретлаштирилади. Фаннинг маз-мунида ўқувчиларнинг қизиқишлари «тайёргарликларининг даражаси», ишлаб чиқариш ва мактабни қуршаб турган ижтимоий муҳитнинг ўзига хосликларини акс эттириш зарурияти турилади. Назорат таркибий қисми бир вақтнинг ўзида таълимнинг қўйилган вазифаларини ўқитувчи томонидан ҳал этишнинг бориши ва ўқитилаётганларнинг олинган жавобларининг тўғрилиги, ўқув операциялари бажарилишининг тўғрилигини ўз-ўзини назорат этиш юзасидан назоратнинг амалга оширилишини назарда тутди. Назорат оғзаки, ёзма, амалий машғулотлар ва бошқа амалий ишлар ёрдамида имтиҳонлар, синовлар, сўровлар, савол-жавоблар ўтказилиши орқали амалга оширилади. Ўз-ўзини назорат этиш эса, ўқувчилар томонидан ўрганилаётган материални ўзлаштириш даражасини ўз-ўзларида текшириш кўринишида амалга оширилади. Машқлар, топшириқларни бажарилишининг тўғрилигини тесқари йўли билан, масалаларда олинган жавобларнинг ҳаётий воқеликка мувофиқлигини баҳолаш ёрдамида назоратдан ўтказилиши амалга оширилади.

Назорат ва ўз-ўзини назорат этиш ўқув жараёнида тесқари алоқанинг амал қилинишини таъминлайди - ўқитувчи томонидан оддий камчиликлар, таълимнинг вазифаларини босқичма-босқич ҳал этишнинг сифати,

қийинчиликларнинг даражаси ҳақида маълумот олишини таъминлайди. Тескари алоқа ўқув жараёнини тўғрилаш, таълимнинг воситалари, шакллари ва методларига ўзгаришлар киритиш, уларни мазкур вазият учун мувофиқ ҳолга келтириш зарурлигини юзага келтиради. Жараённи тўғрилаш, созлаш фақатгина ўқитувчи томонидан эмас, балки ўқувчиларнинг ўзлари томонидан ўз хатти-ҳаракатларини тўғрилаш, хатолар устида ишлаш, қийинчилик туғдирадиган саволларни такрорлаш йўли билан ҳам амалга оширилади.

Таълимнинг баҳолаш - натижавий таркибий қисми педагоглар томонидан баҳолаш ва ўқувчи томонидан таълим жараёнида эришган натижаларни ўз-ўзлари баҳолашларини кўзлайди. Қўйилган ўқув-тарбиявий вазифаларнинг уларга мувофиқлигини ўрнатиш; четга оғишларнинг мавжудлигини аниқлаганда уларнинг сабабларини аниқлаш, кўникмалар ва билимларда топилган камчиликларни тўлғазиш режалаштирилган янги вазифаларни лойиҳалашни ҳам назарда тутати. Масалан: агар берилган мазкур мавзунини ўрганишга ўқувчиларда ижобий муносабатлар, ёндошувлар мавжуд бўлса, бу ўқитувчига маълум бўлган ҳолларда ўрганишни рағбатлантиришнинг алоҳида чораларини қўллаш ҳар доим ҳам зарур эмас. Худди шунингдек, ўқитувчи томонидан назорат этиш ҳам ҳар доим шарт эмас. Баъзан ўқувчиларнинг ўз-ўзини назорат этишларининг ўзнёқ етарлидир. Агар қўйилган вазифани бирдан бутунлай ҳал этиш имконияти мавжуд бўлса ва ҳал этишга эришилса, жараённи тўғрилаш ва танланган методлардан фойдаланишга, уларга ўзгаришлар киритишга ҳар доим ҳам эҳтиёж сезилмайди. Шундай қилиб, таълим жараёнининг таркибий қисмларини амалга ошириш ва лойиҳалашга ижодий ёндошиш зарур, реал ҳолатда уларни қўллаш зарурлигидан қатъи назар қолипга солинган қотиб қолган намуналар асосида ёндошиш мумкин эмас.

Таълим жараёнининг асосида ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштириш юзасидан англанинган фаолиятини бошқаришни амалга ошириш ётади. Шунинг учун ўқув жараёнида раҳбарлик ролини ўқитувчи бажаради. Аммо ўқув жараёнининг ўзи ўрганишнинг субъекти сифатида ўқувчиларнинг актив фаолиятларисиз асло мумкин эмас. Ҳозирги даврда ўқувчиларнинг ўзи янги билимлар, кўникмаларни ўзлаштириш хусусида актив фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган. Ўқитувчи ўз фаолиятини режалаштириш дарс ва тақвимий-мавзуй режаларни тузиш воситасида амалга оширади. Намунавий- мавзуй режалар махсус методик ойномаларда нашр этилади ва ўқитувчига мазкур мактаб ҳамда синфнинг ўзига хосликларидан келиб чиқадиган баъзи бир ўзгаришларнигина киритишга тўғри келади, холос. Дарс режаларини ишлаб чиқишга берилган фанни ўқитиш методикаси юзасидан нашр этилган махсус қўлланмалар ёрдам бериши мумкин. Ушбу қўлланмаларда дарс бериши давомида ечилиши керак бўлган масалалар, топшириқларнинг характерлари хусусида маслаҳатлар берилади. Мазмуннинг жуда ҳам мураккаб ва жуда ҳам муҳим таркибий қисмлари алоҳида таъкидлаб ўтилади, жуда ҳам бебаҳо, фойдали тажрибалар, мустаҳкамлаш учун машқлар, кўргазмалар, такрорлаш ва уй ишлари тавсия этилади. Шундай услубий қўлланмалардан ўқитувчининг доимий равишда

фойдаланиши дарсларни режалаштириш давомида унинг ўз вақтини кўп даражада иқтисод қилиш имкониятини беради ва мумкин бўлган бир қатор вариантлардан мазкур синф учун кўп даражада мувофиқ келадиганини танлаш имкониятини яратади. Рсжанинг матни ўқитув-чининг педагогик тажрибасига боғлиқ бўлади. Ёш, ўз иш фаолиятларини эндигина бошлаётган ўқитувчиларга ишларининг биринчи босқичларида машғулотларини бир канча даражада батафсилроқ режалаштиришга тўғри келади, яъни ўқув, тарбиявий, ривожлантирувчи характердаги асосий вазифаларни ўзида, бирлаштирган ҳолда дарснинг мақсадини қайд этиш, сўров давомида фойдаланиладиган асосий саволларни ҳам қисқача қайд этиб ўтиши, билимларни қўллаш ва мустаҳкамлаш учун ишланадиган машқларнинг тартиб рақамларини кўрсатиши, уй иши учун топшириқларнинг мазмунини, адабиётлар, жиҳозларнинг номи ва саноғини кўрсатиши лозим.

Ўқитувчининг белгиланган режани бажариш юзасидан ташкил этадиган ўқув ишлари тайёрлов ва бажариш босқичларига бўлинадн. Дарсга тайёрланиш давомида ўқитувчи ўз имкониятига қараб қуйидагиларни таъминлайди: таълимнинг зарур бўлган техник восита-ларини, кўргазмали куруллар, қўлланмаларни, дидактик ва тарқатиладиган материалларни тайёрлайди;- мураккабликлар вужудга келишини олдини олиш ва энг муҳим жойларни танлаб олиш учун навбатдан ташқари, дастлабки диафильмларни кўриш, кўргазмаларни қараб чиқиш, тажрибаларни амалга ошириш ишларини ўтказиш;-олдиндаги тажрибалар, амалий ишлар ва кўргазмаларни тайёрлаш ишларига ўқувчиларни жалб этади. Уйда ва дарсда вақт сарфланишларини ҳисобга олиш учун такрорлаш, уй ишларини ҳамда ўзлаштирилган назарий мавзунини мустаҳкамлаш машқларини аввалдан бажариб қўйишга чорлайди.

Ўқитувчи дастлабки ташкилий ишлар давомида дарснинг режасига баъзи бир ўзгаришлар, аниқликлар киритади, ўқувчиларда қийинчиликлар туғдириши мумкин бўлган баъзи бир топшириқларни олиб ташлайди ёки бўлакларга ажратади. Бевосита дарсда таълим жараёнини ташкил этиш бир томондан ўқитувчининг ўз ҳаракатларини ташкил этишни, бошқа томондан ўқувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштириш юзасидан фаолиятларини ташкил этиш, рағбатлантириш ҳамда ўрганишнинг зарурлигини тушунтиришни назарда тутаяди. Ўқувчиларнинг фаолиятларини ташкил этиш ўзида уларнинг олдида ўқув топшириқларини қўйиш, ўқувчилар ушбу топшириқларни қабул қиладиган қулай шароитларни яратиш, амалий ишларни ташкил этиш давомида ўқувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш ва улар олдида турган фаолиятнинг турлари ҳақида тушунарли, аниқ йўл-йўриқлар бериш, ўқув топши-риқларини бажариш мобайнида ўқувчиларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиш кабиларни қамраб олади. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини рағбатлантиришларсиз муваффақиятли ўқитишни тасаввур этиб бўлмайди.

Рағбатлантиришлар ўқувчиларнинг диққат-эътиборларини мавзуга жалб этиш ҳисобига, шунингдек, ҳавасмандликни, тиришқоқликни, синчковликни, илмга қизиқувчанликни уйғотиш ҳисобига ҳам амалга оширилиши мумкин.

Дарсинг бориши жараёнида, хусусан унинг иккинчи қисмида, ўқувчиларнинг табиий равишда чарчашлари юз бера бошлаганда ва улар толиқишни, чарчоқни кетказадиган таъсирларга ҳамда ўқув материални фаол ўзлаштиришига хоҳишини уйғотадиган таъсирга муҳтож бўлганда фойдаланадиган рағбатлантириш усуллари уйлаб топиш керак.

8.3. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимнинг давлат таълим стандарти.

Давлат таълим стандартлари таълимнинг зарур, етарли даражаси ва ўқув юктамалари ҳажмига қўйиладиган асосий давлат талабларини белгилаб беради.

Таълим мазмунининг зарурий ўзаги ҳисобланиш давлат таълим стандарти воситасида мамлакат ҳудудидаги барча ўқув муассасаларида таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади, ўқув юктамалари меъёрга келтирилади, ўқувчилар билимини баҳолашнинг мезонлари ишлаб чиқилади.

Таълим олувчи давлат томонидан белгилаган таълим стандарти билан чекланиши мумкин ёки билимларни чуқурроқ эгаллаш мақсадида мустақил равишда, яъни кенг, чуқур билим олиш ва юқори рейтинг баллини тўплаш ҳуқуқига эга. Таълим олувчига қийин бўлган ёки унга хуш келмайдиган предметни ўрганишда таълим олувчига стандартда белгиланган меъёр билан чекланишига имкон берилади. Бунда таълим олувчи ўзининг қизиқиш ва хоҳиши асосида қобилияти ҳамда интилишларини рўёбга чиқаришга, ўзи учун энг мақбул йўлни онгли ва мустақил равишда танлаш имконига эга бўлади.

Давлат таълим стандартлари ўқув тарбия жараёнининг барча иштирокчилари учун мажбурий тайёргарликка қўйиладиган талабларнинг очик бўлишини назарда тутди. Шакл ва мазмун жиҳатдан тушунарли тарзда ифода қилинган мазкур талаблар ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарига олдиндан маълум қилинади.

Давлат таълим стандарти талабларига мувофиқ, олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълимнинг давлат таълим стандарти ишлаб чиқилади. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимнинг тармоқли стандарти-малака талабларига мос равишда касбий тавсифнома асосида муайян тайёрлов йўналиши ёки касб-ҳунар бўйича таълим мазмунининг зарур ва етарли ҳажми ва мақсади, ўқув юктамалари ҳажмини аниқловчи ҳамда таълим сифатининг стандарт талабларига мувофиқлигини тaminловчи меъерий хужжатдир.

Касб-ҳунар таълими дастури касб-ҳунар таълими тайёргарлигининг асосий мазмунини аниқловчи хужжатлар туплами. Касб-ҳунар таълими дастури касб-ҳунар коллежи битирувчисига эгаллаган касби бўйича ишни малакали бажариш имконини бериш ҳажмидаги умумкасбий ва махсус фанлар шунингдек, ишлаб чиқариш таълими амалиёти мазмунини акс эттиради.

Касб-ҳунар таълими дастури касб-ҳунар коллежлари битирувчиларини муайян касб ва ихтисосли бўйича меҳнат фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи билан таъминлайди. Ўрта махсус касб-ҳунар таълими стандартлаштиришнинг мақсад ва вазифалари ўрта махсус касб-ҳунар

таълимнинг юксак сифати мамлакатда амалга оширилаётган чуқур иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар ривожланган демократик давлат барпо этиш талабларига жавоб берувчи рақобатбардош кадрларни тайёрлаш, сифати таълим хизматларини кўрсатиш, таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида шахс, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, кадрлар тайёрлаш сифати ва таълим фаолиятини баҳолашнинг мезонлари ва тартибини белгилашдан иборат. Шунингдек, кадрлар тайёрлашнинг изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш, меҳнат ва таълим хизматлари бозорида рақобатбардошликни таҳминлашдан иборат. Ўрта махсус, касб-хунар таълими ва кадрлар тайёрлаш сифати, кўрсатиладиган таълим хизматлари турларига нисбатан қўйиладиган мақбул талабларни белгилаш, таълим олувчиларнинг билими ва касб малкаси даражасини вақти-вақти билан баҳолаш тартиби, шунингдек, таълим фаолияти сифати устидан назорат қилишга нисбатан қўйиладиган тегишли талабларни белгиловчи меъёрий асосни яратиш, халқнинг бой интеллектуал мероси ва умуминсоний кадриятлар асосида таълим олувчиларни маъновий –ахлоқий тарбиялашнинг самарали шакл ва усулларини жорий этиш. Ўрта махсус касб-хунар таълими ўқув-тарбия ва таълим жараёнини педагогик ва ахборот технологиялари билан таъминлаш, таълим даражасини назорат қилиш, таълим муассасаларида таълим олувчилар ва уларни битирувчиларнинг малакасига нисбатан меъёр ва талабларни белгилаш; кадрларни мақсадли ва сифатли тайёрлаш учун таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясини таъминлаш.

8.4. Таълим мазмуни тузилмасининг макродаражаси. Таълим мазмуни тузилмасининг макродаражаси модулли блок ёрдамида амалга оширилади. Модулли-блок ёндашув таълим мазмуни асосини ажратиб олишга ёрдам беради, ҳамда касбий таълим тизимининг мослашувчанлигини таъминлаб беради.

Аниқ бир йўналиш бўйича таълим мазмунини текшириш бошланғич касбий таълим соҳаларидан бошланади.

Касбий таълим мазмуни умумий ҳолда умумтаълимий ва касбий тайёргарликни ўз ичига олади. Умумтаълимий тайёргарлик гуманитар ва табиий илмий блоклар орқали олиб борилади.

Умумтехникавий блок – ўқув материали, тармоқлараро вазифасига кўра техника ва технологиянинг илмий асосини кўрсатиб беради, тармоқлар гуруҳига тавсифли (тармоқчалар, ишлаб чиқариш) ёндашувни юзага келтиради.

Тармоқли блок – ўқув материални умутехник, умумтехнологик ва иқтисодий жиҳатдан бойитади ишлаб чиқариш асослари ва тармоқларини очиб беради, бошқа касб тармоқлари меҳнати билан танишиш, ишлаб чиқариш меҳнати хавфсизлиги тўғрисида маълумот беради, ишлаб чиқариш экологиясини ташкил қилади.

	Тармоқлараро (тармоқлар	<u>Умумий таълимий тайёргарлик</u> Гуманитар блок
--	-------------------------	--

0 қатлам	гуруҳи) ишлаб чиқариш Тармоқлараро (тармоқлар гуруҳи) ишлаб чиқариш	Табиий-илмий блок <u>Касбий тайёргарлик</u> Умумтехникавий блок
		<u>Касбий интеграция тамойили:</u> <u>Тармоқ тармоқлараро</u>
1-қатлам	Тармоқлараро ишлаб чиқариш фаолият тури	Тармоқ блоки Умумкасбий блок
2-қатлам	Яқин касблар гуруҳи	Умумкасбий блок
3-қатлам	Касблар, мутахассисликлар	Касбий блок Касбий блок
		блок блок 1 2 3 1 2 3

1-шакл. Таълим мазмуни кенг миқёсдаги касблар бўйича тармоқлар ва тармоқлараро касблар интеграция блокларининг шаклланиши асосида ҳосил бўлади

Умумий таълимий блокка – назарий ва амалий ўқув материали киради, яқин касблар гуруҳи учун интеграция асосини ўтайди, тармоқлардан (ишлаб чиқариш) ажратилган ва ёки тармоқлараро даражасида бўлади. Бу умумтехник, технологик ёки касбий фаолиятнинг асосини ташкил этувчи гуруҳлар бўлиши мумкин. Агар бу касблар учун тармоқли блок унсурлари, масалан, иқтисодий тавсиф бўйича, умумий касбий блокка киритилиши мумкин.

Таълим жараёнида касбий блок энг асосийси ҳисобланиб касбий блокда ўқув материали, турли касбий фаолиятни талаб этилаётган даражада ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Мутахассислик блоки-назарий ва амалий ўқув материали касб мутахассислигини ўрганиш учун зарур.

Умумий мутахассислик блоки – кенг миқёсли техник-технологияни камраб олувчи, меҳнатнинг мазмуни бўйича нисбатан ҳар хиллигига асосланади. Бир неча мутахассисликлар учун касблар бўйича умумтаълим мазмунини ажратиб, умумий мутахассислик блокига киритиш мумкин. Масалан, «Тикувчилик» касби учун таълим мазмуни танланганда, юқори қатлам бўйича – тикувчилик ишлаб чиқаришга тўғри келади, ўрта қатлам бўйича кийимларни, яқин тартибда тикиш технологияси, яқин касблар гуруҳи, қуйи қатлам- «тикувчилик» касби мутахассисликлар масалан, аёллар энгил кийимларини тикувчи.

Биринчи қатлам учун ажратилган мазмун умумтехник блок кўринишда тикувчилик ишлаб чиқариши учун хизмат қилади (фанлар

«Материалшунослик», «Бозор иқтисодиёти») 2-чи қатлам-якка тартибда кийимларни тикиш – яқин касблар гуруҳи умумкасбий блок кўринишида. (фанлар «Маданият», «Кийимларни лойиҳалаш асослари») учинчи қатлам-«Тикувчилик» касби учун умумий касбий блок кўринишида (фанлар «Кийимларни тикиш технологияси асослари», «Кийимларни моделлаштириш ва конструкциялаш асослари»). Учта асосий юлоқларга мос келувчи 3 та мутахассислик: аёллар енгил кийими, аёллар устки кийими, эркаклар кийими мутахассисликлари белгиланади. Бу блок «Кийим тайёрлаш технологияси» ўқув фани танланган мутахассисликка боғлиқ ҳолда аниқ мазмунлар билан тўлдирилади.

Қўшимча блокларнинг 4 турдаги мажмуини кўриб чиқамиз.

Йўналишни ўзгартириш блоки – эгалланган касблар асосида янгисини эгаллаш ишсизларни ўқитиш тизими учун муҳимдир. Тикувчилик қайта ўқитиб ўзининг мутахассислигига мос равишда бичувчи мутахассислигини бериш. Бундай йўналишни ўзлаштириш тикувчи учун якка фаолиятни олиб боришига ёрдам беради. Бу блокда қуйидаги «Костюм тарихи», «Менеджмент асослари», «Кийимлар конструкцияси», «Кийимларни моделлаштириш ва бадиий безаш» фанлари ўқитилади.

Касбий таълимни ошириш блоки – кадрлар тайёрлашнинг 2- тизими билан боғлиқ. Агар 2-тизим - умумтехник даража ва тармоқли тайёрлашни касбий таълимнинг ўрта даражасигача олиб бориш масаласини ҳал этишга хизмат қилса, у ҳолда таълим олувчилар касбий таълимни эгаллаганликлари ҳақидаги диплом билан бирга техник дипломни ҳам оладилар (кичик инженер).

Бизнес блок – бозор иқтисодиёти шароитида муҳимдир. Бу блок одамларни бозорга жалб этишга ва муайян фаолиятни юритишга ёрдам беради. Блок – Касбий тайёргарликни такомиллаштирувчи блоки – ўз касби бўйича янги техника ва технологиялар ҳақида маълумотлар бериш, янги техника ва технологияларда ишлай олувчи ишчи ва мутахассисларни тайёрлашда муҳимдир. Бу блок бўйича ўқитиш бирор фирма томонидан тушган таклиф асосида ўқув дастурига киритилиши мумкин.

Биз асосий ва қўшимча блоклар моҳияти билан танишиб чиқдик. Улар асосида узлуксиз касбий таълимни ташкил этиш жараёнида касбий таълим мазмуни яратилади.

Узлуксиз касбий таълим яхлитлигини таъминлаш учун блоклар сирасига ижтимоий-иқтисодий даражадаги блокларни ҳам киритиш лозим.

Улар жумласига «Компютер асослари», «Бозор иқтисодиёти ва кичик бизнес», «Молия асослари», «Хуқуқ асослари» каби блоклар киритилиб улар асосий тузилма унсури бўлиб хизмат қилади. Мазкур блоклар ёрдамида таълим мазмуни ҳам шаклланади. Масалан, бошланғич касбий таълим мазмунига кирувчи бир қатор касбларни эгаллаш босқичма-босқич амалга оширилади. Бошланғич касбий таълим дастурига кирувчи «Тикувчи» мутахассислигини эгаллаш босқичма-босқич амалга оширилади. Аввал мутахассислик бошланғич даражада эгалланади, кейин ўрта даражада,

Мутахассислик блоки, бу ерда «Аёллар енгил кийимларининг тикувчиси»ни асосий ва қўшма модуль асосида шакллантириш мумкин.

<p>Тармоқли блок тикувчилик и/ч Материалшунослик Ускуналар Бозор иқтисодиёти</p>	<p>Умумқасбий блок Якка тартибда Кийимлар тикиш Маданият Баддий лойиҳалаш</p>	<p>Касбий блок Касб-тикувчи Кийимлар тайёрлаш технологияси Кийимларни конструкциялаш асоси И/ч таълими</p>
<p>Йўналиш блоки Тикувчилик асосида Аниқ мутахассислик Бичувчи Халқ бадий ишлари Кийимлар дизайни Кийимларни конструкциялаш ва моделлаштириш Лаборатория-амалий ишлар Кийимларни бичиш, тикиш бўйича Диплом лойиҳалари</p>	<p>Мутахассислик блоки Базовий модул Бошланғич даражадаги тикувчи барча мутахасликлар Кийим тайёрлаш технологияси Ишлабчиқариш таълими</p>	<p>Бошланғич малака даражасидаги тикувчи</p>
<p>Юқори малака даражасидаги бичувчи</p> <p>Касбий таълим юқори блоки Моделер – конструктор Костюмлар тарихи Халқ бадий ижоди Кийимлар дизайни кийимларни конструкциялаш, моделлаш Маркетинг, менежмент</p>	<p>Мутахассислик блоки Қўшимча модул аниқ мутахассислик бўйича <u>тикувчи</u> Кийим тайёрлаш технологияси Ишлаб чиқариш таълими ва амалиёти Кийим тайёрлаш технолигияси бўйича курс иши</p> <p>Бизнес блок Менеджер-кичик Корхонада (тикувчилик) Ҳисоб китоб Иқтисод Маркетинг</p>	<p>Юқори малака даражасидаги тикувчи</p> <p>Касбий таълимни ошириш блоки Ишлаб чиқариш таълимининг устаси Костюмлар тарихи Халқ бадий ижоди Кийимлар дизайни Таълим психологияси Педагогика Ишлаб чиқариш таълими методи ва уни ташқил қилиш Маркетинг ва менежмент Кийимларни</p>

асослари Лаборатория–амалий ишлар Кийимларни конструкциялаш ва техник хужжатларни и/ч тайёрлаш Конструкция бўйича лаборатория – амалий ишлар Кийимларни тайёрлаш Моделлаштириш, конструкциялаш бўйича курс иши Диплом ишлари	Менеджемент Ҳуқуқ асослари Тикувчилик устахонасини ташкил қилиш ишлаб чиқариш амалиёти диплом ишлари	конструкциялаш ва моделлаштириш Конструкциялаш ва модуллаштириш бўйича лаборатория-амалий ишлар Кийим бичиш ва тикиш бўйича лаборатория –амалий ишлар Педагогик амалит Диплом ишлари
Модельер-конструктор	Кичик корхона менеждери Тикувчилик ишлаб чиқариши	Ишлаб чиқариш таълими устаси

Модуль бирлиги сифатида тавсия этиладиган фанлар ҳамда амалий таълим турлари: лаборатория-амалий ишлар, ишлаб чиқариш амалиёти, курс ишлар ва диплом ишларини кўришимиз мумкин.

8.5. Микро даражадаги ўқитиш мазмунининг тузилмаси. Юқори даражадаги ўқитиш мазмуни тузилгандан кейин (стандарт, модул-блок ўқув дастури касбий таълим учун таълим бериш муассасалари ёки кишиларнинг бандликка ўқитиш блоки модул ўқув дастури) модули бирликлар мазмуни очиб берилади. (фан, фан доираси, амалий машғулот турлари, меҳнат).

Ўқув предмети дастурини ўзлаштириш учун объект, ҳодиса ва фаолият услубларини «ўқув унсури» деган умумий атама билан ифодалаймиз. Қар қандай ўқув дастури ўқув унсурлари иборат бўлади. Ўқув унсурлари икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳдаги ўқув жараённинг объекти, предмети ва фаолият услублари кўриб чиқилади. Иккинчи гуруҳда – барча кўрсаткичлар киритилиб, улар ёрдамида объект ва жараёнларнинг авзалликлари очиб берилади.

Йирик ўқув унсури мазмуни, асосий ўқув унсури, бўғинли ўқув унсури энг асосий ўқув унсурлари орқали очиб берилади.

Микро даражадаги ўқитиш мазмунининг тузилмаси учун «бадий лойиҳалаш асосларини» фанини мисол қилиб олишимиз мумкин. Умумий касбий блокка кирувчи – якка тартибда кийим тикиш, мавзувий режага мос келувчи мавзулар ўқув унсурлари асосларини ташкил этади.

- фигурали чизиш;
- силуэт шаклларни тузиш;
- кийимларни бадий лойиҳалаш;
- журналларга қараб кийим модаларини чизиш;

- ранглар асосини белгилаш;
- костюмларни бадиий лойиҳалаш ва ҳоказолар.

Кийимларни бадиий лойиҳалашда – кийимлар деталлари ўқув унсурлари орқали очиб берилади. – Тақилма ва чўнтак турлари, ёқа адиб энг турлари, уларни безаш.

Ички тартибдаги модулни бирлик мазмуни амалий таълим ва амалий иш орқали очиб берилади. Модулни бирликда асосий ўқув элементиға майда фаолият элементлари киритилади. Микро даражадаги бундай тузилмаси ўқув курслари мазмунини ишлаб чиқаришға ёрдам беради.

КАСБИЙ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

9.1. Касбий таълим методларининг умумий тавсифномаси. Касб таълим методлари деганда ўқитувчи, уста ва ўқувчиларнинг биргаликда бажарадиган фаолият усуллари тушунилади ва бу усуллар ўқувчиларнинг техник-технологик билимлар, кўникма ва малакаларни эгаллашларига, мустақил равишда билим олиш ва бу билимлардан амалда фойдаланиш қобилиятини оширишға қаратилган бўлади.

Таълим методларидан унумли фойдаланишимиз учун уларни бир тизимға келтириб олишимиз зарур.

Педагогик амалиётда қуйидаги методлар – оғзаки метод (оғзаки баён, тушунтириш, суҳбат), китоб билан ишлаш (инструктив материаллар), кўргазмали метод (кўргазмалар, кино, видеофильм, кузатув...), амалий метод (машқлар, лаборатория-амалий ишлар)лардан кенг фойдаланилади.

Дидактик вазифаларға боғлиқ ҳолда қуйидаги методлар қўлланилади – билимларни ҳосил қилиш, кўникма ва малакаларни шакллантириш, билимларни қўллаш, мустаҳкамлаш, билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

Таълим оловчиларнинг ўқув фаолиятиға мос равишда икки метод ажратилади ва улар 2 гуруҳға бирлаштирилади: репродуктив ва муаммоли изланиш методлари.

Таълим методини 3 та асосий гуруҳға бўлишимиз мумкин:

1. Ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ва амалға ошириш методи.
2. Ўқув фаолиятиға қизиқтириш ва рағбатлантириш методи.
3. Ўқувчилар ўқув фаолиятини самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методи.

Методнинг ҳар бир гуруҳи ҳам ўз навбатида кичик гуруҳларға бўлинади, уларнинг алоҳида методлари бўлиб, улар таълим жараёнининг қуроли ҳисобланади.

Ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ва амалға ошириш методига қуйидагилар – суҳбат, кўргазмали ва амалий метод, ўқитувчи бошчилигида индуктив ёки дедуктив репродуктив ёки продуктив йўналишлардаги методлар киради.

Ўқув фаолиятига қизиқтириш ва рағбатлантириш методига – ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ҳамда ўқиш фаолиятига қизиқтириш методлари киритилган.

Ўқув фаолияти самарадорлигини ва ўз-ўзини назорат қилиш методига – оғзаки, ёзма ва амалий назорат ўз-ўзини назорат, ҳамда билим даражалари бўйича тестлар ўтказиш каби методлар киритилади.

Таълим методи – кўп маъноли тушунча ҳисобланади. Бу методларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди, балки улардан керакли ўринда унумли фойдаланиш зарурдир. Қар доим методлар бир-бирини тўлдириб келади, ўқитувчи ва таълим олувчилар ўртасидаги фаолиятда кенг қўлланилади. Агар аниқ бир метод муайян вақтда кенг қўлланилаётган бўлса, бу метод шу вақт (жараён)да дидактик вазифаларни ечиш учун жуда муҳим ва қулайдир.

Ҳар бир метод бошқа бир метод ёрдами билан қўлланилади. Масалан, репродуктив ва муаммоли-изланиш методи суҳбат, кўрғазмалар, амалий фаолият ёрдамида қўлланилади. Шу навбатда суҳбат, кўрғазмали ва амалий фаолият методлари ҳам репродуктив ёки изланиш методлари орқали қўлланилиши мумкин.

Методларнинг номларидан ҳам шуни кўришимиз мумкин: муаммоли баён, эвричтик суҳбат, изланиш, тажрибавий-амалий ишлар, кузатув ва ҳоказолар.

Мазкур методлар номлари ўзида уларнинг йўналишлари мазмуни ҳамда қўлланилиш мақсадини ҳам ифода этади.

Ўқув жараёнининг энг муҳим жиҳати ушбу методларнинг турларга бўлиниши эмас, балки ўқитувчининг чуқур билимга эга бўлиши, методлардан унумли фойдалана олиши, таълим олувчиларга ўқув ҳамда ўқув ишлаб чиқариш фаолиятида мазкур методларни тўғри қўллай олишга ўргатишдан иборатдир.

Таълим методлари ўқув жараёнини самарали ташкил қилишга ёрдам беради. Шунга кўра уларнинг уч жиҳатини кўришимиз мумкин: умумдидактик ва хусусий методик.

Умумий дидактик жиҳат – ўзида объектив моҳиятни, дидактик методнинг имконият ва талабларини акс эттиради, бу эса ўқув жараёни даврига боғлиқ бўлмаган ҳолда амалга оширилади.

Хусусий дидактик жиҳат – методнинг таълим жараёни даврларида қўллаш шароити ҳамда таълим мазмунининг ўзига хос хусусиятини ифода этади.

Хусусий методик жиҳат – методларнинг умум дидактик ва хусусий – дидактик тавсифига асосланади ва алоҳида предметларни хусусий методик жиҳатдан ўрганилишини ифода этади.

9.2. Назарий таълим методлари. Ўқув муассасаларида бошланғич касбий таълимни ўқитишнинг назарий асослари қуйидаги босқичларда ўқувчилар томонидан ўзлаштирилади: умумий таълим, умумий техник таълим ва касбий таълим.

Умумий таълим фанлари бўйича таълим методларининг умумий дидактик, хусусий дидактик ва хусусий методик жиҳатлари педагогик адабиётларда чуқур баён қилиб берилган.

Умумтехника ва касб фанларини ўқитиш методлари аксарият халқларда ўзига хос мазмунига кўра аниқланади, яъни:

– кўп хусусиятли тузилма, объектларни турли хил йўналишларда ўрганиш;

– материалнинг кенг қамровлигини, таълим олувчининг турли хил усуллар асосида билимларни қабул қилиши;

– таълим олувчиларнинг ишлаб чиқариш таълими жараёни билан мустақкам алоқадорлиги;

– материалнинг кенг қамровлиги, тажрибавий изланиш сони ва сифати жиҳатидан, хизмат кўрсатиш усулларини амалий ўрганиш.

– ўқув материали мазмунида янги техника ва технологиялар ва имконияти маҳаллий шарт-шароитларнинг акс эттириш.

Таълим методларидан фойдаланишда буларни инобатга олиш зарур.

Ўқув (билиш) фаолиятини ташкил қилиш методлари.

Сухбат методи. Оғзаки баён. Умумтехника ва касбий фанларни ўрганиш ўқув материални оғзаки баён этиш, гапириб бериш ва тушунтириш орқали амалга оширилади, бунда мавзунини тўлиқ таққосланилади, исботланиб, мисоллар асосида тушунтирилади.

- Баён қилинаётган материал таълим олувчиларнинг тушунишлари учун қийин бўлган, янги маълумотлар берилаётган, меҳнат фаолиятини бажарилиш йўллариининг тушунтирилиб берилиши талаб қилинган ҳолларда оғзаки баён қилиш методидан фойдаланилади.

Умумий талаблардан қуйидагиларни ажратиб оламиз:

- аниқ илмий – техник мазмун;
- мантиқийлик ва кетма-кетлик;
- таълим олувчиларга тушунарли ва осон етиб борадиган;
- ҳар бир босқичда фикрни аниқ ва равшанлиги;
- ўқувчиларнинг эҳтиборлигини, фаоллигини ошириш;

Сухбат. Бу касб таълимининг шундай усулидирки, унда ўқитувчи саволлар ёрдамида таълим олувчиларнинг илгари ўқлаштирилган билимлари асосида уларни эсга туширади ҳамда мустақил равишда янги билимлар ҳосил қилишга ундайди.

Таълим олувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва бошқариш савол-жавоб методи орқали ҳам амалга оширилади. Бундай сухбат эвристик сухбат дейилади.

Сухбатнинг дидактик моҳияти ўқитувчи таълим олувчилар олдида савол-жавоблар қўйиб, уларнинг мантиқий маънолари ечилади ва ўқувчиларда ўқув материали бўйича аниқ фикрлар ҳосил қилинади. Бу орқали ўқитувчи ўқувчиларга олдин эгаллаган билимларидан, кузатувларидан, ҳаётий ва ишлаб чиқариш тажрибаларидан фойдаланишга, уларни таққослашга, мантиқий хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Ўтказилган умумий суҳбатлар таълим олувчиларнинг қизиқиши ва диққати ошишига, билимларни яхши эгалланиши олиб келади. Лекин суҳбат методи оғзаки баён методидан кўра мураккаброқдир. Мазкур метод ўқитувчидан дарсга пухта тайёрланишни талаб қилади.

Умумтехник ва касб фанларини ўрганишда эвристик суҳбатнинг қуйидаги шартларига амал қилиш талаб этилади:

- ўқув материалнинг мазмуни мантиқий тўғри тузилган бўлиши шарт;
- янги ўқув материални ўрганиш жараёнида кўпроқ техник ва технологик хужжатлар мазмунини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқ;
- суҳбатни бошқа методлар ва ўқув ишлар турлари билан қўшиб ўтказиш керак (тушунтириш, китоб билан ишлаш, кузатув).

Эвристик суҳбатда саволлар кенг қамровли тузилган бўлиши лозим. Ўқуйидаги саволларни кўрсатиш мумкин:

- фанларни қарама-қарши қўйиш, уларнинг мазмуни, ўқитиш жараёни, далиллар ва бошқалар;
- таълим олувчиларнинг турли вазиятларда ўз билимларидан фойдалана олишларини аниқлаш;
- мавзу моҳиятини ташҳизли тушунтириш;
- истотлаш «ҳа» ёки «қарши»га далил қилиш;
- фанлараро боғлиқликни ўрнатиш.

Суҳбат ўтказишда унинг мантиқий режасига қатъий риоя қилиш керак, савол-жавобларнинг кетма-кетлиги шундай тузилган бўлиши керакки, унда мавзу мураккаблашиб, ривожланиб боришини ўқувчи сезиши лозим.

Ўқитувчи суҳбатни хулоса билан тугатиши керакдир.

Таълим олувчиларнинг китоб билан ишлаши. Илмий ва амалий педагогикада таълим олувчиларнинг китоб билан ишлашларини бир қатор методик турлари кўрсатилган: тез ўқитиш, конспект олиш, асосий уларнинг аниқлаш ва режа тузиш; мисоллар муҳокамаси, назорат саволларига жавоб ва ҳоказолар.

Бироқ техника ва технологик китоблар билан ишлаганда мазкур усулларни тўлиқ қўллаш мумкин эмас.

Техник фанлар юзасидан таълим олувчиларнинг китоб билан ишлашлари жараёнида техника ва технология бўйича материални, вазифани яхшилаб ўрганиш керак бўлади. Бу вазифаларни таблиўа тўлдириш орқали ҳам ўрганиш мумкин. Жадвалда қуйидаги графиклар бўлиши керак: машинанинг аҳамияти, механизмлари, қисмлари, қисмларнинг вазифалари.

Кўргазмали метод.

Инсондаги ташқи олмни сезишининг энг муҳим органи – кўздир. Олимларнинг фикрича, 80% ахборот мияга кўз орқали узатилади. Иш операцияларининг 80% кўз орқали бажарилади. Ушбу далиллардан кўришимиз мумкинки, таълим жараёнида кўргазмали метод катта аҳамиятга эгаллигини.

Умумтехник ва касб таълими фанлари бўйича кўргазмали метод табиий (асбоб, дастгоҳ, деталл, жиҳоз, материал намуналари) ва тасвирий

(плакатлар, модел, макет, схема, кино-видеофильм, слайда, кинопроекция, компьютер, мультимедиа...) жиҳозлар воситасига қўлланилади. Кўрғазмали методнинг вазифалари турлича бўлиши мумкин. Ўқитувчи мавзу тушунтиришда ёки бир хил ҳолларда ўрганилаётган фан бўйича аниқ кўрғазма сифатида, янги ахборотларни беришда кўрғазмали методдан самарали фойдаланиш мумкин.

Ўқув жараёнида кўрғазмали методнинг қўлланилиши дидактик қонунларга мувофиқ бўлиши даркор, кўрсатмали методни қўллаш бу мақсад эмас, балки мақсадга эришиши йўлидир.

Таълим олувчиларга саволлар берилиб, кўрғазмали метод орқали кино-видеофильмни ёки ўқув телефильмни қўйилади, шундан сўнг таълим олувчилар ўзлари чиқарган хулоса асосида турли вазифаларни бажаришади.

Меҳнат ва ҳунар усуллари кўрсатиш вақтида ўқитувчи ўқувчиларнинг диққати ва қизиқишини кўрсатилаётган нарсага қаратиши, уларнинг меҳнат ҳаракатларини фаол ва онгли равишда злаштиришга ундаши зарур.

9.3. Амалий таълим методлари. Машқ амалий методнинг асосий методларидан бири ҳисобланади. Машқ ўтказишнинг асосий мақсади ўқитиш жараёнида таълим олувчилар техника ва касбий фанлар бўйича эгаллаган билимларини амалиётда қўллай олиш борасидаги кўникмаларга бўлишлари таъминлашдан иборатдир. Таълим олувчиларнинг билимларини мустаҳкамлашда ҳам машқларнинг ўрни катта. Барча машқларни 3 та асосий типга ажратиш мумкин: репродуктив бадиий, изланувчанлик.

Репродуктив машқ - бу типдаги машқларни бажаришда таълим олувчилар қурилманинг тузилиши, материали, асбоб-ускуналар, ёзма вазифаларини ўрганишади. Репродуктив машқда чизма, схема, график ва диаграммалар муҳокама қилинади ҳамда таълим олувчилар томонидан улар бажаради. Касбий фанлар бўйича техник ҳужжатлар – станок паспортлари ва технологик карталарни ўрганиш мумкин.

Бу машқда берилган мазмундаги билимларни қўллашилгандир.

Бадиий машқ. Таълим олувчилар бу турдаги машқларни бажаришда эгаллаган билим ва малакаларидан турли хил комбинацияларда фойдаланишади, яъни олдида қўйилган вазифалар юзасидан мустақил равишда оригинал жавобларини топишади. Бадиий машқ турларидан бири продуктив масалаларни ҳал қилишдир, яъни, танлаш (асбоб, ишлов бериш тури, созловчи механизм), таққослаш ва баҳолаш (ишнинг бажарилиш йўли, асбобларнинг қўлланилиши, жараёнлар) аниқлашга боғлиқ бўлган (техник талаб, алоқадорлик), турли хил техник жараёнларни тушунтириш. Бу турдаги машқлар орқали ўрганилаётган машина, механизм, қурилмаларининг схемалари тузилади. Таълим олувчилар бу орқали иккинчи даражалисидан асосийсини, кераклисини ажратиб олишади.

Изланиш машқи – бу ҳам эгалланган билимларни машқларда бадиий қўллаш усули бўлиб, таълим олувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ўстиришга ёрдам беради. Изланиш методининг техника ва касбий фанларга тегишлик бўлган турлари.

Ташҳисли машқлар. Улар 3 та босқичда йўлга қўйилади. Биринчи босқичда ўқувчилар – нуқсонларнинг бузилиш сабабларини ўрганишади, бузилишлар бўйича жадваллар, вазифалар – карточкалар тузилади. Иккинчи босқичда эса – таълим олувчилар турли вазиятлардан чиқа олишни ўрганишади.

Ташҳисли ўқитишнинг охириги босқичида – ташҳисли масалаларнинг ечилишини ўрганишади.

Изланиш машқлар сирасига яна конструкторликни ҳам киритиш мумкин. Улар кўпинча бир тизимда олиб борилиб, секин-асталик билан таълим олувчининг мустақил ва техник фикрлаш қобилиятини ошириб борилади.

- конструкцияга ўзгаришлар киритилганда масалани ҳал қилиш;
- конструкцияда етишмайдиган бўғин камчиликларини масалани ҳал этиш орқали тўлдириш;
- схема бўйича конструкция лойиҳасини тузиш;
- техник талабга кўра объектни мустақил конструкциялаш.

Лаборатория-амалий ишлар таълим методининг асосий турларидан бири ҳисобланади. Касбий таълимда лаборатория-амалий ишлар назария ва амалий таълимни ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бир томондан таълим олувчиларнинг билимлари мустаҳкамланади, иккинчи томондан эса касбий билиш, кўникма ва малака шаклланади, кейин улар ишлаб чиқариш таълимида ҳам ўз билимларини қўллай олишига ёрдам беради. Лаборатория-амалий ишларнинг турлари:

- кузатиш ва таълил қилиш, яъни жараёнлар ва меҳнат предметини (материалнинг хоссаси, маҳсулотлар) кузатиш ва таҳлил қилиш;
- кузатиш ва таҳлил асбобини ўрнатиш ва ишлатиш, меҳнат тури (машина, механизм, аппарат, қўрилма, асбоблар).

9.4. Таълимда фаоллик методи. Ҳозирги кунда илмий ва амалий педагогикада таълим методлари катта аҳамият касб этмоқда. Таълим олувчиларнинг ички ва ташқи фаоллигини ошириш учун турли хил ўйинлардан фойдаланилади. Булардан кенг, кўп қўлланилувчиси – дидактик ўйинлардир.

Касб таълимида қўлланиладиган дидактик ўйинлар: техник «диктант», кичик танловлар, «ким эпчилу», «ким чакқон», «техник курашлар», саволлар, «техник лото», «техник домино» ва ҳаказолардан иборатдир.

Фаоллик методи сирасига семинар дарслари ҳам киради. У уч босқичда ташкил этилади: семинар бўйича ўқитувчининг маърузаси, таълим олувчилар томонидан семинар мавзуси бўйича мустақил равишда уй вазифаларининг тайёрланиб келиниши ва семинарнинг ўтказилиши бунда таълим олувчи тайёрлаб келган матнлари билан чиқади ва кўрғазмалари қуроллар, асбоблар ва жиҳозлардан фойдаланиб тушунтириб беради. Ишлаш жараёни, тузилиши, камчилиги, бошқаришни амалий ўрганиш учун практикумлар ўтказилади. Практикумлар бўйича хулосалар эвристик якуний суҳбат орқали чиқарилади.

Таълимнинг фаоллик методи сирасига муаммоли методни ҳам киритиш мумкин. Педагогик адабиётларда муаммоли ўқитишни назарий ва амалий томонлари ёритилиб берилган. Шунинг учун биз техник ва касбий фанларни ўқитиш жараёнида қўлланиладиган муаммоли вазиятларни кўриб чиқамиз. Бундай вазиятлар фанларнинг реал материаллари ва ишлаб чиқариш таълими моҳияти асосида яратилади:

- таълим олувчилар эгаллаган билимларни ўзларига нотаниш бўлган шароитларда амалий қўллайдилар;
- таълим олувчилар шундай шароитда ишлайдиларки, эгаллаган билимлари олдида қўйилган масалани ечиши учун ҳам етарли эмаслигини онгли тушунадилар.

Касбий таълим муассасаларида амалий ишлар жараёнида интегрatív дарслар ҳам кенг қўлланилмоқда. Ушбу дарсларда икки ёки бир неча фанларнинг мавзулари ўртасидаги алоқадорлик ўрганилади. Масалан, математика ва информатика, физика ва химия, касбий технология ва ишлаб чиқариш таълими ва бошқалар. Бундай дарсларда айрим холларда мавзулар фанлар ўртасидаги боғлиқлик орқали тушунтирилади ва таълим олувчиларнинг фанни, мавзунини ўрганиш бўйича қизиқишларини ортади.

Фанлар ўртасидаги интеграцион боғлиқлик 3 даражада амалга оширилади:

I даража. Юқори – бутун даража, фанлар ўртасидаги интеграция. Масалан «электротехника ва электроника асослари».

II даража. – Дидактик синтез, ҳар бир фан сақланиб, интеграция уларнинг бирида қўлланилади. Умумий объект интеграция шакли сифатида ўрганилади.

III даража. Фанлараро алоқадорлик, интеграция шакли бўлиб, фанлар мазмунидаги умумий унсурларлар ҳисобланади.

Дидактик синтез уларнинг ичида энг муҳими ҳисобланади. Интеграция дарслари: ишлаб чиқариш таълимининг устаси ва ўқитувчи ёки икки ўқитувчи бир вазифани биргаликда ҳал этишлари асосида ташкил этилади. Таълим олувчиларнинг ўқув билиш фаолияти фаоллиги дарсдан ташқари ишларда техник кашфиётчилигини ривожлантириш орқали амалга оширилади. Дарсдан ташқари ишлар – касбий таълим устаси танловлари, илмий-амалий конференциялар, рационализатор ва кашфиётчилар билан учрашув, илмий ва техник олимлар билан учрашув, намунали ишлар кўргазмаси, меҳнатни илмий ташкил гуруҳлари, техник тўғараклардир.

9.5. Ишлаб чиқариш таълими методи. Аввало ишлаб чиқариш таълимининг мақсади устида тўхталиб утиш лозим. Ишлаб чиқариш таълимининг асосий мақсади таълим олувчиларда муайян касб, соҳа бўйича устачиликни шакллантиришдир. Ишлаб чиқариш таълимида асосий мақсадга босқичма-босқич эришилади. Қуйида «касб устаси» тушунчасини очиб берувчи мезон кўрсаткичлари келтирилган:

– бажарилаётган ишнинг сифати – техник талабларни бажариш, меъёр ва кўрсаткичларга мос келиши, ижобий натижалар олиш;

– меҳнатни ташкил қилиш – белгиланган вақтда бажариш; вақтдан тўғри фойдаланиш, иш вақтида тежамкорлик;

– касбий мустақиллик – мустақил иш турини танлашни билиш, ишлаб чиқаришнинг юқори сифатини таъминлаш, тўғри хулосалар чиқариш иш жараёнида ўз-ўзини бошқариш меҳнат маданияти – ўз меҳнати, ишини режалаштириш, янги техника ва технология асосида ишлай олиш, юқори технологик интизом, касбий билимларни ишда қўллай билиш, меҳнат фаолияти ва иш жойини ташкил қилиш, меҳнат хавфсизлиги техникаси қоидаларига риоя қилиш.

Меҳнатга бадиий муносабат – рационализаторлик ва кашфиётчиликка интилиш, қобилиятини ўстиришдир.

Иқтисодий меҳнат фаолияти меҳнат жараёнини иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиш саналади.

Ишлаб чиқариш таълими методи билан назарий таълим методлари ўртасид бокликлик, ўхшашлик бор. Ишлаб чиқариш методлари сирасига: меҳнат фаолияти ҳаракатларини кўрсатиш, машқлар, мустақил кузатиш, ёзма инструкция бериш ва фаоллик методлари киради.

Меҳнат фаолияти ҳаракатларини кўрсатиш методи

Бу метод ёрдамида таълим олувчилар меҳнат фаолиятини аниқ ва равшан кўришади ҳамда иш жараёнида машқлар ўтказиш билан ўзларининг меҳнат фаолиятлари билан таққослай оладилар. Таълим олувчиларда меҳнат фаолияти тўғрисидаги тўлиқ тушунча бир лаҳзада пайдо бўлади, аввал умумий ҳолда сақланиб қолади, кейин секинлик билан деталлар аниқланади. Таълим олувчилар томонидан кўрсатилаётган нарсаларни ўргани олиш, уларни тўлиқ тушуниш, деталлар ва механизмларни ўрганиш учун етарли вақт ажратилиши керак. Шунинг учун уста меҳнат фаолиятини секинлик билан кўрсатиб, деталларни бўлакларга бўлиб, ҳар бири ҳақида алоҳида маълумот бериши, кўрсатиши керак. Таълим олувчининг диққати ҳаракатнинг якуний қисмига эмас, балки ораликдаги ҳаракатларга ҳам жалб қилиш зарур. Таълим олувчилар нафақат тушунишлари, балки шу билан бирга деталларни эсда олиб қолишлари лозим. Бунинг учун ҳаракат турларини такрорлаб туриб, уни қайта-қайта кўрсатиш керак.

Машқлар. Кўникма ва малака машқлар орқали ҳосил қилинади. Машқ - бу ҳаракатларнинг кўп маротаба такрорланишидир.

Машқ тизими. Ишлаб чиқариш таълими машқлар бир тизимда олиб борилиши зарур. Машқлар тизимида алоқадорлик мавжуд масалан, ўрганилаётган меҳнат фаолиятини тўғри бажариш, унинг аниқлиги, ишда аниқ бир тезликка эга бўлиш, касбий мустақилликни шакллантириш, меҳнатга бадиий ёндашиш. Машқлар тизимига икки томонлама ёндашиш мумкин.

Биринчидан, дидактик мақсад: касб малакасини шакллантириш бўйича машқлар, бошланғич кўникмаларни шакллантирувчи машқлар.

Иккинчидан, мазмун: меҳнат ҳаракатларини бажариш, меҳнат операциялари ва меҳнат жараёнларини бошқариш бўйича машқлар технологик жараённи бошқариш бўйича машқлар ўтказиш.

Ҳақиқатдан ҳам касб маҳоратини эгаллаш орқали янги ўқув ишлаб чиқариш вазифаларини босқичма-босқич бажариш асосида янги мақсадларга ҳам эришиш мумкин. Бу эса – машқ ўтказишнинг муҳим шартидир. Меҳнат усуллари бажариш соҳасидаги машқлар меҳнат ва касб кўникмалари, малакаларни таркиб топтириш ҳамда мустаҳкамлаш мақсадида муайян ҳаракатларни кўп марта такрорлаш билан ажралиб туради.

Машқлар ва мустақил ишлаш. Машқ методида «машқ» ва «мустақил ишлаш» терминлари кўпинча биргаликда ифодаланади. Мустақил ишлаш ўқув-ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришдан ўқувчиларнинг машқлар жараёнида ҳосил қилинган меҳнат ва касб кўникма ва малакаларини тўлатўкис шакллантириш, янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида фойдаланилади. Дидактик мақсад-ишлаб чиқариш, касбий мустақилликка эришишга хизмат қилади.

Таълим олувчиларнинг мустақил кузатуви. Бу метод, асосан, таълим олувчиларнинг ишлаб чиқариш таълими меҳнат корхоналарида, мураккаб жиҳозлар билан ишлаганда қўлланилади. Таълим олувчилар уста раҳбарлигида ўқувчилар берилган вазифалар бўйича мустақил кузатувлар ўтказишади. Вазифада мустақил кузатишнинг мақсади белгиланади, уни олиб бориш кетма-кетлиги кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш таълими бўйича уста таълим олувчиларга куйидагиларни тушунтириб беради: вазифа, саволлар, моҳияти кузатув кетма-кетлиги, келиб чиқиши мумкин бўлган қийинчиликлар ва уларни ечиш йўллари, кимга мурожат қилиш, хулосаларни қандай тўлдириш кераклиги ва ҳоказолар.

Ўзма йўриқнома. Бу метод ишлаб чиқариш таълими дарслари учун турли инструкторив ўқув хужжатлар, мустақил ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш таълимида йўриқномалар, технологик карталар, ўқув алгоритми кўп қўлланилади. Ўқув операцияларини ўрганишда инструкторив карталар (қоидалар, йўл-йўриқ, бажариш, назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш қоидалари) қўлланилади. Технологик карта комплекс тавсифадаги ишларни бажаришда қўлланилади – меҳёрлар, техник талаб, ўқув ишлаб чиқариш ишларини ташкил этиш моҳиятини очиб беради.

Инструкторив технологик карталар эса комплекс ишларнинг бошланғич босқичда қандай бажарилиши юзасидан маълумотлар беради.

Таълим олувчиларга ўқув алгоритмини ўргатиш - хизмат кўрсатиш, бузилиш ҳолатини бартараф этиш, қийин жиҳозларни бошқариш ишни бажаришда аниқ қоидаларга риоя қилиш каби талабларни ўзида ифода этади.

Ўзма йўриқнома хужжатлари ҳар бир жойида бўлса меҳнат унумдорлиги ошади.

Ишлаб чиқаришнинг фаоллик методи. Ўқув ишлаб чиқариш ишларида фаоллик ақлий, билим, бадий фаолликлар саналади. Улар таълим олувчиларнинг мустақил фаолиятида, фаолият турини мустақил ва мақсадни танлашларида ва уларни ижобий натижаларга олиб келиш, меҳнатни режалаштириш, таҳлил ва хатоликларга йўл қўймасликда кўринади. Таълим олувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш таълимидаги фаоллик – машиналар,

агрегатларни ишлатишдаги қобилияти, ички жараёни билиш ва қилинган таҳлиллар асосида мақсадли ечимларга келишларидир.

Ишлаб чиқариш таълимидаги фаоллик методига – ишлаб чиқаришда техник масалаларни ечиш киради: ишлов бериш, тузатиш, бошқариш меъерини ҳисоблаш, автоматлаштирилган жиҳозлар учун бошқарув дастурини ишлаб чиқиш (масалан, сонни дастурли бошқарув станоклари), жадвал, маълумотлар ва диаграммалардан керакли маълумотларни топиш. Ўқув ишлаб чиқариш ишларида машина, қурилма, агрегатларнинг кинетик схемалари ёрдамида меъёрлари, кўрсаткичларини аниқлаш, монтаж тузилмаларини ишлаб чиқиш.

Техник масалаларни ечишнинг юқори даражаси бадиий характердаги масалаларни бажариш ҳисобланади.

Сифатни ошириш ва ишлаб чиқариш меҳнати: ўқув ишлаб чиқариш фаолиятида ўқитувчи ёки мустақил таълим олувчилар тавсия этилган тайёрлаган бир неча технологик жараёнлар ичидан энг мукаммалини топиш, иш вақти сарфи, материаллар ва энергетик тежаш йўлларини ишлаб чиқиш, кабиларни амалга оширадилар, шунингдек, ишлаб чиқариш таълимини ўқитиш жараёнида таълим олувчилар маҳсулотга ишлов бериш тайёрлан, йиғиш, жиҳозларни текширишни оғзаки ёки ёзма орқали ўрганишади. Бу эса ўз навбатида таълим олувчиларда технологик жараён тўғрисида тушунчалар ҳосил қилади.

Таълим олувчилар кўникмаси ошгани сари уларга қийинроқ вазифалар топширилади ҳамда технологик жараён объектлари мунтазам равишда ўзгартириб турилади.

Ишлаб чиқариш таълимининг фаоллик методи сирасига машқлар ҳам киради. Машқлар ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўладиган масалаларни ечиш учун қўлланилади. Бундай машқлар таълим олувчиларни ишлаб чиқариш жараёнида содир бўладиган вазиятларига тайёрлайди. Машқларни ўтказиш учун муайян жараён ҳосил қилинади. Масалан, агрегатларни созлаш, технологик меъёрларнинг бузилиши, иш жойида бузилиш ҳолатларининг содир бўлиши. Бундай жараёнларни ижобий ҳал этиш технологик вазифа сифатида ҳам берилиши мумкин. Таълим олувчи берилган вазифани ўрганиб, унинг аниқ ёки нима сабабдан бузилгани, бузилиш сабаблари, хатоларни тўғрилаши ва ечимини топиши керак бўлади. Бундай вазифалар таълим олувчиларга икки усулда: савол ва жавоблар саволларнинг асосида берилиши мумкин. Биринчи усулдаги машқда аниқ жараённинг муҳокамаси ва технологик жараёнлар моҳияти ўрганилади. Бу каби вазифалар ўқитишнинг бошланғич босқичларида қўлланилади. Таълим олувчилар кўникмаси ошгани сари мустақил ишлаб чиқаришда ҳосил бўладиган жараёнларни ўрганишга қаратиш лозим. Бунда 2 - усулдаги вазифалардан фойдаланиш керак бўлади.

9.6. Таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш. Назорат қилишнинг 2 тури мавжуд. Биринчидан, таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини доимий кузатиш, иккинчидан, таълим олувчиларнинг билимлари ва малакаларини текшириш.

Назарий таълим жараёнида назорат қилишнинг асосий методлари, таълим олувчиларнинг билимларини оғзаки ҳамда ёзма текшириш, назорат ишлари, техник диктант ўтказиш, техник ҳужжатлар мазмуни муҳокама қилиш. Назарий таълимда таълим олувчиларнинг билимларини амалиётда қўллай олишини назорат қилиш, схемаларни йиғиш, ўлчаш, механизмларни тузатиш, бузилиш сабабларини аниқлаш ва бошқалар. Бу методга яна лаборатория – амалий ишлар орқали текширишни ҳам киритиш лозим.

Ишлаб чиқариш таълими жараёнида таълим олувчиларнинг ўқув ишлаб чиқаришда бажарган ва бажараётган назорат қилишнинг асосий методлари жорий, оралиқ ва якуний назоратлар саналади.

Педагогик адабиётларда таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш методлари, турлари ва шакллари тўлиқ кўрсатиб берилган. Шу боис янги турдаги назорат турлари тўғрисидагина тўхталиб ўтамиз.

Ташхисли назорат турларидан бири – тест ўтказиш. Тестли назоратнинг асоси тест ҳисобланади, у икки унсурдан иборат: вазифа ва эталон – вазифани тўғри, сифатли бажариш учун намуна, таълим олувчилар билимларини таққослаш.

Назарий таълим жараёнида тест 2 усулда ўтказилади.

Биринчиси – ташкил қилувчи сифатида, дастурлаштирилган таълим, назорат (дастурий назорат), қайта алоқа тизими. «Таълим олувчи – техникада дастурли таълим – ўқитувчи», «таълим олувчи – дастурли таълим – ўқитувчи»

Иккинчи усул – мустақил назорат қилиш методи. Ишлаб чиқариш таълимида тест ўз-ўзини мустақил назорат қилиш методи ҳисобланади. Ишлаб чиқариш таълими ўқув жараёнининг ҳар бир босқичда тестлар ўтказиш мумкин.

Назарий таълимда таълим олувчиларнинг билим ва кўникмаларини тест орқали текшириш

Таълим олувчиларнинг билим ва кўникмалари уларнинг фаолиятларида кўринади, фойдаланилган ахборотлар репродуктив ва продуктив бўлиши мумкин. Қар бир тур ўқув фаолиятда мустақил ёки муайян ёрдам билан бажарилиши мумкин.

Репродуктив фаолиятда айтиб бериш орқали ўқитувчилар томонидан аниқлик киритиш, йўриқнома, маълумотнома, китоб ва бошқа ахборот манбалари асосида фаолиятни тўғри бажарилишига ёрдам беради.

Продуктив фаолиятда ёрдам беришнинг асоси – алгоритм ва фаолият турлари, уларнинг вазифалар бўйича янги алгоритмлар олишдир. Мустақил продуктив ўқув фаолиятида – изланиш унсурлари, ўқув ижодиёти, мустақил фаолият юритиш, таълим олувчиларда янги билим ва кўникмаларни субъектив шакллантириш.

Таълим олувчи қобилиятига кўра таълим фаолиятини турли даражаларга жалб этилиши мумкин, уларнинг ҳар бирини ўз мақсадлари бор. Қўлланилиши мумкин бўлган 4 даражани кўрсатиш мумкин.

1. Таниб олиш.

2. Типовой.
3. Эвристик.
4. Ижодий.

I - даражадаги тестлар таълим олувчиларга объект тўғрисида маълумотлар бериш ҳаракатларни бажара олишларини текшириш учун мўлжалланган. Бундай тестларга: таниб олиш тестлари, турли хил тестлар мисол бўлади.

II-даражадаги тестлар – таълим олувчилар мустақил билимни ақлан қабул қилишлари ва аввал эгалланган билимларни қўллашлари учун мўлжалланган. Уларга – типовой машқ тестлари, жавобларни лойиҳалаш тестлари, типовой вазифа тестлари.

III-даражадаги тестлар – таълим олувчилар қобилиятини эвристик типдаги продуктив ҳаракат орқали аниқлаш, уларга типовой бўлмаган вазифа ва типовой бўлмаган масалаларни ҳал қилиш.

IV-даражадаги тестлар – эгаллаган билимлардан ижодий фойдаланиш учун мўлжалланган бўлиб, уларга – муаммоли тестлар киради.

Ўзлаштириш даражалари	Ўзлаштириш даражаларининг тавсифи	Ишлаб чиқариш таълими
I репродуктив. Мустақил эмас	Фаолият уста-кузатувчи билан бирга амалга оширилади, ўқитувчи берган инструкторив кўрсатмалар, таклиф, ҳужжатлар асосида ёзма йўриқнома инструкторив технологик карталар, ўқув алгоритми, ишлаб чиқариш йўриқномаси, типовой қоидалар. олиб борилади.	Меҳнат, иш операциялари ва ҳаракатлари, қийин бўлмаган ишларни бажаришни ўрганиш, ўзлаштириш
II репродуктив. Мустақил	Типовой алгоритмлар асосида мустақил ўқлаштириш ташкил этилади. (ишнинг технологик кетма-кетлиги, босқичлари, унсурлари)	Ўртача оғирликдаги комплекс тавсифдаги ишларни бажариш: ҳаракатлар, янги асбоб ва жиҳозларни қўллаб ишлаш турлари ҳамда янги технологияларни ўрганиш.

III продуктив мустақил	Мустақил тайёрланган алгоритмлар асосида ўзлаштириш олиб борилади. Типовой бўлмаган ҳолларда таълим олувчилар ўзлари мустақил хулос чиқаришади.	Таълим олувчиларнинг малакасини ошириш учун аттестация: касбий билими ва касбий маҳоратининг шаклланганлигини текшириш
IV мустақил ижодий	Ижодий фаолият жараёнида билим ва малакаларидан фойдаланилади. Таълим олувчилар мустақил рационализаторлик ишларини олиб боришади.	

I даражадаги тест

Касб слесар – таъмирловчи

Фан – махсус технология

Вазифа - қуйидаги ишларни бажариш учун қандай асбоблардан фойдаланиш керак:

1. Тешикни пармалаш.
2. Тешикка конуссимон ишлов бериш.
3. Тешикнинг юқори қисмига винт каллагига ишлов бериш.
4. Ўйидагилардаги тешикларга ишлов бериш:
А. Парма. Б. Зенкерлаш. В. Зенкер. Г. Развертка.
5. Тешикларни қайта пармлаш.

Тўғри жавоб эталони: 1-а; 2-г; 3-б; 4-в; 5-г; 6-а; в.

Операциялар – 7.

II даражадаги тест

Касб – слесар – таъмирловчи

Фан - касбий технология

Вазифа–конуссимон тишли ғилдиракларни сифатли илашувини алоқали доғ йўли билан текширганимизда қуйидаги натижаларга эришдик:

1. Етакланувчи ғилдиракнинг тишлари ички томонида ҳам излар бўлиб, у фақат тишнинг қалин қисмидадир.
2. Етакланувчи ғилдиракларнинг тишлари икки томонда ҳам излар бўлиб, у фақат тишнинг юпқа қисмидадир.
3. Тишнинг фақат юқори қисмида тўлиқ йўл изи бор.
4. Тишнинг фақат қуйи қисмида тўлиқ йўл изи бор. Сабабини аниқлаш.

9.7. Таълим методларини танлаш. Таълим методининг умумий тавсифида кўрсатилганидек, ҳар бир методнинг таълим жараёнида аниқ вазифалари бор. Таълим жараёнида бир неча методлар қўлланилади. Бу методлар бир-бирига боғлиқ бўлиб, ўқитувчи-таълим олувчи ўртасидаги ўзаро фаолият моҳиятини тавсифлайди. Ўқитиш жараёнида методларнинг ўрни ва вазифалари белгилаб олинганда уларни танлаш онсон бўлади.

Методларни танлашда уларнинг мезонларини кўриб чиқиш керак бўлади. Мезонлардан бири - методларнинг дидактик қоидаларга мос келиши шартидир.

Кейинги мезон эса – методлар мазмунининг таълим мақсад ва вазифаларини таълим олувчиларни тарбиялаш ва ўстириш билан мослиги учун хизмат қилишидир.

Жадвалда методларни танлаш учун ёрдам берадиган таълим методларининг ўзаро таққосланиши кўрсатилган.

Таълим методларини танлашнинг учинчи мезони – методлар мазмуни таълим мазмунига мос келишидир. Мазмунлардан бири индуктив метод орқали яхши ёритиб берилиши, бошқаси эса – дедуктив метод ёрдамида ёритиб берилиши мумкин. Муайян дарс жараёнида муаммоли изланиш методини қўллаш, бошқа бир дарс жараёни учун тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Метод танлашнинг мезонларидан бири ўқув жараёнини ташкил қилиш шакллари, умумий гуруҳ, гуруҳ (бригада) ва якка тартибдаги ишлар учун таълимнинг турли методларидан фойдаланишнинг зарурлигидир. Таълим методини танлашда ўқитувчи ўзи имкониятлари ва педагогик билим даражасига асосланган ҳолда таълим методини танласа, бу орқали юқори даражадаги ўқув тарбия натижаларига эришиши мумкин бўлади.

№	Таълим методлари	Ютуқли (+) ёки енгил (-) масалаларни ечиш							
		шакллантириш					ривожлантириш		
		Назарий билимлар	Амалий билимлар	Амалий малака	Абстракт фикрлаш	Кўргаз мали	Муста қил	Нутқ сўз	Қизиқув чанлик
1	Сухбат	+	+	-	+	-	+	+	+
2	Кўрсатиш	-	+	+	-	+	+	+	+
3	Амалий	-	+	+	-	+	+	-	+
4	Репродуктив	+	+	+	-	-	-	-	+
5	Муаммоли изланувчан	+	-	-	+	-	+	+	-
6	Индуктив	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Дедуктив	+	-	-	+	+	+	+	+
8	Ўқитувчи бошчилигида	+	+	+	+	+	-	-	+
9	Ўқувчиларни мустақил ишлаши	+	+	+	+	+	+	+	+

9.8. Касб таълимида ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини активлаштиришнинг ноанъанавий методлари. Агар таълим жараёни ўқувчида фаол ҳаракат, билим ва кўникмалар орттириш иштиёқини уйғотсагина самарали кечади ва сифатли натижалар беради.

Ўқув фаолиятини бундай ташкил қилиш учун унинг барча усуллари - оғзаки, кўргазмали ва амалий, репродуктив, қидирув, индуктив ҳамда дидуктив, шунингдек, мустақил иш усулларидан фойдаланилади. Таълим жараёнида рағбатлантиришнинг асослаш вазифасини ўтайдиган бу усулларни

шартли равишда икки гуруҳга, ўқувчиларнинг билиш иштиёқини уйғотувчи ҳамда таълимда бурч ва масъулият туйғусини шакллантирувчи усуллардан иборат гуруҳга ажратиш мумкин.

Бу жараёнда ўқув фаолияти, унинг мазмуни, шакли ва амалга ошириш усулларига муносабатда ижобий ҳиссиётнинг юзага келишини таъминлаш муҳимдир. Қиссий ҳолат, доимо руҳий тўлқин изтиробини билан ҳозиржавоблик, ҳамдардлик, қувонч, ғазаб, ҳайратланиш ўзаро боғлиқдир. Шунинг учун ҳам диққат, эслаб қолиш, англаш жараёнларига бундай ҳолатда ўқувчининг чуқур ички кечинмалари қўшиладики, бу жараённи қизғин кечадиган қилади ва мақсадга эришиш маъносида анча самарали бўлади.

Масалан, тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар билан уруш мавзуини ўрганишда шундай материал ва фактларни танлайдиларки, улар ўз бадиийлиги, ёрқинлиги ҳамда ҳиссийлиги воситасида уларда фашизмга нафрат кечинмаларини, жонажон халқидан фахрланиш, бу муросасиз жангдаги буюк ғалабадан шодланиш туйғусини уйғотади.

Таълимни ҳиссий рағбатлантириш усулларидан бири, дарсда қизиқарли вазиятни яратишдир. Бунда гап ўқув жараёнига қизиқарли мисолларни, тажрибаларни, фактларни киритиш устида боради. Масалан, физика курсида «физика рўзғорда», «физика эртақларда» каби мисоллар бўлиши мумкин. Бундай қизиқарли фактларни танлаш ўқувчиларда ҳозиржавобликни шакллантиради. Бу иш кўпинча ўқувчиларнинг ўзига топширилади.

Тажрибали ўқитувчилар ўқишга қизиқишни ошириш учун улуғ олимлар ва жамоат арбоблари ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган бадиий адабиётдан парчаларни таҳлил қилишдан фойдаланадилар.

Қиссий кечинмалар ҳайратланиш усулини қўллаш йўли билан ҳам ҳосил қилинади. Қелтирилган фактнинг одатдагидай эмаслиги, дарсда намоёниш қилинган тажрибанинг фавқулоддалиги, маълумотларни моҳирона қиёслаш, мисолларнинг ишонарли бўлиши ўқувчиларда чуқур ҳиссий кечинмаларни туғдиради.

Рағбатлантиришнинг усулларидан бири айрим табиат ҳодисаларини илм-фан нуқтаи назаридан келиб чиқиб тушунтиришдир. Масалан, бунда ўқувчиларга вазнсизлик ҳолати, эркин тушиш ва сузиш қонунларининг илмий ҳамда ҳаётий талқинларини таққослаш таклиф қилинади.

Дарс давомида ҳиссий вазиятти яратиш учун ўқитувчи нутқининг бадиийлиги ва ёрқинлиги катта аҳамият касб этади. Ўқитувчининг нутқи буларсиз ҳам ахборот сифатида фойдали бўлса-да, лекин у ўқувчининг ўқув - билиш фаолиятини рағбатлантириш вазифасини кераклича оширолмайди. Қизиқишни шакллантириш усуллари нутқнинг бадиийлиги, образлилиги ва ёрқинлигини таъминлаш билан бирга ўз навбатида ўқув фаолиятига ижобий муносабатни уйғотиши ҳамда билишга қизиқишни шакллантиришда дастлабки қадам бўлиб хизмат қилиши ҳам керак.

Ўқув фаолиятига қизиқишнинг асосий манбаи, аввало, унинг мазмунидир. Бу мазмун кучли рағбатлантирувчи таъсир кўрсатиш учун таълим принциплари қатор талабларга жавоб бериши лозим. Бунда таълим мазмунининг рағбатлантирувчи таъсирини оширадиган айрим махсус

усуллари ҳам мавжуддир. Уларга биринчи навбатда янгилик ва долзарблик вазиятларини яратувчилик мазмунини, фан ҳамда техниканинг энг муҳим кашфиётларини замонавий маданият, санъат, адабиёт ютуқларига, ижтимоий-сиёсий ва халқаро ҳаёт ҳодисаларига яқинлаштиришни киритиш мумкин. Ана шу мақсадда ўқитувчи мамлакат жамоатчилигида алоҳида қизиқиш уйғотаётган, вақтли матбуотда эълон қилинаётган, телевидение ва радио орқали берилаётган фактлар, расмларни махсус танлайди. Ана шундагина ўқувчилар дарсда ўрганилаётган масалаларнинг муҳимлигини ёрқин ва чуқур ҳис қиладилар ва шунга асосан унга катта қизиқиш билан ёндашадилар.

Ўқишга қизиқишни рағбатлантиришнинг муҳим усули сифатида билишга доир ўйинларни айтиш мумкин. У ўқув жараёнида ўйин вазиятини яратади. Ўйин ўқишга қизиқишни уйғотувчи восита сифатида аллақачон тан олинган. Масалан, саёҳат, электровикторина каби ўйинлар ёрдамида муайян туманларнинг ҳайвонот дунёси, самолёт ва кемалар ўрганилади.

Таълимни рағбатлантириш ва асослаш усулларига билиш баҳси ҳам киради. Маълумки, ҳақиқат баҳсларда туғилади. Баҳс мавзуга катта қизиқишни ҳам уйғотади. Баъзи ўқитувчилар таълимнинг бу фаоллаштириш усулидан моҳирона фойдаланадилар. Улар аввало у ёки бу муаммо юзасидан турли илмий нуқтаи-назарлар курашининг тарихий фактларини таққослайдилар. Масалан, «Тарбиядаги бўшлиқдан кўрқиш» тарафдорлари билан атмосфера босими тўғрисидаги таълимот тарафдорлари ўртасидаги кураш тўғрисида ҳикоя қиладилар. Натижада атмосфера босими ҳодисасини ўқувчилар қизиқиш билан ўрганишади. Илмий баҳслар фан ривожининг ҳозирги босқичида ҳам давом этапти. Мана шунинг учун ҳам юқори синф ўқувчилари физикадаги элементар бўлақларнинг жадвалини тузишга турлича ёндашиш, ердаги иқлимнинг ўзгариши сабабларига оид турлича фикрларни солиштирадилар. Ўқувчиларни илмий баҳслар вазиятига жалб қилиш уларнинг билимни тегишли масала бўйича чуқурлаштирибгина қолмасдан, уларнинг диққатини ихтиёрсиз равишда мавзуга ҳам жалб этади. Мана шу аснода уларни таълимга интилишга олиб келади. Бунинг учун, масалан, ўқувчиларга у ёки бу ҳодисанинг сабаби тўғрисида ўз фикрларини айтишлари у ёки бу нуқтаи назарни асослашлари таклиф қилинади. Бунда «Ким бошқача ўйлайди?» каби саволлар анъанавий бўлиб қолган. Агар бундай усул баҳс қўзғаса, ўқувчилар беихтиёр у ёки бу изоҳларнинг тарафдорлари ёки рақибларига айланадилар ва ўқитувчилардан асосланган хулосани қизиқиш билан кутадилар. Шундай қилиб, ўқув баҳси ўқишга қизиқишни рағбатлантирувчи усул ролини ўйнайди.

Мактаб иши амалиётида дарсда махсус ташкил қилинадиган ўйин тарзидаги ўқув баҳсларни тез-тез учратиш мумкин. Масалан, бунда юқори синф ўқувчилари ўқитувчиларнинг топшириғи билан у ёки бу бадиий асарни турли хил нуқтаи назардан таҳлил қилувчи ўқув ва илмий-оммабоп адабиётларни ўрганадилар, янги флзлқавий ва кимёвий кашфиётларга турлича нуқтаи назарларни муҳокама қиладилар. Бунда ўқувчилар концепциялар тарафдорлари бўлиб чиқадиладар. Табиийки, у ёки бу нуқтаи

назарнинг адолатлиги тўғрисида ўқувчилар узил-кесил қарорга келадилар деб бўлмайди. Бу усул бирон-бир масалани чуқурроқ ўрганиш учун катта қизиқиш уйғотади. Ўқув баҳслари турли фанларни чуқур факультатив ўрганишда айниқса кенг қўлланилади. Масалан, тарих дарсларида ўқитувчилар ўқувчилар эътиборини ижтимоий тараққиётнинг туман, шаҳар ва ҳар бир оила ҳаётнда акс этишни таҳлил қилшга тортади.

Ўқишга ҳавасни рағбатлантиришнинг таъсирчан усулларида бири ўқувчиларда қувонч ҳиссини яратишдир. Маълумки, ўқувчи муваффақият қувончини бошдан кечлрмас экан, ўқув қийинчиликларини енгиб ўтишдаги кейинги муваффақиятларга тўла ишона олмайди. Шунинг учун ҳам тажрлбали ўқитувчилар ўқувчилар учун топшириқларни шундай танлайдиларки, улар тегишли босқичда ечилиши осон топшириқларга айланади. Бунда икки турли топшириқлардан фойдаланилади, улардан бирини ўқувчи бемалол бажара олади ва нисбатан мураккаб бошқа топшириқни ечиш учун улда интилиш базаси яратилади. Муваффақият вазияти бир хил мураккабликдаги ўқув топшириқларини ддлфлрелцлялаш йўли билан ҳам яратилади. Муваффақият вазиятини яратишда у ёкл бу ўқув топширлғлнл бажарлш учун қулай маънавлй пслхологик мухмтни танлаш ҳам мухлм роль ўйнайди, Қулай микро иқлим ўқиш вақтида ишолчсизлик, кўрқиш туйғусини пасайтиради. Бунда иккиланиш ҳолати ишониш ҳолати билан алмашинади.

Таълим жараёни фақатгина билишга клзиқишгагина эмас, балки бир канча бошқа омилларга ҳам таянади. Бу омиллар ўқувчига ўқишдаги муқаррар қийинчиликларни бартараф этиш, уларни енгишдан қувониш ва қониқиш туйғусини бахш этади.

Маълумки, ўқувчиларнинг ўқишдаги бурч ва масъулик асослари бутун бир гуруҳ усулларни қўллаш воситасида шаклланади. Ўқувчиларга таълимнинг ижтлмойй ва шахсий аҳамиятини тушунтириш, уларни тегишли талабларни бажаришга ўргатиш, ўз мажбуриятларини муваффақиятли, виждонан бажарганликлари учун тақдирлаш, бу талаблар бажарилишини назорат қилиш ва зарурат туғилган ҳолларда ўқишга масъулият билан ёндашишдаги камчиликларини кўрсатиш, танбеҳ бериш шу усуллар жумласига киради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқишда бурч ва масъулиятни шакллантириш таълим ва тарбия жараённининг бирлигини тақозо этади.

Ўқувчиларнинг ўқишнинг ижтимоий аҳамиятини англаб олишларида уларга ҳозирги жамиятда фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи куч сифатидаги ролини тушунтириш муҳимдир. Ўқувчиларга ишонарли мисоллар асосида умумтаълим савиясининг ошиши меҳнат унумдорлигининг сезиларли даражада ошишига, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш кенг қўлам касб этишига, меҳнат жараёнлари енгиллашувига, фан ютуқларини қўллаш эса ишлаб чиқаришда инқилобий ўзгаришлар ясалишига олиб келишини тушун-тириш керак.

Ўқувчиларда ҳамма фанлар бўйича муваффақиятли ўқишнинг шахсий аҳамиятини тушунишни шакллантиришда ўқитувчи бир канча

кийинчиликларга дуч келади. Агар ўқувчилар бўлажак мутахассисликларига яқин ўқув фанларини ўзлаштиришнинг аҳамиятини тез тушуниб олсалар уларга бошқа фанларнинг ўзлаштиришнинг аҳамиятини тушунтириш осон кечади. Бунда ўқувчи техник ихтисосини танласа, унга гуманитар цикл фанларининг аҳамиятини тушунтириш ўринли бўлади.

Ўқувчиларга қўйиладиган талаблар ахлоқ қоидалари, фанлар бўйича билимни баҳолаш мезонлари, ички тартиб- қоидалар ва ўрта умумтаълим мактаби низоми билан белгиланади. Шунинг унутмаслик керакки, ўқиш бурчи ва масъулиятини рағбатлантириш ўқувчиларни ўқув ишлари ва талабларини бажаришга ўргатиш усуллари билан олиб борилиши лозим, чунки бундай кўникмаларнинг бўлмаслиги ўқувчиларнинг ўқишдаги қолоқликларига, шунингдек, интизомни бузишига сабаб бўлиши мумкин.

Ўқувчиларни тақдирлаш улар хулқи ва ўқув фаолиятидаги ижобий жиҳатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳам қўлланилади. Мактабда тақдирлаш доираси нихоятда хилма-хилдир. Ўқув жараёнида- бу ўқитувчининг мақтови юқори баҳо қўйиш ва бошқалардир. Жазолашнинг тапбеҳ бериш ва бошқа турлари таълим асосларини шакллантиришда истисно эътилади, одатда бу усул фақат иложсиз вазиятлардагина қўлланилади. Рағбатлантиришнинг турли усуллари моҳирона қўллаш ишигина ўқувчиларнинг муваффақиятли ўқишини таъминлаши мумкин.

Таълим жараёнида билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши даражасини назорат қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу хусусда оғзаки савол-жавоб шакли анъанавий усуллардан бири ҳисобланади. Оғзаки савол-жавоб ўқувчи- талабаларни ҳозиржавобликка тайёрлайди, мантикий жанобни тезда фикран тайёрлаб сўзларда ифода қилиш кўникмасини ҳосил қилади. Оғзаки савол-жавоб яқка-яқка ва ёппасига сўраш орқали амалга оширилади. Яқка ўқувчидан сўралганида ўқитувчи ўқувчига бир нечта савол беради. Ўқувчининг жавобларидан ўқув материалининг қанчалик ўзлаштирилганлиги маълум бўлади. Бутунча сиф ёппасига сўралганида ўқитувчи ўзаро мантикий боғланган катор саволларни танлайди ва уларни бутун сиф олдига қўяди, ўқувчиларни жавоб беришда активликка чакиради.

Оғзаки савол-жавоб ўқувчилар оғзаки нутқ маданиятини ўстиради. Уларни сўзамолликка, раво адабий сўзлар ишлатиб мантикий жавоб ахтаришга, шаклланиб билимларни сўзларда ифодалашга ўргатади. Албатта ўқувчиларнинг баъзиларида оғзаки нутқ ривожланмаган бўлади. Педагогнинг вазифаси ўқувчилар нутқидаги бўғзи хатоликларни усталПК билан тўғрилашдан иборат. Қўполлик билан берилган тапбеҳ ўқувчиларда сўзлаш иштиёқини қайтаради. Мактов, далда бериш каби педагогик тадбирлар ўқувчиларда ўзига ишонч уйғотади, сифда мусобакавий кўтаринкилик руҳини уйғотади, сиф жамоасини янада бирлаштиради. Аммо шунга қарамасдан оғзаки савол-жавобга барча ўқувчиларни юз фоиз жалб қилиб бўлмайди. Бунинг объектив сабаб-лари айрим тортинчоқ характердаги ўқувчилар бошқалар олдида сўзлашга иймандилар, хато гапириб қўйсам «кулгига қоламан» қабалида иш тутадилар.

Кўп ҳолларда назоратнинг ёзма шакли ўқувчилар ички сир-асрорларини, кечинмаларини, яшириниб ётган истеъдодларини очиш имконини беради. Бу усул ёзма назорат, иншо, баён, диктант, ёзма синов ва ҳоказоларни 15-20 минут ёки бутун дарс давомида ўтказилиши мумкин.

Кейинги йилларда ёзма ишларнинг дастурлаштириладиган шакли ўқув-тарбия жараёнида кенг қўлланилаёпти. Бунда ўқитувчи саволлар рўйхатини тузади, уларнинг ҳар бирига мумкин бўлган жавобларни таклиф қилади, бу жавобларда биттаси тўлароқ бўлади. Ўқувчиларнинг вазифаси жавоблар ичидан нисбатан тўлароқ ва аниқроғини танлашдир. Табиий, техникавий фанлар бўйича ўтказиладиган ёзма ишлар чизмачилик, ҳисоблаш, график масалалар, муайян жараёнлар графигини чизиш тарзида ўтказилиши мумкин. Мактаблардаги назоратнинг нисбатан янги усули-бу ўқувчилар тайёргарлигининг лабораториявий назоратидир. У синфнинг ярим таркиби билан ўтказилади, айти вақтда синфнинг иккинчи ярми ёзма ишни бажаради. Бу хил назоратда ўқувчиларнинг ушбу кунгача ўрганган назарий билимлари лаборатория шаронтида синаб амалга татбиқ қилиб кўрилади. Масалан, ўқувчилар меҳнат ва физика дарсларида штангенциркуль, микрометр, амперметр, вольтметр, термометр каби ўлчов асбобларининг вазифалари, тузилишларини ўрганган бўлсалар, лаборатория машғулотида шу асбоблардан фойдаланиш кўникмаларини эгаллашади. Унга, шунингдек, тажриба ўтказиш талаб қилинадиган, назорат вақтида амалга оширса бўладиган масалаларни ечиш ҳам киритилади.

§ 10. КАСБИЙ ТАЪЛИМНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ

10.1. Таълимнинг синф-дарс тизими. Таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг маълум бир белгиланган тартибда амалга ошириладиган фаолиятининг ташқи кўршиш таълимнинг ташкилий шаклини белгилайди. Таълимнинг ташкилий шакллари ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамжиҳатликдаги фаолиятини аниқлаб беради, оммавий таълим ва алоҳида (индивидуал) ҳолдаги таълимнинг нисбатларини белгилайди.

Ўрта Шарқ таълими алоҳидалик, айримлик, яқка ҳолда ўргатиш хусусиятларига эга эди, ўрта аср даврида эса машғулотлар ўқувчиларнинг унча катта бўлмаган гуруҳларида ўтказилди. XVI асрда дунё мактабларининг тажрибаларини ўрганиш асосида Я.А.Коменский характерли жиҳати дарс шаклидаги таълимни ташкил этишдан иборат таълимнинг синф-дарс тизимини назарий жиҳатдан тушунтириб берди.

Таълимнинг ташкилий шаклида – дарс давомида ўқув машғулотлари ўқитувчининг раҳбарлигида, бир хил ёшдаги ва маълум муддат мобайнидаги тайёргарлик даражаси ҳамда ўрнатилган жадвалга кўра доимий бўлган ўқувчиларнинг гуруҳи билан машғулотлар олиб борилади. Дарс давомида ўқитувчи томонидан катта миқдордаги ўқувчиларни бир вақтда ўқитиш мумкинлиги имкониятлари туғилади.

Таълимнинг синф-дарс шакли XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Англияда ёйилди ва белланкатер тизими дсб номланди. Бу ном

уни таклиф этган муаллифлар А. Белла ва Д. Лаккастер исм-шарифларидан ҳосил қилингандир. Кичик ҳаракатлар асосида ёш авлодга оддий таълимнинг кенг жорий этишдек жамиятнинг эҳтиёжини ақс эттирадиган бу тизим ўқитувчининг бир вақт мобайнида 600 ва ундан кўпроқ ўқувчилар билан ишлашини назарда тутар эди. Таҷрибали ўқитувчиларнинг фаолияти катта ёшдаги ўқувчиларни таълим жараёнига тайёрлашга йўналтирилади, улар ўз навбатида ўқув машғулотларини ўзларининг кичик ёшдаги ўртоқлари гуруҳи билан ўтказардилар, уларнинг ишларини кузатиб борар ва назорат этардилар.

Синф-дарс тизими амалда кўп жиҳатдан устун эканлигини намоён этди ва кўпгина мамлакатларда қўллана бошланди. Ўқувчиларнинг англаш фаолиятларини янада фаоллаштириш учун қилинган ҳаракатлардан бири таълимнинг янги ташкилий тури бўлди. Бу асрнинг бошларида АҚШ халқ таълимининг жамоат арбоби бўлган Е. Таркхерст томонидан таклиф этилган эди. Бу дальтон - режа деб номланиб, таълимни индивидуаллаштириш ва ҳар бир ўқувчига ўргатишда мустақил равишда ҳамда ўз тезлигида илгари силжиш имкониятини берадиган таълим тури эди.

XX йилларда дальтон-режанинг баъзи бир жиҳатлари таълимнинг бригада - амалий ташкилий турларида фойдаланилган эди. (Бу шакл синфнинг ёки бригаданинг жамоавий ишини ҳар бир ўқувчининг индивидуал иши билан мувофиқлаштирганлиги жиҳатидан дальтон - режадан фарқ қилар эди, аммо таълимнинг бригада - амалий ташкилий турини кенг ёйилишига олиб келди.

Баъзи бир мамлакатларда таълимни ташкил этишнинг умумий анъанаси аҳолининг турли-туман ижтимоий табақалари учун таълим имкониятларини турлича бўлишини таъминлашдан иборат. Ушбу мақсад йўлида шахснинг тақдорланмаслигини, бир буюклигини таъминлайдиган таълимдаги жуда ҳам алоҳидалик, индивидуалликка асосланиш тенденцияси мавжуд. Кўпгина америкалик ва инглиз дидактлари (Е. Мелби, Р. Ворнер ва бошқалар) ўрганиш - бу шахсий индивидуал жараён бўлиб, ҳар бир бола нимани ўрганиши мумкин бўлса, шунга ўқитилиши керак, дейдилар. Шу сабабли болаларни жуда ҳам индивидуал режалар ва индивидуал тезликда ўқитишни таклиф этишади.

АҚШ ўқувчиларининг жамоавий ишлари билан бир қаторда таълимнинг индивидуаллигини маълум даражада мувофиқлаштирадиган Трамп режасида техник воситалардан кенг фойдаланиш асосида ўқув жараёнини юқори даражада индивидуаллаштириш назарда тутилади. Ушбу режанинг муаллифи - америқолик педагог Ллойд Трампанинг фикрича ўрта мактабларда ўқитиш 100-150 кишидан иборат бўлган гуруҳларда (маърузаларда таълим турли-туман техник воситалардан фойдаланиш билан) ўтказилади. Бунга ўқув вақтининг 40 фоизи ажратилади. 10-15 кишидан иборат бўлган кичик гуруҳларда эса (маъруза материални муҳокама этиш ҳамда айрим бўлимларини чуқур ўрганиш, кўникмалар ва малакаларни қайта ишлаш билан) вақтнинг 20 фоизи ажратилади ҳамда мустақил ишга (ўқувчиларнинг индивидуал ишлари) вақтнинг 10 фоизи ажратилади.

Дарс ҳозирги замон ўқув тарбия жараёнида таҳсил мақсадларини амалга оширишда асосий таълими шакли ҳисобланади. Бир неча асрлар давомида таълимнинг дарс шаклидан бошқа бир янги шаклини педагогика назарияси ҳам, амалиёти ҳам таклиф этганча йўқ.

Ўтказилган дарс ўқувчиларни ҳам, ўқитувчиларни ҳам қаноатлантириш учун маълум даражада умумий баъзи бир талабларга жавоб бериши керак. Шулардан баъзиларини эслатиб ўтамиз. Айрим олинган бирон-бир дарс предмет календар дастуридаги ўз ўрнига эга бўлиши, мақсади аниқ белгиланган бўлиши керак. Дарс ўтиш жараёнида шакллантирилиши лозим бўлган билим, иқтидор ва кўникмалар алоҳида аниқланиши даркор. Шу билан бирга мазкур дарс давомида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг эришиладиган даражаси ҳам белгиланиши маъқул бўлади. Дарсда ишлатиладиган методлар, воситалар туркуми аниқ бўлиши олдиндан белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Дарсга қўйиладиган дидактик талаблардан яна бири шуки, бериладиган ўқув материали системали равишда осондан- қийинга, оддийдан- мураккабга, ўқувчилар ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Ўқитувчи дарсни ташкил қилар экан ўқувчилар ўқув фаолиятини активлаштирувчи ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришнинг муқобил режаларини амалга оширишни кўзда тутмоғи лозим. Дарсга бирмунча тарбиявий талаблар қўйилади. Қар бир дарс маълум даражада ғоявий йўналган аниқ тарбиявий вазифаларни бажариши, олинган илмий билимлар асосида дунёқарашни, юқори ахлоқий фазилатларни, эстетик дидни шакллантириб таълимни ҳаёт билан мустақил алоқаларини таъминлаши зарур. Ўқувчиларда билимга қизиқишни, билимларни мустақил эгаллаш кўникмаларини қарор топтириш, ижодий ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, уларнинг тасаввурлари чуқурлиги, ривожланиш даражасини ҳисобга олиш ҳам дарсга қўйиладиган тарбиявий талаблардан ҳисобланади.

Дарсга қўйиладиган ташкилий талаблар: мавзуй (календар) режалаштириш асосида дарс ўтказишнинг ишлаб чиқилган аниқ режаси мавжуд бўлиши, дарс ўз вақтида бошланиб, ўз вақтида тугаши керак. Дарснинг мантикий изчиллиги, тугалланганлиги ва дарснинг бошидан то охиригача ўқувчилар онгли интизоми таъминланмоғи лозим. Дарсни ташкил этишда турли-туман воситалардан, ўқув-техник, компьютер, стационар ва динамик кўргазмалар қуроллардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Дарснинг таркибий тузилиши ўрганилаётган материалнинг мазмунига, дарсда фойдаланиладиган таълимнинг усуллари ва методларига, ўқувчиларнинг тайёрланиш ҳамда ривожланиш даражасига, ўқув жараёнида дарснинг ўрнига боғлиқ бўлади.

Дарслар жуда ҳам турли-туман таркибий тузилишларга эга бўлиб, дарсларни бир марта доимий равишда мавжуд бўладиган кўриниш тарзида режалаштириш ва ўзгармайдиган қотиб қолган намуна асосида ўтказавериш мумкин эмас. Дарснинг таркибий тузилишига юқорида қайд этиб ўтилган омиллар қаторида мазкур синфда ишлашнинг ҳаққоний шарт-шароитлари, шунингдек, ўқитувчи иш фаолиятининг ижодий характери катта таъсир

кўрсатади. ҳар бир дарс бошқа дарслар-дан ҳатто улар битта фан, битта мавзу юзасидан тенг, ёнма-ён синфларда ўтказилганда ҳам ўзининг ўзига хос жиҳатларига кўра фарқ қилади. Дарсда ҳар доим ўқитувчининг махсус «педагогик ёндошув тарзи»ни кўриш мумкин. Масалан, комбинациялашган дарс куйидаги кўринишда ташкил этилади: ташкилий иш, ўқувчиларга берилган уй ишларининг бажарилишини текшириш, ўрганилган материал юзасидан ўқувчилардан сўраш, ўқитувчи томонидан янги материалнинг баён этилиши, ўрганилган материални мустаҳкамлаш, уйга топшириқлар, вазифалар бериш.

Дарснинг таркибий тузилиши ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарсдаги ҳамжиҳатликдаги фаолиятларини ташкил этишнинг ташқи кўринишини, ташқи намоён бўлишинигина эмас, балки ўқувчиларнинг актив англаш фаолияти билан боғлиқ бўлган ички жараёнларнинг моҳиятларини ҳам акс эттириши керак.

Дарснинг тузилиши ўқув материалининг мазмунига, шарт-шароитларига, ўқувчиларнинг тайёргарлигига ва бошқаларга боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. Янги билимларни ўзлаштириш дарси куйидагилардан иборатдир: ўқув материални англаш ва қабул этиш; ундаги алоқалар, ўзаро муносабатларни англаш, билимларни умумлаштириш ҳамда системалаштириш. Аммо янги билимларни ўзлаштириш дарсларининг айримларини таркибий тузилишларида, яъни масалан, ўқувчилар учун бутунлай нотаниш бўлган материалларни ўрганиш давомида асосий билимларни тасаввурдан ўткалиш умуман бўлмаслиги мумкин. Дарсларнинг ҳар бир тури кўрсатиб ўтилган асосий босқичлардан ташқари ички тузилишга-дарснинг ҳар бир босқичида айрим дидактик вазифаларни ҳал этиш методикасига эга бўлади. Бу методика ҳар бир дарснинг кўп даражада муҳим қисми ҳисобланади, чунки дарсда қўлланиладиган методлар, усуллар ва таълим ўқитиш воситалари давомийлик ҳамда ўзаро боғлиқликларнинг турли-туман мувофиқлиги асосида қўлланилади. Масалан, янги ўқув материални англаш ва қабул этиш босқичида ўқитувчи тушунтиришдан, муаммоли баён этишдан, эвристик суҳбатдан, ўқувчиларнинг турли-туман мустақил ишларидан, ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиши мумкин.

Замонавий дарслар учун ўзлаштириш, қисмларга ажратиш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, янги ўқув материални эгаллаш ҳамда уни амалий жиҳатдан қўллаш билан боғлиқ равишда олдин ўрганилганларни назорат этиш каби таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқликлари характерлидир. Ўқувчиларнинг мустақил ишлари фақатгина такрорлаш ва мустаҳкамлаш босқичларидагина эмас, балки янги материални ўрганиш давомидаёқ ташкил этилади, бу орқали ўқитиш билан ўрганиш орасида, сиёфнинг жамоавий иши билан ўқувчининг индивидуал (якка ҳолдаги) иши орасидаги мустаҳкам боғлиқлик амалга оширилади. Ўқувчиларнинг қидирувчанлик фаолиятларини таркибий қисмлари фақат муаммовий характердаги дарслардагина эмас, балки ҳамма турдаги дарсларнинг (комбинациялашган, назорат ва бошқалар) айрим босқичларида ҳам фойдаланилади. Олдинга қўйилган дидактик вазифаларни

хал этишнинг йўлларига боғлиқ ҳолда дарс қурилиш тартибининг айрим босқичлари қисқариши ва кенгайиши, ўқитиш усуллари ҳамда ҳар хил методларнинг вазифалари, ўрни ўзгариши мумкин. Шунинг учун замонавий дарснинг таркибий тузилиши ўқитувчиларнинг бошқарувчилик роли ва ўқувчиларнинг англаш фаолиятларини ташкил этишнинг ўзига хослигини акс эттира туриб, жуда ҳам турли-туман шаклдалиги билан фарқ қилади. Дарснинг муваффақиятли ўтиши ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг дарсга тайёрланишларига боғлиқдир.

Дарсга миридан-сиригача тайёрланиш, хусусан етарли даражада педагогик иш тажрибасига эга бўлмаган ёш ўқитувчилар учун жуда зарур.

Ўқитувчининг дарсга тайёрланишида дастлабки босқичлар ажралиб туради. Ўқув йили бошланиши олдидан ўқитувчи дастурдаги ҳамма мавзуларни ўрганиш вақтини тақсимлаб чиқади, ўқув машғулотларининг жадвали ва мазкур фанни ўрганишга ўқув режасидан ажратилган ҳафталик соатларнинг миқдорини ҳисобга олган ҳолда унга мувофиқ бўлган тақвимий муддатларни ўрнатади. Шундай тарзда белгилаб чиқилган дастур ўқитувчи учун фан юзасидан ишларнинг тақвимий (календар) режаси сифатида хизмат қилади.

Ўқитувчининг дарсга бевосита тайёрланиши ҳар бир, дарсда қўлланиладиган мавзунинг режалаштиришни конкретлаштиради. Дарснинг режаси (уни баъзида мавзунинг режасидан фарқ қилиб, дарснинг иш режаси деб номлайдилар) ҳар бир ўқитувчи учун зарурдир. Одатда фақат унинг ҳажми фарқ қилади: эндигина ўзининг ўқитувчилик фаолиятини бошлаётганлар ўзларининг ҳамма ҳаракатлари ва дарснинг боришини тасвирлаш, кичик бўлақларигача кўрсатилган мукамал тайёрлама ёзадилар. Тажрибали ўқитувчилар эса қисқа, ихчам режа тузадилар.

Дарснинг режаси ихтиёрий шаклда тузилади, аммо унда қуйидаги таркибий қисмларнинг акс этишини таъминлаш зарур: дарснинг ўтказилиш муддати ва унинг мавзунинг режа бўйича тартиб рақами; ўтказиладиган синфнинг, дарс мавзусининг номи; таълимнинг вазифалари, шакллантириладиган билим, иқтидор ва кўникмалар; ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантириш; дарс босқичларининг давомийлиги ва ушбу босқичларда вақтнинг тақсимланишини кўрсатган ҳолдаги таркибий тузилиши; ўқув материалининг мазмуни; дарснинг ҳар бир қисмида ўқитувчи ва ўқувчининг иш усуллари ҳамда методлари; таълимнинг кўргазмали ва техник воситаларини қўшиб ҳисоблаганда дарснинг ўтказиш зарур бўлган ўқув куруллари; дарсда бевосита ўтказиладиган тест синувлари; уй вазифалари, топшириқлар.

Дарснинг ютуғи ва унинг натижалари нафақат ўқитувчининг тайёрлигига, балки ўқувчиларнинг тайёргарликларига ҳам боғлиқ бўлади. Афсуски, ушбу масалага кўпгина ўқитувчилар ўзларининг амалий ишларида етарли даражада эътибор бермайдилар. Шу билан бирга ўқувчиларнинг навбатдаги дарсга (ёки дарсларга) маълум мақсадга йўналтирилган тайёрланишлари уларда ижобий психологик кайфиятни вужудга келтиради, англашга, билишга бўлган юқори даражадаги қизиқишни туғдиради.

Ўқувчиларни олдинда турган дарсларга тайёрлашда қуйидагиларни назарда тутати: уларни олдинда турган дарснинг дастурий ўрганиш режаси билан таништириш; (бу хусусан юқори синфлар билан ўқув ишларида жуда ҳам зарурдир) ўқувчиларнинг тушуниши мумкин бўлган дарсларнинг айрим бўлимлари билан танишиш; олдинда турган дарсда кўтариладиган масалалар юзасидан илмий-оммабоп адабиётларни ўқиш, янги материални ўрганишга кўмаклашадиган кузатишлар ва унча мураккаб бўлмаган тажрибаларни ўтказиш.

Дарсдаги ўқув ишларининг алоҳида ҳолдаги шакли (индивидуал тури) унинг имкониятлари ҳамда тайёргарлигини ўйлаб кўриб ўрганишда ҳар бир ўқувчининг илгари силжиш тезлигини назорат этиш имкониятини беради. Унинг ютуқлари дифференциялашган топши-риқларни тўғри танлаш билан, уларнинг бажарилишини ўқитувчи томонидан систематик равишда назорат этиш билан, ўқувчиларда вужудга келадиган қийинчиликларни ҳал этишларига ўз вақтида ёрдам кўрсатиш билан белгиланади. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, заиф ўзлаштирувчи (ўзлаштирмовчи) ўқувчилар учун нафақат тотшириқларнинг мураккаблигини, балки кўп даражада унга кўрсатиладиган ёрдамни ҳам даражалаштириш (дифференциялаш) зарур. Ўқувчиларнинг индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ишларини моҳирлик билан ташкил этганда уларда ўз устида ишлашнинг малака ва эҳтиёжлари шаклланади.

Ўқувчиларнинг дарсдаги индивидуал (алоҳида ҳолдаги) шаклдаги ишларини ташкил этишдаги жиддий камчиликлар шундан иборатки, улар амалий жиҳатдан бир-бирлари билан мулоқот қилмайдилар, улар эгаллаган мустақил фаолиятнинг тажрибаси эса жамоанинг мулкига айланмайди, синфдаги ўз тенгдошлари ва ўқитувчи билан биргаликда муҳокама қилинмайди. Шунинг учун ўқувчиларнинг дарсдаги индивидуал (алоҳида, яқка ҳолдаги) ишлари уни ташкил этишнинг жамоавий шакллари билан мувофиқлашиб кетиши керак.

Ўқувчиларнинг дарсдаги ишларини барча учун умумий (фронтал) шаклда ташкил этиш билан бир қаторда, синф бир хил ёки турли-туман машқларни бажарадиган бир қанча гуруҳларга ажратиладиган ўқувчиларнинг гуруҳий ишлари каби жамоавий шакллари ҳам қўлланилади. Шунга боғлиқ равишда ягона ва даражалашган (дифференциялашган) гуруҳий ишларни ажратадилар, шу билан бирга бошқа ҳолатларда у ўқувчиларнинг индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва ҳар томонлама (фронтал) ишлари билан жуда ҳам мустақам боғлиқдир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўп даражада мақсадга мувофиқ бўлган гуруҳнинг таркиби 5-7 кишидан иборатдир. Қамкорликдаги муваффақиятли ишлар учун бир хил ишлаш тезлигига ва тахминан бир хил ўзлаштириш даражасига эга бўлган ўқувчилардан гуруҳ жамлаш зарур. Қоида бўйича ушбу гуруҳларнинг таркиби доимий бўлмасдан ҳар бир фанлар бўйича турлича бўлади, ўқувчиларнинг ўзлари томонидан белгиланади, ўқитувчи эса ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда тўғрилаб, бир йўналишга солиб боради.

Ўқувчиларнинг гуруҳий ишлари сал кам ҳамма асосий дидактик масалаларни: масала ва машқларни ҳал этиш, мустаҳкамлаш ва такрорлаш, янги материални ўрганиш кабиларни ҳал этиш учун қўлланиши мумкин. Алоҳида ҳолда (индивидуал) таълим беришдаги каби гуруҳларда ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил этилади, аммо даражалашган (дифференциялашган) гуруҳий топшириқларни бажариш ўқувчиларни жамоавий иш методларига (усулларига) ўргатади, мулоқот эса психологлар таъкидлаб ўтганларидек, шахсиятпарастликдан қутулиш имкониятини яратадиган тўғри тушунчаларни шакллантиришнинг ўзгармас шарт-шароити ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг ҳар томонлама (фронтал). гуруҳий ва индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ишлари тарбиявий ҳамда таълимий вазифаларни амалга оширишга таъсир кўрсатади. Шунинг учун уларни мувофиқлаштириш, ўқитувчи томонидан ўқув фанининг ўзига хослиги-ни, ўрганилаётган материалнинг мазмунини, ўқитиш методларини синф ва айрим ўқувчининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда у ёки бу шаклини ўйлаб кўрилган, асосланган шакли танланиши керак.

Дарсинг, ўқувчиларнинг ўқув ишларини ташкил этишни ҳамма шаклларида таълим жараёни иштирокчилари орасидаги муносабатлар характери муҳим аҳамиятга эга бўлади. Яъни бунда таълим жараёнининг иштирокчилари бўлган ўқитувчи ва ўқувчи ҳамда ўқувчиларнинг ўзлари орасидаги муносабатлар назарда тутилмоқда. Ушбу муносабатларнинг ижобий характери ўқувчиларнинг англаш, билиш фаолиятини рағбатлантирадн, унинг натижалилигини оширади.

Ўқитувчи дарсларда ўқувчиларга бўлган талабчанликни болаларга ҳурмат, зийраклик, педагогик мавқе, обрўсини сақлаган ҳолда ёндошишни намоён этиш билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб бориши лозим. Дарсда ўқувчиларга ўқитувчининг мурожаати шакли ҳам фарқсиз эмас. Ўқувчиларни ўз исм-шарифлари билан аташи мақсадга мувофиқроқдир.

Педагог сифатида ўзлигини намоён этишни талаб қилиш зарур ҳолатларда ўқитувчи томонидан ўз ҳиссиётини акс эттиришни инкор этмайди: у дарсларда фақатгина зийрак ва меҳрибон, қувноқ, хушёр, кўнгилчан бўлибгина қолмасдан, балки жиддий, хафа ва норозилиги билинган қиёфада бўлиши ҳам керак.

Ўқитувчининг педагогик оптимизми, унинг ўқувчиларга муносабатидаги ишонч, ўқув фаолиятини ташкил этишнинг турли-туман шаклларидаги дарсда уларнинг ҳамжиҳатликдаги изланувчанлигини ташкил этиш, ўқувчиларнинг ишларига ҳаққоний баҳо бериш, уларга доимий зарур ёрдам кўрсатишга тайёр туришлик - буларнинг барчаси жуда катта дидактик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлади, ўқувчиларда жамоавий меҳнат малакаларини ҳамда ижобий ахлоқий фазилатларни шакллантиради.

Дарсни мукамаллаштириш, такомиллаштиришнинг замонавий босқичи янги шароитларда таълимни ташкил этишнинг асосий шаклларининг ўзига хосликларини ўрганиш билан характерланади. Бунда дарсларнинг самарадорлигини кўрсаткичи ўқувчилар томонидан олинган билимларнинг

Ўзинигина даражаси билан чегараланмайди, балки улар томонидан англашнинг кўникма ва малакаларини эгаллашнинг даражаси билан уларнинг билишга бўлган қизиқишларини, шакллантиришларини ҳам кўшиб олади.

Ўқув-тарбия муассасалари ишлаш шароитларига ва ўқувчиларнинг ёшига кўра имкониятларини ҳисобга олган ҳолда дарс ўзига хос характерда ташкил этилади. Масалан, қуйи синфларда, яъни ўқувчиларнинг диққатларини қиёсан жуда ҳам тез кўшиш зарур бўлиб, дарсларда ўқув ишларининг ҳар хил турлари, жумладан, ўйин ва машғулот характерига эга бўлганларидан фойдаланилади. Таълимнинг биринчи босқичида ўқувчилар табиий фанлар ёки махсус тарқатма материалларни гербарий ва коллекциялар ҳамда ўрганадиган фанни дарслар деб юритиладиган ва изоҳий ўқиш дарслари ўтказилади.

Юқори синфларда ўқитувчи томонидан янги материални баён этиш дарсларининг (ҳикоя, тушунтириш ёки маъруза кўринишидаги) роли ортади ва ўқувчиларнинг мустақил ишлари (дарсликлари ва ўқув кўллан-малари билан) аҳамияти ошади, муаммовий дарсларда ижодий характердаги индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва гуруҳий ишларни бажариш кенг кўлланилади. IX- X синфларда ўқув машғулотларининг жадвалига иккилантирилган дарслар деб номланадиганлари киритила-ди. Тажриба шуни кўрсатадики, бундай дарсларни катта мазмунга эга бўлган янги маълумот асосидаги маърузани ўтказишда, шунингдек, амалий ишларни, семинар ва амалий машғулотларни, практикумлар ва ўқув саёҳатларини бажаришда кўллаб кўриш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи дарсларда ва кечки мактабларда ҳаётий масалаларни мустақил ҳал этиш (ишлаб чиқариш ҳамда турмуш масалаларини ҳам) малакасига эга бўлган ўқувчиларнинг мустақил ишларига кенг суянади.

Ишлаб чиқариш топшириқларини бажариш давомида иш вақтининг ҳар бир дақиқасини қандай кадрлаш ва эъозлаш кераклигини яхши тушунувчи балоғат ёшидаги ўқувчилар баъзи ҳолларда дарсларда вақтлардан тежамай фойдаланишнинг гувоҳи бўладилар.

Мактаб-интернатларда ва куни узайтирилган группаларга эга бўлган мактабларда дарсларни ўтказишнинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар ўқув жараёни тўлалигича (мактаб-интернатларда) ёки сал кам бутунлигича (куни узайтирилган группаларга эга бўлган мактабларда) ташкил этилади ва мактабда амалга оширилади. Куннинг иккинчи ярми эса ўқитувчи раҳбарлигида амалга ошириладиган мустақил ишларга ажратилади. Ҳозирги вақтда куни узайтирилган группага эга бўлган мактабларда ўтказилган дарсларнинг сифатини баҳолашда ўқувчиларнинг уй вазифаларини бажаришда ўз устида ишлаш вақтидаги тайёргарлиги даражасини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ деб тан олинган. Куни узайтирилган группага эга бўлган мак-табни бундан кейинги ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири - илғор тажрибани таҳлил этиш асосида кўп даражада масадга мувофиқ бўлган бир бутун ўқув-тарбия жараёни тартиб-қоидаларини ташкил этиш ҳисобланади. Бунда, ўқув фанлари юзасидан олиб бориладиган фанлар ўқитувчиларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлайдиган

тўғарак ва синфдан ташқари фаолиятларининг ҳар хил турларини ўтказиш билан табиий равишда боғланиб кетади.

10.2. Касб таълимининг бошқа ташкилий турлари. Дарсни тўлғазадиган ва ўқувчиларнинг политехник таълимига кўмаклашадиган таълимнинг ташкилий турларидан бири практикум ҳисобланади. Практикумлар юқори синф ўқувчилари билан ўтказилади ва ўзида ўқувчилар дастур асосида маълум бир белгиланган ишларни бажарадиган тажрибавий ҳамда амалий машғулотларни намоеън этади. Практикумлар тажрибахоналарда, устахоналарда, ўқув кабинетлари ва ўқув-тажриба участкаларида, ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш комбинатлари ҳамда ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш бригадаларида ўтказилади.

Қуйи синфларда ўтказиладиган одатдаги ва амалий машғулотлар билан қиёслаганда улар ўқувчиларнинг топшириқни бажаришга ижодий ёндошуви ва жуда катта мустақиллиги билан фарқ қилади.

Ўқитувчи практикумга ажратилган вақт доирасида иш режасини тузади, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида мавжуд бўлганларга кўшимча равишда зарур бўлган йўриқномалар ҳамда кўрсатмаларни тайёрлайди. Ўқувчилар бир вақтнинг ўзида бир хил топшириқларни бажаришлари мумкин. Синфдаги ҳар бир ўқувчини таъминлаш учун ўқув қуроллари етмагани ёки ишнинг мураккаблиги, уни бир ўқувчи томонидан бажарилишини қийинлаштирадиган ҳолатларда топшириқ бутун гуруҳ томонидан ташкил этилади. Шу билан бирга, практикумнинг дастурида назарда тутилган ҳамма ишларни бажариш ҳар бир ўқувчи учун мажбурий ҳисобланади. Ўқитувчи доимий раҳбарликни амалга ошира бориб ва зарур ёрдамни кўрсата бориб практикумнинг топшириқларини бажариш давомида ўқувчилар мустақиллигини юқори даражасига эришади.

Юқори синфларда семинарлар одатда, кўпинча ижтимоий йўналишдаги фанлар юзасидан дастурларнинг асосий бўлимларини ўрганганларидан сўнг ўтказилади. Таълимнинг ушбу ташкилий туридан фойдаланиш ўрганилган материални назарий умумлаштиришни ўтказишга имконият яратади, ўқувчиларни мустақил маълумотлар билан чиқишлар қилишга, баҳслашишга, ўз фикрини ҳимоя этишга ўргатади ва ўқувчиларни ижтимоий ҳаётда иштирок этишга ҳамда таълимни давом эттиришга тайёрлайди.

Семинар машғулотини ўтказишнинг режаси ўқитувчи томонидан муддатидан аввал тузилиб қўйилган бўлади ва уни ўқувчилар билан муҳокама этиш жараёнида тузатилиб, тўлдирилиб борилади. Қабул қилинган режага мувофиқ равишда семинарга ҳар бир ўқувчининг ва бутун синфнинг тайёрланиш дастури ўрнатилади, топшириқлар тақсимланади, ўрганиш зарур ҳисобланадиган адабиётлар (ҳамма учун мажбурий) тавсия этилади. Семинарда ўқувчиларнинг маърузалари кўпинча муаммовий кўринишда қўйилади. Ўқитувчи уларнинг тайёрланишларига раҳбарлик қилади ҳамда зарур маслаҳатлар беради.

Семинар машғулотлари одатда мазкур семинарнинг асосий вазифалари кўрсатиб ўтиладиган, муҳокама этиш муаммолари илгари суриладиган қисқагина кириш сўзидан бошланади. Семинар машғулотлари ўқувчиларнинг

яхши ўйлаб кўрилган хатти-харакати ва жуда ҳам мустаҳкам тайёрланиши билан таъминланадиган мустақилликлари ва юқори даражадаги фаолликларини намоён этишга мўлжаллангандир. Баъзида маълумотлар, маърузалар, рефератларнинг мавзуларини олдиндан тақсимламасдан, семинар машғулоти ўтказишнинг ҳамма режаси юзасидан ҳар бир ўқувчининг тайёр бўлишларини ва ўзининг ташаббусига кўра ёки ўқитувчининг чақириши билан сўзга чиқишга тайёр туришлари тайинланади. Семинарга тайёрланишнинг бундай методикаси айрим, алоҳида ўқувчилар томони-дан чуқур ўрганишни талаб этмайдиган мураккаб саволлар бўлган ҳоллардагина ўзини оқлайди. Баъзан асосий маърузачилардан ташқари, семинар ўтказилишини фаоллаштирадиган оппонентлар ҳам тайёрландилар. Машғулот жараёнида ўткир ва кундалик муаммоларни четлаб ўтмасдан мунозара ясаш зарур. Машғулотнинг сўлгида ўқитувчи имконияти доирасида уларни таълимнинг реал вазифалари билан боғлаб, хулоса чиқаради.

Ўқувчиларнинг ўз танлашлари на ҳоҳишларига кўра илмий-назарий бйлимларини, амалий тажрибаларини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш учун ўрганадиган ўқув фанлари факультативлар деб номланади. Умумий таълим-ўрта мактабларнинг намунавий ўқув режаларида VII синфдан бошлаб факультатив машғулотлар киритилган. Бу машғулотлар ўқувчиларнинг қобилиятларини, касбга йўналганлигини ва ақлий манфаатларини ривожлантиришни, мажбурий дастурларини ўрганиш давомида эгаллаган билимларни кенгайтиришга мўлжалланган дифференциялашган таълимнинг самарадор гуруҳий шакллари билан бирини ўзида намоён этади.

Мактаб олдида VII-X синфларнинг ҳар бир ўқувчисига факультативлардан бирини танлаш имкониятини беришни таъминлаш вазифаси қўйилади, бу кейинчалик унинг учун мажбурий бўлиб қолади. Факультатив машғулотлар мажбурий курслар билан факультативлар орасидаги вазифаликни, давомийликни сақлашга мўлжалланган, ўқувчиларнинг мустақиллигини ҳамда фаоллигини оширишга, уларнинг ақлий манфаатларини ривожлантиришга хизмат қиладиган махсус дастур асосида ўтказилади. Факультативларнинг сонини белгилаб чиқишда мактаб фақат ўқувчиларнинг шахсий ҳоҳишларидангина эмас, балки мактабнинг имкониятларидан ҳам келиб чиқади. Маҳаллий шарт-шароитларга мувофиқ равишда ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлашнинг вазифалари ва реал шарт-шароитлари ҳисобга олинади.

Факультатив машғулотларда маърузалар амалий машғулотлар билан бириктирилади. Бунда ўқувчилар адаблётлар билан ишлаш малакасини, мустақил ақлий фаолият кўникмасини эгаллайдилар, мураккаб бўлмаган тажрибалар ва тадқиқотлар ўтказиш методикасини ўзлаштирадилар, тажриба қўрилмалари ва техникани ишлатиш малакасини ҳосил қиладилар.

Факультатив машғулотларда муаммовий таълим ҳам кенг қўлланилади, ўқувчиларнинг индивидуал ижодий қобилиятларининг ривожланишига эришилади.

Факультатив машғулотлар мажбурли фанлар юзасидан бўлган фанлар билан мустахкам боғлиқликда амалга оширилиши керак. Бундай машғулотлар таълимнинг ушбу ҳар иккала ташкилий шакллари самарадорлигининг ошувига ёрдам беради.

Ўқув саёҳатлари табиий шароитлардаги жараёнлар ва ҳодисаларни, ҳар хил нарсаларни ўрганиш, кузатиш имкониятини берадиган таълимнинг ташкилий тури, шакли ҳисобланади. Ўқув дастурларида кўрсатиб ўтилган, назарда тутилган саёҳатлар мажбурий ҳисобланади ва у ёки бу фанни ўрганиш учун ажратилган ўқув вақти доирасида ўтказилади. Таълимнинг бошқа ташкилий шакллари каби саёҳат дидактик принциплари (илмийликни, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлигини, кўргазмалиликни ва бошқаларни) амалга оширади, ўрганилаётган ҳодисаларни ўзаро алоқаларда, ўзаро боғлиқликда қараб чиқишга кўмаклашади, ақлий манфаатларини, жамоавий муносабатларини, ватанпарварлик ва шахснинг бошқа фазилатларининг шаклланишига, ўқувчиларнинг амалий фаолиятига ҳамда касбга йўналганлигига тайёрланишларига имконият яратади.

Ўтмишнинг тараққийпарвар педагоглари ўқув саёҳатларига жуда катта эътибор берганлар. Тўғри ташкил этилган саёҳатларда болаларга «ҳаёт китоби»ни ўқитишнинг усуллари билан бири кўрилади.

Саёҳат дарслари дастурдаги, маълум бир белгиланган бўлимларни ўрганиш билан боғлиқ равишда ўтказилади: табиатга саёҳатлар, ишлаб чиқариш корхоналарига саёҳатлар, тарихий жойлар ва ёдгорликларга, география саёҳатлари, адабиёт саёҳатлари ва бошқалар.

Бир қатор ҳолларда бир вақтнинг ўзида бир неча ўқув фанлари юзасидан саёҳат ўтказиш амалиёти қўлланилади. Бундай саёҳатлар мажмуавий саёҳатлар деб номланади. Улар фанлараро алоқаларни амалга оширишга, унинг яхлитлиги юзасидан кузатиш объектини ҳар томонлама ўрганишга, вақтни тежаб фойдаланишга кенг имкониятлар яратади.

Мажмуавий саёҳатлар ўқувчиларни касбга йўналтириш ва политехник таълим мақсадларида ишлаб чиқаришда ҳамда табиат бағрида ўтказилади. Бир неча ўқув фанлари юзасидан бир вақтда ўтказиладиган ишлаб чиқариш саёҳатлари жуда катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар заводда, электростанцияда, жамоа хўжалиқларида корхона ёки хўжалиқнинг тарихи, фантехникада эришган ютуқлари, ишлаб чиқаришни- ташкил этишнинг илмий принциплари билан танишадилар.

Ўқув жарасидаги саёҳатлар ўтказиладиган вақтга қараб қуйидаги турларга ажратилади: дарсда фойдаланиш учун зарур бўлган материалларни йиғиш ёки кузатишлар ўтказиш мақсадида уюштирилладиган кириш саёҳатлари, дастурдаги бўлимларни дарсда ўрганиш билан бир вақтнинг ўзида (ёнма-ён равишда) айлрим масалаларни конкретлаштириш ва уларни кўриб чиқиш, асослаш мақсадида ўтказиладиган даврий саёҳатлар, дастурнинг алоҳида бўлими ёки айрим мавзулари юзасидан ўқув ишларини яқунлаш мақсадида ўт-казиладиган натижавий саёҳатлар.

Саёҳатларни ўтказиш жуда ҳам катта талёргарликни талаб қилади. Ўқитувчи саёҳатининг мазмули ва вазифаларини белгйлайди, саёҳат

қилинадиган объектни танлайди ҳамда у билан жуда ҳам мукамал танишиб чиқади, олдинда турган саёҳатга раҳбарлик килинг масалаларини ҳал этади. Ўқитувчиинг ўзи томонидан саёҳатнинг ўтказилиши мақсадга мувофққдир. Агар қайсидир бир сабабларга кўра ўқитувчининг ўзи ўтказиши мумкин бўлмай қолса, ўқитувчи бўлғуси экскурсаводга (муҳандис, гуруҳ устаси ёки цех бошлиғига, жамоа хўжалиги, биргада, ферманинг бошлиғига) қайси жараёнлар ёки ҳодисаларга, қандай дарсаларга диққатини қаратиш, саёҳатнинг давомийлиги, изчллиги, муддати қандай бўлиши керак, уни ўтказиш давомида улар ҳақида ўқувчиларга қалдай тушунтиришлар бериш лозимлигини назарда тутган услубий тавсиялар бериши зарур.

Ўқитувчи томонидан ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган саёҳатни ўтказиш режасида ишларнинг босқичлари белгиланади, саёҳат мобайнида тўпланиши зарур бўлган материалларнинг ва кузатишларнинг рўйхати, зарур бўладиган жиҳозлар ва қурилмалар (кузатиш ва уларни қайд этиш воситалари, ўлчаш қурилмалари ва асбоб-ускуналар), саёҳатнинг босқичлари бўйича вақтнинг тақсимооти, саёҳатга ўқувчиларни олиб боришнинг ташкилий тури (хар ёқлама, гуруҳий ёки алоҳида ҳолдаги ишлар) ҳам қайд этилади. Саёҳат олдида ўқувчилар тошириқни ва у ҳақида маълумотни оладилар, улар билан кириш суҳбати ўтказилади. Топшириқларда ўқувчилардан ҳар бири (ёки ўқувчилар гуруҳи) қандай кузатишлар ўтказилиши лозимлигини, қандай ҳолларга у мустақил жавоблар бериши кераклигини, қандай материаллар ва қандай шаклда тўпланиши кераклиги, саёҳат ва униинг материаллари ҳақида қанча муддатга ҳисобот (огзаки маълумот, ёзма баёни, коллекция ва гербарийлар ва ҳоказолар) тайёрлаши кераклиги кўрсатилиб ўтилади.

Саёҳатнинг муддати объектнинг характериға, ўтказиш мақсадига, ўқувчиларнинг ёшиға боғлиқ бўлади ва тахминан 40-45 дақиқадан 2-2,5 соатгача (бориб-келишға сарфланадиган вақтларни ҳисобға олмағанда) бўлган вақт чегарасида бўлади. Саёҳатни ўтказиш давомида ҳамма ўқувчиларнинг фаол ишлашлари таъминланади, кузатув ўтказиш имкониятлари (объектларнинг яхши кўриниши, интизом ва тартибға риоя этилиши, ўз хатти-ҳаракатларини тўғри сақлаш ҳамда техника хавфсизлиги қоидаларини билиш ва риоя этилиши) таъминланади.

Саёҳатнинг сўнги босқичида ўқитувчи ўқувчиларнинг умумий билимлари системасиға қўшилиб кетадиган якуний суҳбат (ёзма ишлар- кам ҳолларда) ўтказилади. Ҳисоботни тайёрлаш учун тўпланган материалларни қайта ишлаш ҳақида кўрсатмалар беради. Саёҳат материаллари асосида кўргазмалар ташкил этилади, махсус машғулотлар (масалан, саёҳат ҳақидаги ёзма ишларни таҳлил этиш), кечалар ва ҳоказолар ўтказилади. Саёҳатда тўпланган материаллар ўзи мувофиқ келадиган дарсларда тарқатма материаллар сифатида фойдаланилади, мактаб музейиға экспонатлар сифатида қўйилиши мумкин.

Синфда ва, мактабда саёҳат ўтказишни тартибға солиш учун (хусусан комплекслиларни) мактаб директорининг ўқув-тарбиявий ишлар бўйича ўринбосари ўқув йилида, шунингдек, ярим йиллик ёки чоракларда

муддатларини, саёхат объектларини ва раҳбарларини кўрсатган ҳолда тузади. Бундай режани унга ўхшаш бўлган мактабда дарсдан ташқари саёхатлар ўтказиш режаси билан мувофиқлаштирган ҳолда тузиш лозим.

Ўқувчиларнинг қолоқлигини тугатиш учун кўшимча машғулотлар ўтказилади. Таълимнинг бу ташкилий туридан техника ёки санъат, илмий билимнинг қайсидир бир тармоғини ўрганиш йўлида айрим ўқувчиларнинг эҳтиёжларни қаноатлантириш учун ҳам фойдаланилади. (Ушбу вазифаларни факультативлар ёрдамида ҳал этиш мумкин бўлмаган ҳолларда.) Кўшимча машғулотлар дарсдан ташқари вақтларда ўқитувчи томонидан мактабда ўтказилади. Улар гуруҳ ёки якка холида ўқувчиларнинг топшириқларини мустақил бажариш ёки маслаҳат дарслари сифатида ўтказилиши мумкин.

Ўқитувчининг маслаҳат дарслари даврий, ва умумлаштирувчи (масалан, имтиҳонларга ва синовларга тайёрланиш давомида) бўлади. Мўлаҳазат дарслари балоғат ёшлилар мактабларида (кечки ва сиртки) катта аҳамият касб этади.

Қолоқ (ўзлаштирмовчи) ўқувчилар билан кўшимча машғулотлар ўтказиш зарур ҳолларда ташкил этилади. Ўқитувчи дарсларда айрим ўқувчиларнинг билимларидаги етишмовчиликларнинг сабабларини аниқлайди (ўқув машғулотларини қолдириш, уй вазифаларини бажаришга шарт-шаротнинг етарли эмаслиги ва хоказо) ҳамда кўшимча машғулотларда уларни тугатиш чораларини кўради. Кўшимча машғулотлар ўқувчиларнинг индивидуал ўзига хослигини тўла ҳисобга олиш имкониятини беради, фанни ўрганишга қизиқишларини ва ўз кучларига ишонишларини отиради.

Қолоқ ўқувчилар билан кўшимча машғулотларни ўқитувчи ёки шу синфнинг муваффақиятли ўзлаштираётган ўқувчилари, юқори синф ўқувчилари педагогик ўқув юртларининг практикант- талабалари ўтказишлари мумкин. Ўқитувчи ушбу машғулотларни ўтказилишини доимий назорат остига олади (методик) раҳбарликни амалга оширади.

Ўқитувчи дастурдаги айрим бўлимлар ёки фанларни ўрганишга ўқувчиларнинг эҳтиёжларини кўп жиҳатдан қаноатлантириш учун улар билан индивидуал машғулотлар ўтказилади. Шунингдек, уларга юқорл мураккабликдаги топшириқлар ва кўшимча адаблётларни ўрганиш юзасидан тавсияломалар бсради. Бундан ташқари ўзлаштирмовчи ўқувчилар учун синфдан ташқари ишларни ташкил этади. Уларни фан тўғраракларига, ёш-техниклар марказларида ишлашга, олимпиада, танлов, кўргазма-танлов, фан кечалари каби ўқув характеридаги оммавий тадбирларга жалб этади.

Уйдаги ўқув ишлари ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятларини тўлдирди ҳамда мустақил бажарилиши билан характерланади.

Баъзл бир педагоглар ўқувчиларни дарсда ўқитишнинг дидактик талабларидан келиб чиқиб ўқувчиларга уй вазифаларини берилшининг зарурлигини инкор этадилар. Бундай нуқтаи назар хатодир, чунки биринчидан, ўрганилаётган дастурдаги материал синфдаги ишлар билангина чегараланиши мумкин эмас, иккинчидан уйдаги ўқув ишлари мустақил ақлий меҳнат малакасини, топширилган иш учун масъулият, жавобгарлик хиссини шакллантириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Ўқувчиларнинг уй ишлари нафақат таълимий, балки тарбиявий аҳамиятга ҳам моликдир.

Ўқувчилар томонидан уй вазифаларини бажариш дарслардаги ўқув ишларини тўлғази, янги материални ўзлаштиришга тайёрланишни таъминлайди, шунингдек, эгаллаб олинган билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришни, янги малака ва кўникмаларни шакллантириш ҳамда мавжудларини мустаҳкамлашни амалга оширади.

КАСБИЙ КЎНИКМА ҲАМДА МАЛАКАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

16.1. Талабаларда умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш педагогик тизимида ўқитувчи ва талаба муносабатлари мазмуни. Маълумки, ҳар қандай педагогик технология таълимнинг янги мазмунини шакллантирувчи таълим тамойилларига асосланган бўлиб, талаба шахсини тарбиялашда, унда касбий маҳоратни ҳосил қилишга йўналтирилмоғи керак. «Таълим жараёнининг фаол субъектлари педагог ва талабалар бўлиб, уларнинг ҳамкорликдаги фаолиятлари муайян мавзу (ёки фанлар асослари) бўйича кам куч ва вақт сарфлангани ҳолда назарий ва амалий билимларни чуқур ўзлаштириш имконини берувчи жараённинг умумий моҳиятини тавсифлайди. Технологик ёндашув асосида ташкил этилган таълим жараёнида мақсадга мувофиқ ўзлаштирилган билимларни амалиётда қўллай олиш кўникма ва малакалари ҳам шаклланади. Амалий фаолиятни йўлга қўйишга имкон берувчи кўникма ва малакаларнинг шакллантирилиши муайян фаолиятнинг узлуксиз ташкил этилиши ҳамда доимий равишда такомиллашиб бориши ҳисобига таъминланади. Шундай экан, бу икки шахс ўртасидаги ўзаро мулоқот, бир-бирига кўрсатадиган таъсири, шунингдек самарали фаолият якуни сифатида кўринувчи ҳамкорлик юксак талаблар асосида ташкил топиши лозим. Бунинг учун биринчи навбатда, ўқитувчи таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга нисбатан қўйилган талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқариш тамойиллари, йўллари, талабани ақлий ва жисмоний жиҳатдан ривожлантириш усуллари, у билан ҳамкорлик қилиш, уни ўқиш ва ўрганишга йўналтириш, талаба шахси фаолиятини тўғри ташкил этиш, улар билан мулоқотга киришиш мавжуд муаммо ва келишмовчиликларни биргаликда бартараф этиш, аудиторияда ижодий, ишчанлик муҳитни вужудга келтириш, талаба фаолиятини аниқ ва тўғри баҳолаш имконини берувчи методлари билан қуролланган бўлиши лозим.

Ўқитувчининг фаол, самарали фаолият кўрсатишига йўналтирилган таълим жараёнининг методик ишланмасидан фарқли равишда, таълимнинг педагогик технологияси таълим олувчи(талаба)ларга нисбатан йўналтирилган бўлиб, уларнинг шахсий, шунингдек ўқитувчи билан биргаликдаги фаолиятини ҳисобга олган ҳолда, ўқув материалларини ўзлаштиришга қаратилади. Педагогик технологиянинг марказий муаммоси

талаба шахсини ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборатдир.

Педагогик технологиянинг асосий тамойиллари ва уларнинг моҳиятини билиш мазкур жараён борасида аниқ тасаввурга эга бўлишимизга имкон яратади. Педагогик технология умумий дидактик тамойилларга эга бўлиши билан бирга, айнан ўзигагина хос бўлган тамойилларга ҳам эгадир. Улар қуйидагилар:

Бир бутунлик, яхлитлик тамойили. Ушбу тамойил икки жиҳатни ўзида акс эттиради:

таълим, тарбия ҳамда шахс камолоти (тараққиёти) бирлиги;
педагогик технологиянинг муайян, қатъий тизимга эгаллиги («тизимлилик») тушунчаси бу ўринда ҳам маълум ўқув фанини ўқитиш жараёнига, ҳам умумий таълим жараёнига хосликни англатади).

Асослилик (фундаментлик) тамойили. Мазкур тамойил фанларнинг ўрганиш объекти, ички моҳияти ва хусусиятларига кўра турли йўналиш (блок)ларга бўлиб ўрганиш афзалликларини ифода этади. Ўқув фанлари табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар тарзида туркумлаштирилган. Ҳар бир ўқув фани унинг учун «ядро», «ўзак» саналувчи маълумот (ахборот)ларга эга бўлиб, ушбу маълумот (ахборот)лар шахс томонидан фанлар асосларининг ўрганилиши, аниқ мутахассислик бўйича мустақил билим олиш, уни гуруҳлаштириб ва кенгайтириб бориш учун таянч тушунчалар бўлиб хизмат қилади.

Бундай моҳиятли ёндашув маълум йўналиш бўйича мутахассисларни тайёрлаш ишида фанлараро алоқадорлик хусусиятидан фойдаланиш имконини ҳам беради. Ўқув фанларининг йирик йўналишлар тарзда бириктирилиши шахс хотирасига нисбатан зўриқишни камайтиради, шунингдек, фикрлаш қувватини оширади, тафаккурнинг юзага келишини таъминлайди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида таълим жараёнининг ташкил этилиши талаба (ўқувчи)ларга барча соҳалар бўйича оз-оздан маълумот (билим) беришдан иборат деб талқин этилган бўлса, 90-йилларда ушбу жараённинг ташкил этилиши маълум, аниқ фан моҳиятини ўзлаштириш, ўзлаштирилган билимлар негизида янги маълумот (билим)ларга эга бўлиш учун қулай шарт-шароитни вужудга келтириш жараёни сифатида эътироф этилди.

Моҳиятли ёндашув асослантириш (фундаменталлаштириш) нинг муҳим омили саналади. У шунингдек, табиий, ижтимоий ва гуманитар фанларни умумлаштириш тарзидаги синергетик ёндашувни ҳам кўзда тутаяди.

Маданиятни англаш (маданий ҳаётнинг ривожланишига мувофиқлик) тамойили. Мазкур тамойил олмон педагоги Дистервег томонидан XIX асрда муомалага киритилган бўлиб, бугунги кунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Маданиятни англаш тамойили талаба (ўқувчи)ларга ижтимоий жамият маданий тараққиётининг мавжуд даражасидан келиб чиқиб таълим берилишини назарда тутаяди. Бу борада замонавий таълим имкониятлари: компьютер, мультимедия воситалари, жамият ижтимоий маданияти ва иқтисодий тараққиёти кўламининг эътиборга олиниши муҳим аҳамият касб

этади. Эндиликда биз «мутахассисларни билиш, бажара олиш, улгуриш ва эриша олиш» ғоясига таянувчи бозор иқтисодий муносабатлар жараёнини ташкил этишга тайёрлай олишимиз лозим.

Таълимни инсонпарварлаштириш ва инсонийлаштириш. Тилга олинган ушбу ҳар икки тушунча ҳам луғавий жиҳатдан (юнонча *humanus*-инсонийлик, *humanitas*-инсоният), бир ўзакка эга бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос маъноларни ифодалайди. Инсонпарварлаштириш ОЎЮда ўрганиладиган фанлар сирасига ижтимоий фанлар (тарих, маданиятшунослик, социология, психология, филология ва бошқалар)ни киритилишини, инсонийлаштириш тушунчаси эса шахс ва унинг фаолиятига нисбатан ижобий ёндашувни англатади. Бошқача айтганда, инсонпарварлаштириш - бу инсон ва ижтимоий жамият билан боғлиқ барча муносабатлар жараёнида инсон омили, унинг кадр-қиммати, шаъни, орномуси, ҳуқуқ ва бурчларини ҳурматлашга асосланувчи фаолият жараёни бўлса, инсонийлаштириш «барча шароитлар инсон ва унинг камолоти (таракқиёти) учун» деган ғоя асосида ташкил этилувчи фаолият жараёни саналади.

Таълим жараёнини лойиҳалаштиришда ҳар бир ўқитувчи ушбу тамойилга қатъий амал қилиши лозим ёки ўз мутахассислигига оид муаммоларни ҳал этишда уни жамият манфаатлари билан уйғун келишига эътибор бериш лозим. Эндиликда педагог (ўқитувчи) талабаларнинг қобилияти ва имкониятларини ўрганиб, авторитар (якка ҳокимлик) тарзда эмас, балки таълимий ҳамкорлик ғояларига содиқлик асосида таълим жараёнини инсонийлаштиради ёки бошқача айтсак, таълимни инсонийлаштириш тамойилига амал қилинишини таъминлайди. Ушбу ҳолат ўз навбатида юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади.

Ўқитиб тадқиқ этиш, тадқиқ этиб ўқитиш тамойили. Ушбу тамойил куйидаги икки жиҳатга эга:

- биринчидан, ОЎЮнинг ҳар бир ўқитувчиси ўз фани соҳасига талабаларни жалб қилган ҳолда тадқиқотларни олиб бориши лозим.
- иккинчидан, ўқитувчи таълим технологиясини ишлаб чиқади, уни амалиётда синаб кўради, кузатади ва тузатишлар киритади, яъни, у таълим жараёнини тадқиқ этади.

Ўқитиш жараёнининг мазкур икки жиҳати муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ўқитувчининг касбий ҳамда педагогик маҳоратини ошириб боришга ва талабаларни бўлажак мутахассислик фаолиятига пухта тайёрланишига замин ҳозирлайди.

Таълимнинг узлуксизлиги тамойили. Мазкур тамойил талабаларнинг касбий сифатларга эга бўлишлари, уларнинг ҳаёт фаолияти давомида такомиллаштириб борилишини назарда тутаяди. Шахсга унинг бутун умри учун асқотиши мумкин бўлган билимларни бериш мумкин эмас, чунки мавжуд билимлар ҳар беш-ўн йил мобайнида ўзгариб, мазмунан бойиб боради. Демак, мазкур тамойил ўқитувчининг ўз фаолиятида мустақил таълимни ташкил этишга эътибор бериши, педагог етакчилигини

таъминлаган ўқитишдан талабаларнинг мустақил таълим олишлари учун шарт-шароитлар яратиб беришини ифода этади.

Фаолиятли ёндашув тамойили назария ва амалиётнинг дидактик боғлиқлигига асосланади. Дидактика назариясида билим тушунчаси икки хил маънода изоҳланади: талабалар ўзлаштириши лозим бўлган билимлар ҳамда улар томонидан ўзлаштирилиб, амалий фаолият жараёнида қўлланиладиган, шахсий тажрибага айланган билимлар. Билимлар фаолият юритиш жараёнидагина мустаҳкамланади, шу сабабли талабаларда назарий билимларни амалда қўллай олиш иқтидорини тарбиялаш лозим. Амалиётдаги тадқиқига эга бўлмаган билимлар тез орада унутилиб юборилади.

У ёки бу педагогик технологияни танлаш режалаштирилган дарс ва машғулотда қайси даражадаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришни назарда тутилганлигига боғлиқдир.

Ўқув-билиш фаолияти изланувчи, эвристик характер касб этганида юқори даражадаги муаммоли, муаммоли-ривожлантирувчи таълим методи, вазиятларни таҳлил қилувчи топшириқлар методи, ишчан ўйинлар, мустақил ишлар, муаммоли характердаги топшириқлардан фойдаланиш зарур.

Таълим жараёнининг дидактик таркиби кўйидаги педагогик технологияларни ажратиш имконини беради: муайян ўқув-тарбия мақсадларини бажаришга сабаб бўлувчи омилларни яратишга асосланган педагогик технология (келгусида ўқув омилларини яратиш технологияси), фаолият кўрсатишга асосланган педагогик технология.

Таълим-тарбия жараёни бутун машғулот давомида ўқувчи фаоллиги ва кизиқувчанлигини мунтазам равишда уйғотиб бориш мақсадини кўзда тутаяди. Ўқув омилларини яратишга асосланган педагогик технология талабаларни тезкорлик билан ўқув ёки ўқув ишлаб чиқариш фаолиятига жалб қилиш имконини беради. Акс ҳолда, заиф, етарли даражада тушунарли бўлмаган ёки аниқ натижани кўзланмаган топшириқлар машғулотнинг самарасиз яқунланишига олиб келади.

Бундай ҳолатлар кўп ҳолларда ўқитувчининг талабага нисбатан салбий муносабатда бўлишига олиб келади. Бу ҳол талабанинг ортиқча ҳиссиётларга берилиши, ўқув фаолиятига ундовчи рағбатнинг пасайиши, ўқишдан беизиши ҳамда ўқув предмети ва ўқитувчига нисбатан салбий муносабатда бўлишига сабаб бўлади. Ўқитувчи ва талаба орасидаги муносабат инсонпарварлик мезонлари асосида ташкил этилиб, нохуш ҳиссиётларни бартараф этишга йўналтирилмоғи лозим. Ўқитувчи билан талаба орасидаги муносабат эришилган ютуқлардан завқланиш, ўқув фаолиятига нисбатан чанқоқлик билан интилиш ҳамда биргаликдаги ижодий мулоқотга чорлаши керак. Бу эса педагогик таъсирини ташкил этиш учун зарур бўлган ўзаро алоқа воситаси, «кўприк»ни вужудга келтиради. Таълим жараёнида талаба шахсига нисбатан ҳурматсизлик билан ёндашилганда кўзда тутилган талабчанликка, айниқса, онгли интизомни ўрнатишга эришиш мумкин эмас.

Бошқа бир томондан олиб қараганда, педагогик муносабатнинг таркибий қисми бўлган мулоқот (коммуникатив фаолият)ни кўйидаги шакл асосида тадбиқ этиш мумкин: педагогик жараёни андозалаштириш, таълим

олувчилар гуруҳи билан мулоқотга киришиш, бевосита мулоқот (коммуникатив ҳамкорлик)ни ташкил этиш, ривожлантирувчи педагогик жараёнда мулоқот жараёнини бошқаришни ташкил этиш, кўзда тутилган фаолиятни амалга ошириш давомида мулоқот тизимини андозалаштириш.

Таълим-тарбия ишини ташкил этишда ўқитувчи ва талаба орасидаги ўзаро муносабат ва мулоқотнинг бир неча турлари (стиллари) мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир: ўқитувчининг талабалар жамоасига нисбатан муносабатини суст-ижобий, барқарор-ижобий ҳамда беқарор муносабат тарзида гуруҳларга ажратиш мукин.

Суст-ижобий хусусиятга эга ўқитувчиларнинг умумий ҳиссий-ижобий ҳолатдаги вазиятларда талабалар жамоаси билан ижобий, аммо фаол бўлмаган муносабатни ташкил этишлари билан тавсифланади.

Ўқитувчининг талабаларга нисбатан барқарор-ижобий муносабати, уларга ғамхўрлик кўрсатиш, қийинчиликларни енгишга ёрдам бериш, улар билан вазмин ва тенг оҳангда мулоқотда бўлиш билан тавсифланади.

Беқарор хусусиятга эга муносабат ўқитувчиларнинг умумий ҳиссий-ижобий ҳолатдаги вазиятларда талабалар жамоасига нисбатан беқарор муносабатда бўлишлари билан тавсифланади.

Ўқув омилларини яратишга асосланган педагогик технология ўқитувчиларнинг ўқувчиларга мулоқот асосида таъсир этиш йўллари ҳам ўз ичига олади. Кенг тарқалган метод ёки мулоқот таъсирлари қуйидагилардан иборат: ишонтириш, исботли натижаларга асосланиш, бевосита ҳамда билвосита таъсир, ўз-ўзини тарбиялаш ва ўзаро таъсир методлари.

Педагогик технологияни ўқув жараёнига фаол тадбиқ этиш ҳисобига таълим жараёнининг рағбати (мотивацияси) кучайтирилиши мумкин. Маълумки, тайёр ҳолда олинган билимлар, одатда, уларни амалиётда қўллашни қийинлаштиради, бу айниқса, аниқ масалаларни ечишда намоён бўлади. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда ўқувчиларнинг бевосита фаолият кўрсатишлари талаб этилади. Бу муаммонинг ечими бошқарувга асосланган педагогик технологиянинг қўлланиши билан боғлиқдир.

Педагогик технология турларини танлаш шаклланаётган билим, кўникма ва малакалар, ташкил этилаётган дарслар шакли ва қўлланилаётган методлар ҳамда методик усулларнинг хусусиятига боғлиқ. Масалан, талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш, ўқув материалларига танқидий ёндашиш кўникмасини шакллантириш ҳамда маҳсулдор фаолият турларини ташкил этиш билан бир қаторда уларни ривожлантириш учун дарснинг анъанавий шакллари (уйғунлаштирилган дарслар) билан биргаликда конференция дарси, ишчан ўйин дарслари, интеграллаштирилган (икки компонентли) дарслардан фойдаланиш лозим. Мазкур вазиятда таълим методлари таълим мақсади билан мутаносиб (адекват) бўлиши керак. Чунончи, билимларни турли вазиятларда қўллашга йўналтирилган топшириқлар, янги шароитда фаолият кўрсатишга ундовчи топшириқларни

бажариш, ўзлаштирилган билимлар асосида схемалар тузиш, уларни таснифлаш, қиёслаш, изчил тизимга солиш, умумлаштириш ва бошқалар.

Етарли даражадаги рағбат (мотивация) ҳамда талабалар фаолиятини ташкил этиш билан ҳам кўзланган натижаларга эришиш кафолатланмайди. Таълим-тарбия жараёнининг дидактик нуқтаи назардан такомиллашуви фақатгина, ушбу жараёни ташкил этиш ва бошқариш йўллари тўғри танлаш билан таъминланади. Педагогик технологияни бошқариш ўзида икки йўналишни мужассамлаштиради: фаолиятни бошқаришни ва талабалар жамоасини бошқаришни. Муайян педагогик технологияни танлаш ўзгарувчан дарс ҳолатининг ўзгаришга имкон беради ҳамда фаолият мақсадига қараб амалга оширилади. Шунингдек, вариантли тарзда дарс ҳолатини ўзгартириш чораларини кўришни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида, билиш жараёнини бошқаришга қўйилаётган талаб, шунингдек, ўзлаштириш, мулоқот қилиш, фаолият кўрсатиш босқичларининг хусусияти билан боғлиқдир.

Юқорида таъкидлаганидек, педагогик технология шахсини ривожлантиришга имкон беради.

Ривожлантирувчи таълим технологиясининг етакчи тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: инкорпорация (тизимли фаолият кўрсатиш) асосида турли фанларга оид билимларни умумлаштириш; мосланувчанлик таълим шакли, методи ва усулларининг турли таълим муассаларида қўлланилуви; уйғунлик-муайян ўқув предмети оид ўқув материали мазмунининг шахсини ривожлантириш шакли, методи ва усуллари билан уйғун тарзда боғланиши; яратувчанлик - турли ўқув муассасалари педагогларининг педагогик технологияларни яратиш имкониятлари; табиийликни ҳис этиш - шахсининг генетик ва ижтимоий жиҳатларига асосланган ҳолда ўқувчиларнинг ўзига хослиги, шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш.

Бизга маълумки, таълим-тарбия жараёни ўзида учта ўзаро алоқадор учлик - таълим, тарбия ва шахс ривожланишини акс эттиради. Мазкур учликни таълим жараёнига баробар тадбиқ қилиш модуллашган технологияни қўллаши осонлаштиради. Модуллашган технологиянинг афзалликларидан бири-таълим мазмунини тартибга солишдан иборат бўлиб, бунда мавжуд ахборотдан шундайларинигина қатъийлик ва қунт билан танлаб олиш керакки, улар давлат таълим стандартлари доирасида ўқувчилар фаолиятини етарли даражада муваффақиятли амалга ошириш имконини бериш лозим.

Модулли технологиянинг моҳияти таълим жараёнини модуллар асосида лойиҳалаштиришдан иборатдир (ўқув предмети ва унинг бўлимлари мазмунини тартибга солиш, таълимнинг муайян босқичидан бошлаб бўлинмайдиган касбий фаолиятни мантиқан тугалланган қисмларга ажратиш). Сўнгра ажратилган ҳар бир модул бўйича шу модулнинг ўзигагина тааллуқли бўлган фаолият мазмуни ва таъсири доираси белгиланади. Модулли технология мақсадини рўёбга чиқариш учун модул

босқичма-босқич амалга оширилади. Ушбу жараёнда содир этилаётган ҳар бир ҳаракат (қўйилаётган кадам) ўқув элементи сифатида қаралади.

Ўқув элементи ўз ичига қуйдагиларни қамраб олади: фаолиятнинг аниқ элементларини ўргатиш билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий ахборотлар, таълим учун зарур бўлган фаолиятни таъминловчи материаллар ҳақидаги маълумотлар, мақсадлар идентификацияси, яъни, таълим оловчиларни ҳаракатлантирувчи мақсадлар, ўқув материаллари, ўқув шароитини назорат қилиш инструментлари, чунончи, ўқувчиларнинг кўзланган натижаларга эришишлари учун зарур бўлган шарт-шароитлар, тестлар, мақсад эталони ва бошқалар.

Таълим технологияси жараёнининг умумий мақсади бир неча даражаларда ойдинлашади: биринчиси - таълим муассасасининг мақсади ҳамда педагог ва унинг методик фаолияти идентификацияси, иккинчиси - ўқув предмети (бўлим)нинг мақсади, педагог ва унинг методик фаолияти идентификацияси, учинчиси - ушбу модул (ўқув элементи)нинг мақсади ва унинг талабалар фаолиятидаги алоҳида модулга ҳам, унинг ташхис қилинадиган охириги натижаларига ҳам ўтказилади.

Режалаштиришнинг анъанавий методларидан таълим технологиясига ўтиш кенг қўламдаги ишларни амалга оширишни тақозо қилади. Жумладан, методик мажмуалар яратиш, таълим жараёнини дидактик, методик ва ташкилий жиҳатдан таъминлаш назарда тутилади. Модулли педагогик технологияни ишлаб чиқиш тартиби қуйидаги кетма-кетликдан иборат босқичларни ўз ичига олади: аналитик, концептуал, мақсадли ва жараёнли.

Педагогик технологияни ишлаб чиқишнинг аналитик босқичида, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели, ўқув предметлари бўйича давлат таълим стандартлари, уларда илгари сурилган ғоялар асосида чиқариладиган хулосалар, ёш авлоднинг баркамол шахс этиб шакллантиришга йўналтирилган таълим мазмунини, шунингдек, тегишли машғулотнинг умумий, аниқ мақсадига эришиш учун таълимнинг ташкилий шаклини танлаш ҳисобга олинади.

Педагогик технологияни амалиётга тадбиқ этишнинг концептуал босқичида таълим концепциялари, таълим тизими босқичларида назарда тутилган асосий ғоялар, умумий хулосалар ҳисобга олинади. Модулнинг таркибий тузилиши умумий ўрта таълим, академик лицей, касб -хунар коллежи, бакалаврият, магистратура, умуман, социумнинг таркиби сифатида ифодаланади. Бу айниқса, босқичли таълим тизимининг алоҳида элементлари учун характерлидир.

Педагогик технологияни амалиётга тадбиқ этишнинг мақсадли босқичида таълим муассасаси (умумий ўрта мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежи, институт ёки университет)нинг узоқ муддатга мўлжалланган мақсади, таълим соҳалари ва шу блокдаги алоҳида олинган ўқув предмети таркибидаги аниқ бир блокнинг ифодаланиши ҳисобга олинади.

Педагогик технологияни амалда қўллашнинг мазмунли босқичида таълим соҳалари, шунингдек, шу блок тизимидаги ўқув предметлари

мазмунини танлаш тамойиллари ва мезонлари аниқланади. Блоклар ҳамда улар таркибидаги алоҳида элементларнинг, яъни, аниқ ўқув идентификацияси ўқув предметлари мазмунини ташкил этадиган йирик мавзуларда акс этиши керак.

Педагогик технологияни амалда қўллашнинг жараёнли босқичида ўқитувчининг вазифалари, шунингдек, талабаларнинг ўқув фаолиятини бажаришга йўналтирилган таълим тури, таълим методлари намоён бўлади. Бу жараёнда ўқитувчи ва талаба ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг демократик тамойил, самарали усул, ташкилий шакл ва таълим воситаларининг танланишига алоҳида урғу берилади.

Талабаларнинг умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларини ривожлантириш жараёнида тренажёрлардан фойдаланиш технологияси

Техник воситалар орасида маълум ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган сезги-мотор ва ақлий ҳаракат малакаларини шакллантирувчи тренажёрлар алоҳида аҳамиятга эга. Ҳозирги даврда тренажёрлардан ишчиларни касбга тайёрлашда кенг фойдаланилмоқда. Тренажёрларни қўллаш амалиёти уларни кенг педагогик имкониятга эга эканлигини тасдиқламоқда, афсуски, бу имкониятлардан фойдаланиш талаб даражасида эмас. Жойларда зарурий илмий-педагогик асосга эга бўлмаган тренажёрлар яратилмоқда, уларни қўллаш эса кутилган самара бермайди. Буни услубий тавсифдаги қатор ҳал этилмаган масалаларнинг мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин.

Тренажёрларни ўқув жараёнига татбиқи комплекс характерга эга бўлиб, уларни яратиш ва қўллаш жараёнини чуқур таҳлил қилишни, ўқув воситаси сифатида ижобий тарафларини ҳамда юзага келадиган дидактик имкониятларни аниқлашни талаб қилади.

Меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш амалиётида тренажёрларни татбиқ қилишда, уларни қўллашнинг илмий педагогик асосларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда ўқув жараёнини ташкил этишнинг илмий асосларига таяниб, унинг қонуниятларига амал қилган ҳолдагина масалани муваффақиятли ҳал этиш мумкин.

Ҳар қандай дидактикадаги каби тренажёрларни қўллашнинг дидактик асосларини таълимнинг мазмуни, услуби, шакллари ва воситалари билан боғлиқ муаммолар ташкил қилади. Шу сабабли қуйида бу муаммолар меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш даражаси асосида кўриб чиқилади.

Тренажёр деб - тесқари алоқа асосида касбий малака ва кўникмаларни шакллантирувчи, меҳнат фаолиятининг реал шароитини моделлаштирувчи қурилмаларга айтилади.

Саноатда ишлаб чиқарилган, касб-ҳунар коллежларида, техникумларда, олий ўқув юртларида яратилган кўплаб тренажёрлар мавжуд.

Тренажёрлар воситасида шакллантириладиган касб ва мутахассисликларнинг ўз кўлами бўлиб, буларга транспорт воситалари ҳайдовчилари, турли ишлаб чиқариш жараёнлари операторлари, экскаватор

машинистлари, кранчилар, металлга ишлов берувчи ишчилар, электропайвандчилар, пўлат қуювчи ишчилар ва бошқаларни тайёрлашни мисол қилиш мумкин. Бу эса тренажёрлар касб фаолиятга тайёрлаш воситаларининг энг кенг тарқалган тури эканлигидан далолат беради.

Тренажёрлар талабаларнинг лозим бўлган фаолият турига боғлиқ равишда бир-биридан жиддий фарқ қилади. Вазифасига кўра уларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- алоҳида жараёнларни амалга ошириш малакаларини ҳосил қилувчи тренажёрлар (металл қирқиш ва эговлаш, болғада зарб бериш борасидаги кўникмаларни ҳосил қилишга хизмат қилувчи, қўлда электропайвандлаш ишларини оширишда кўникмаларни шакллантирувчи ва бошқалар);

- иш жараёнида зарур кетма-кетлик ва иш маромини ўзлаштириш учун мўлжалланган тренажёрлар (станокларда, машиналар, қурилмалар ва бошқа техник жиҳозлар);

- ўзгарувчан шароитларни баҳолаш ва тегишли ҳаракатларни амалга ошириш малакаларини ҳосил қилишга мўлжалланган тренажёрлар (мураккаб ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш, автомобилни бошқариш ва бошқалар);

- техник объектларнинг ишлаш меъёрининг бузилиш сабабларини аниқлашга мўлжалланган тренажёрлар (замонавий ишлаб чиқариш жиҳозларини, радиотехник асбобларни ва бошқаларни таъмирлаш).

Тренажёрларда турли объект ва жараёнларни моделлаштиришнинг физик ва математик усулларидан фойдаланиш мумкин. Масалан, атроф-муҳитни моделлаштиришда кўпроқ соя проекцияларидан, кинопроекция, телевизион тасвир ва компьютерлар хизматидан фойдаланилади.

Тренажерлар ҳақидаги тушунча, уларнинг тавсифи ва тузилишини структура ёки схемалар даражасида ўрганиш имконини берувчи ўқув курслари махсус адабиётлар мазмунини ўрганиш, Жиззах педагогика институти, мактаб ва лицейларда талаба ва ўқувчиларида фаолият жараёнида тренажерларни қўллаш тажрибасининг ҳосил қилинганлигини аниқлаш, шунингдек, меҳнат ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнига тузатишлар киритиш, уларни жорий қилиш борасидаги тажриба ишлари мазмунини таҳлил қилиш имконини берди.

Ушбу таҳлил асосида ўқув дастури мазмуни ишлаб чиқилди ва қўшимча синовлардан сўнг «Таълимдаги замонавий техник воситалар» курси ғояларини маърузалар жараёнида оммавий татбиқ этиш йўлга қўйилди. Курс мавзуларининг моҳияти хусусида қуйида сўз юритамиз:

МАНЗУ №: ____ ТРЕНАЖЁРЛАР

Тренажёрлар ва тренажёрлар комплекси. Уларнинг вазифасига, моделлаш услубига ва тескари алоқа турига кўра тавсифи.

Алоҳида фаолият жараёнини амалга оширишда берилган кетма-кетликнинг ечимларини топа билиш кўникмалари; техник объектлар ишлаш

меъерининг бузилиши сабабларини аниқлаш, амалий билимларни шакллантиришга мўлжалланган тренажёрларнинг қисқача тавсифи.

Меҳнат фаолияти шароитларини математик ва физик усулда моделлаштирувчи тренажёрлар тавсифи.

Ички ва ташқи, шунингдек, ички ва тезкор ташқи тескари алоқали тренажёрлар тавсифи.

Тренажёрларга микропроцессор техникасини қўллаш истикболлари.

Тренажёрларни қўллашнинг услубий муаммолари. Тренажёрларнинг ўқув воситалари тизими жараёнидаги ўрни ва аҳамияти. Тренажёрларнинг вазифаси ва тескари алоқага боғлиқ ҳолдаги ахборот, дидактик, агрономик ва иқтисодий имкониятлари. Тренажёрларни қўллашнинг самарали шартлари.

Тренажёрларнинг ўқув жараёнини ташкил этиш ва уни амалга оширишга таъсири. Тренажёрлар билан ишлашда талабалар билиш фаолиятини ташкил этиш усуллари. Тренажёрларни ўқув жараёнида уларнинг вазифаси ва тескари алоқа турига боғлиқ ҳолда қўллаш хусусиятлари. Меҳнат ўқитувчисини тренажёрлар қўлланиладиган меҳнат дарсларига тайёрлаш. Тренажёрларни ўқитишнинг бошқа техник воситалари туркумида қўллаш.

Касбий йўналтирилганлик нуқтаи назаридан тренажёрлар фондиди таҳлил қилиш.

Мавзунини ўрганиш натижасида «Касб таълими» факультети талабаларининг қуйидагиларни билишлари талаб этилади:

- тренажёрлар, уларнинг вазифаси ҳамда тескари алоқа типи, меҳнат шароитларини моделлаш усуллари бўйича тушунчаларни ўзлаштириш;

- тренажёрларнинг меҳнат таълими тизимидаги ўрни ва аҳамияти, уларнинг дидактик, агрономик ва иқтисодий имкониятлари, қўллаш услубини билиш;

маълум касб йўналиши бўйича тренажёрлар ва уларнинг тавсифидан хабардор бўлиш;

тренажёрли ўқитиш жараёнида тегишли малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш учун зарур ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш шакл ва усуллари ҳақидаги тушунчаларга ҳам эга бўлиш.

Тренажёрли ўқитиш шакл ва усуллари хусусиятлари. Тренажерли ўқитишни ташкил қилишнинг асосий шакли дарс (машғулот) бўлиб, бу жараёнда талабаларнинг фронтал, гуруҳли ва индивидуал фаолияти амалга оширилади.

Фронтал шаклда барча талаблар умумий вазифани амалга оширадilar. Бу таҳлитда ташкил этилган фаолият жараёнида кириш, жорий ва якунловчи йўриқномалардан фойдаланиш бир қанча афзалликларга эга. Ўқитувчи материални бутун гуруҳга бир вақтнинг ўзида намоиш қилиш, типик хатоларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш имкониятини туғдиради. Талабада шахсий ҳаракатларни ўртоқлари томонидан ташкил этилаётган ҳаракат билан солиштириш, ўз-ўзини назорат қилиш ва берилган топшириқни тезроқ бажариш имконияти туғилади.

Шу билан биргаликда ишни фронтал ташкил қилишда баъзи муаммолар юзага келади. Биринчи навбатда, бир тур шунингдек, катта миқдордаги жиҳозларнинг мавжуд бўлиши талаб қилинади, аксарият ҳолларда эса ўқув муассасаси жиҳозларининг камёблиги ёки улар нархининг қимматлиги туфайли уларни харид қилиш имконияти чекланади. Бундай ҳолларда ўқув-таълим жараёни талабаларнинг гуруҳли фаолият юритишлари йўлга қўйилади.

Тренажёрли ўқитишни ташкил қилишда талабалар ўқув - билиш фаолиятининг худди мана шу шакли кенг қўлланилади.

Меҳнат дарсларида ўқув-билиш фаолияти жараёнини ташкил қилишнинг энг кўп қўлланиладиган усули - машқдир. Турли адабиётларда машқ тушунчаси турлича таърифланади. Бизнинг фикримизча, ушбу тушунча А.М.Новиков томонидан тўлақонли ёритилган. Машқ-меҳнат малакаларини шакллантиришга мўлжалланган ва ўз-ўзини назорат усулларининг доимий такомиллаштирилишига йўналтирилган ҳаракатларнинг такрорланишидир.

Бунда, машқларнинг такрорланиш миқдори биринчи навбатда ўз-ўзини назорат усулларини ўзлаштиришнинг мураккаблик даражаси билан белгиланади. Ўзлаштиришга сарфланадиган вақт, зарурий машқлар миқдори, талабанинг ўзи йўл қўяётган хатоликлар тўғрисида қанчалик тўлиқ ва тўғри маълумотга эга бўлишига боғлиқ. Шу сабабли тренажёрли таълим жараёнида талабалар хатосини янада аниқроқ қилиш ва бу билан уларга хатоларини вақтида тўғрилаш имкониятини яратиш вазифаси қўйилади. Меҳнат таълимидаги ўз-ўзини назорат қилиш масалаларига В.В.Чибўшева, Ю.З.Гильбух ва бошқалар ишларида катта эътибор берилган.

Меҳнат малакаларини шакллантиришнинг замонавий услубияти асосан талабаларнинг натижавий тавсиф, яъни, ҳаракатларнинг зарур аниқлиги ва талаб қилинадиган меҳнат унумдорлигига эришишга йўналтирилган.

Бироқ бир қатор сабабларга кўра бу соҳадаги ютуқлардан етарли даражада фойдаланилмаяпти, бунинг сабабларидан бири амалда ўқитувчи фаолиятида уларни қайта ҳосил қилиш имкониятининг йўқлигидир. Бундай имкониятни тренажёрнинг дастурлаштирилган ҳолда, яъни, тренажёрли таълимда амалга ошириш мумкин бўлади.

Тренажёрли таълимга кўп жиҳатдан ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш мос бўлиб, у ўзлаштириш жараёни, унинг босқичларини таҳлил этилиши ва очиб берилиши ҳамда ўрганувчининг ҳар бир босқичидаги фаолиятини кўриш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишга йўналтирилган. Қонуниятнинг марказий тушунчаси - ўрганувчининг характери бўлиб, у шаклан умумлашиш даражаси, ўзлаштириш меъёри каби тушунчалар билан тавсифланади.

Ҳаракат шакли - ўрганувчи томонидан унга бериладиган ҳаракатларнинг ташқи (моддийдан) ички ақлийга узатилишидаги ўзлаштирилиш даражаси тушунилади. Ҳаракат шакли буюм ёки буюмлашган, ташқи сўзлашув (баланд овозда) ақлий (ҳаракат тассаввур ёки тушунчалар асосида амалга оширилади) бўлиши мумкин.

Ҳаракатнинг умумлашганлик даражаси - ҳаракатни бажариш учун буюм хоссасини бошқа аҳамиятсиз белгилар ичидан ажратиб олиш даражасини белгилайди.

Ҳаракатнинг кенглик даражаси - ўзгарувчи томонидан барча характерларни бажарилаётганлиги даражасини ифодалайди. Ҳаракатларни шаклланиш жараёнида бажарилаётган жараёнлар таркиби кичрайиб, ҳаракатлар камайиб боради.

Ҳаракатларнинг ўзлаштириш даражаси - ҳаракатларнинг автоматлашганлик ва тезлик даражасини ифодалайди (бошида у секинроқ бажарилади, ҳар бир жараённинг ўзлаштирилиши жараёнида иш мароми тезлашиб, автоматлашиб боради).

Ўқув-билиш фаолиятининг бундай ёндашиш Гильбух Ю.З., Решетов З.А. ва бошқаларнинг ишларида кўзга ташланади.

Шундай қилиб, босқичма-босқич шаклланиш қонуниятини шаклан аниқ фарқланадиган (моддий сўзлашув, ақлий) ҳаракатлар кўринишининг субъекти бўлган ўрганувчининг ўқув-билиш фаолияти сифатида қаралади.

Аниқ координацияни талаб қиладиган амалий ҳаракатларни шакллантириш услубияти биринчи навбатда ўз-ўзини назорат усулларини яхшилашни талаб қиладди.

Ўз-ўзини назорат қилиш деганда режалаштиришнинг унумдорлиги ва мақсадга мувофиқлигини баҳолаш, бажариладиган меҳнат ҳаракатларини ростлаш ва амалга ошириш учун зарур бўлган сезги, ҳаракат ва ақлий фаолият мажмуаси тушунилади.

Ўз-ўзини назорат қилишнинг уч тури мавжуд: жорий, текшириш ва хулосавий. **Жорий назорат** - ҳаракат фаолиятини бажариш жараёнида амалга оширилади ва уларни тўғрилаш учун хизмат қиладди. Буни қуйидаги мисолда атрофлича кўриб чиқамиз. Ўрганувчи хом ашёни арралаш жараёнида қайси жойда ва қанча металл арраланаётганлигини баҳолай олмайди ва натижада ўз-ўзини назорат тенглашади. Бажарилган иш натижасини билиш учун аррани олиб хом ашёни кўздан кечириш ёки ўлчов асбоби билан аниқлаш лозим бўлади, лекин, арраланган металл кўплаб ҳаракатлар натижаси бўлганлиги туфайли улардан қайси бири тўғри, қайси бири нотўғри эканлигини аниқлаш муҳим. Шу сабабли хатоларни аниқлаш ва тўғри ҳаракатларни баҳолаш жараёни мураккаблик касб этади. Агар ўрганувчига унинг хатосини бевосита ҳаракатни бажариш мобайнида намойиш қилиш имконияти бўлганда, яъни, ўз-ўзини назорат унумли ташкил қилинганда ўрганиш жараёни янада тезлашган бўлар эди. Бу муаммони фақат махсус техник воситалар - тренажёрлар воситасида ҳал қилиш мумкин. Агар ўрганувчига систематик равишда жорий назорат ва ўз хатосини тўғрилашга эталонлар ва тренажёрлар воситасида, сўнгра эса уларни алмаштирувчи бошқа воситалар билан ўргатиб борилмаса, ўрганувчиларнинг мустақил иш бажариш ҳақидаги фикрлари қуруқ гап бўлиб қолади.

Меҳнат малакаларини фаолиятнинг автоматик ташкил этувчиси сифатида шакллантириш нуктаи назаридан ўз-ўзини назорат усулларини

эгаллашда энг кўп қийинчилик, узлуксиз кузатиш малакаларини ҳосил қилиш жараёнида юз бермоқда, чунки ўз-ўзини назорат қилишнинг худди мана шу шаклини йўриқномадаги сўзлар воситасида тушунтириб бўлмайди. Бу ҳолда ўз-ўзини назорат усуллари тартибсиз равишда, шунингдек, ҳаракатларни кўп марта такрорлаш давомида англамаган ҳолда ўзлаштирилади. Бу яна бир марта ижрочилик фаолиятининг шаклланиш жараёнида тренажёрларни қўллаш заруриятини тасдиқлайди, бунда ўргатувчи автомобилни йўл траекториясида доимий тутиб туриш учун ҳайдовчи бажараётган ҳаракатларини келтириш мумкин.

Ўрганувчилар ҳаракати устидан жорий назоратни уста ҳам амалга ошириши мумкин. Бунда у ўз ихтиёрида ягона бўлган кузатиш усулини қўллайди. Лекин уста бир вақтнинг ўзида барча ўрганувчилар фаолиятини кузатиб бориш имкониятига эга бўлмаганлиги сабабли, у фақат бир нечта танланган ўрганувчилар билан ишлай олади, қолганлар эса ўз ихтиёрига қўйиб қўйилади.

Булар ҳаммаси тренажёрларнинг ижобий имкониятларини кўрсатади. Ҳар бир ўрганувчи уни ўз ихтиёрига кўра танлаши ва таълим жараёнида йўл қўйилган хатони тўғрилаб бориш мақсадида қўллаши мумкин.

Юқорида биз фаолият мазмуни ва тузилишини яхлит равишда, шунингдек, ўқув-билиш фаолияти таркибида кўриб чиқдик, энди саноатда ва талабалар кучи билан ўқув юртларида ишлаб чиқилган тренажёрларни қўллаш ва меҳнат ўқитувчиларининг меҳнат ва касбий тайёргарлиги билан бевосита боғлиқ бўлган фаолият турларига тавсиф берамиз.

Чилангарлик ишларининг алоҳида турлари. Арралаш. Арралашда ҳаракат содда, тўғри чизикли илгариланма қайтма характерга эга бўлади. Бу ҳаракатларда хатолик асбобни текисликнинг кўндаланг қисмида бурчак оғишлари асосида белгиланади. Улар асосан арранинг кесиш жараёнида вертикал ва горизонтал текисликларда йўналтирилганлик даражасига кўра қайд этилади. Асбобнинг вертикал текисликда оғиши қирқилаётган детал торец қисми шаклининг кенгайиши ва ўзгаришига олиб келади, горизонтал текисликда эса торец текислигини вертикал ўқи атрофида бўлишига олиб келади. Бу оғишлар катталиги ўрганувчининг кўриш ва мускул ҳаракат сезгилари чегараси билан белгиланади. Ўрганишнинг дастлабки босқичида мускул ҳаракат сезгиси, кўриш сезгисидан бирмунча юқорироқ бўлади. Бу даврда талабада кўриш сезгиларини дифференциялаш ҳиссиёти бўлмайди. У бир вақтнинг ўзида арранинг икки текисликдаги оғишини назорат қилиш имконига эга эмас. Шу сабабли, аввало, арранинг горизонтал текисликдаги ҳолати ишлаб чиқилади ва бунда вертикал текислигида оғишлар кузатилади. Кейинчалик малакаси ошиб бориши давомида ўрганувчи диққати арранинг вертикал текислигидаги оғишига ўтказилади.

Шундай қилиб, қирқиш малакаларини такомиллаштириш учун кўриш ва мускул ҳаракат сезгиларини дифференциялашни талаб қилади, улар чегараларни ва критик кучланиш чегарасини аниқлаши лозим бўлади. Бунда ҳаракатлар бир маромда арранинг бутун юзаси бўйича амалга оширилиши керак. Ҳаракатларни бажариш давомида аррани қирқиш буюмига нисбати

устидан доимий ўз-ўзини назорат амалга оширилиши лозим. Ҳаракатларни ростлаш жараёнида кинестатик аҳамияти кўриш таҳлилига нисбатан аста секин ошиб боради ва тўла шаклланган малакада етакчи аҳамият касб этади. Шунга мувофиқ, охир-оқибат ўз-ўзини назорат қилишда кўришнинг кинестатик чегараси етакчи аҳамиятга эга бўлади.

Қирқиш. Текисликни қирқишни меҳнат ҳаракатларини ростлашни ўрганишда қулай модел сифатида қараш мумкин: ҳаракат содда- тўғри чизиқли илгариланма - қайтма траекторияга эга; ҳаракатлардаги хатолик горизонтал бурчакка нисбатан оғишдан иборат бўлиб, бу ҳолда ростлаш механика нуқтаи назардан бирмунча осон, чунки аррани мувозанатлаш буюмни таянчдаги мувозанати масаласидаги каби ҳал қилинади.

Арранинг оғиши, шунингдек, ҳар қандай бошқа талаб қилинадиган ва амалга оширилган ҳаракатларнинг бир-биридан фарқини иккита ташкил этувчига бўлиш мумкин: доимий ва динамик. Доимий ва динамик ташкил этувчилар оғишларини ростлаш механизми турлича бўлганлиги сабабли уларни алоҳида кўриб чиқамиз.

Арра ҳаракати траекторияси доимий ҳолатда горизонтал текисликка нисбатан бурчак остида жойлашади ва натижада ишлов берилаётган намунада қиялик ҳосил бўлишига олиб келади.

Оғишнинг динамик ташкил этувчиси арранинг тасодифий тебранма-айланма ҳаракати туфайли юзага келади, ишлов берилаётган текислик чеккаларини арраланиш натижасида чуқурчалар ҳосил бўлади.

Кесиш. Ҳаракатларни бажаришнинг дастлабки босқичларида иш бажариш ҳолати ноқулай бўлиши мумкин, бунинг оқибатида ўрганувчилар ўзларига қулай янги ҳолатларни излайдилар, улар оёқлари ҳолатини верстакка ва бир-бирига нисбатан тез-тез ўзгартириб турадилар. Асбобни ҳам нотўғри ушлайдилар. Болғанинг сопини тубидан худди зубила каби маҳкам ушлаб олади.

Ҳаракатларни бажариш вақтида зубила болға воситасида берилаётган зарблар аниқлигини кузатиш учун қулай бўлган вазиятда тутиб турилади. Натижада зубила жойлашиши бурчаги талаб қилинган ҳолатда бўлмайди. Бундан ташқари, зарблар бериш маромида зубила қирраси қирқиш чизиғи бўйлаб бир текис силжитиб олинмайди. Зарблар аниқлиги ва мароми паст, бу ўнг қўл ҳаракатини чеклаб қўяди. Ўрганувчи томонидан бериладиган куч импульси кичик. Бутун диққат зубиланинг зарб бериладиган қисмига қаратилади.

Ўргатишнинг бошланғич босқичи таҳлили кўрсатишича, ўрганувчилар кириш йўриқномасидан олган кўрсатмаларига дастлаб тўла амал қилишга интиладилар. Кейинчалик улар кўпроқ аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларга алоҳида эътибор бера бошлайди.

Ҳаракатларни ишлаб чиқишни асосий босқичи нисбатан бир хил бўлган ўлчов ишлари билан тавсифланади. Бу даврда иш унумдорлиги метални кесиш тезлиги (зарбда, мм) секин ортиб боради, асбобни тутиш яхшиланади.

Шундай қилиб, металлларни кесишнинг кўриб ўтилган ҳаракатлари анланган ва анланмаган ҳолда комплекс ва кўп комплексли мақсадга мувофиқ тузилмаларни излаш билан боғлиқ бўлган жуда мураккаб шаклланиш жараёни эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Зеро, марказий нерв системаси бир вақтда фақат бир йўналишда изланиш олиб бориши мумкин, лекин у тизимни бутунлигича қамраб ололмайди, шу сабабли изланиш фаолияти ўзаро қарама-қаршидир. Битта таркибий қисмга эътиборнинг кучайтирилиши бошқаларининг вақтинчалик сусайишига олиб келади.

Токарлик ишларининг алоҳида турлари. Кескич ёрдамида резба қирқиш. Токарлик винт қирқиш станогида резба қирқиш учун ҳаракат узатилиши, резба қадамига тўла мос бўлиши зарур. Замоनावий станокларнинг кўпчилик қисми ҳар қандай резба қадамини таъминловчи узатиш механизмига эга. Шу сабабли кескич ёрдамида резба қирқиш малакаларини шакллантиришда асосий вазифа станокни берилган резба қадамига мослаш билан белгиланади. Ишнинг дастлабки босқичида талабалар йўл қўядиган хатоликлар станокни ишга нотўғри мослаш, кескични ўрнатиш ва чархлашдаги ҳаракатлар билан боғлиқ бўлади. Бу резба қадамининг белгиланганига тўғри келмаслиги резба профил бурчаги ўзгариши биринчи ва охириги излар кенглигининг турлича бўлиши ёки резбаланган юза ғадир-будурлиги ортишига олиб келади.

Станокни ростлаш жараёнида ўрганувчи тугмачаларни босиш, дастак ва ричагларни буриш билан боғлиқ модда ҳаракатларини эгаллайди. Психофизиологик нуқтаи назардан бу ҳаракатларни бажариш алоҳида қийинчиликлар туғдирмайди. Энг кўп қийинчилик станокни ишга созлаш билан боғлиқ жараёнлар алгоритмини эгаллашда юзага келади. Бунда хатоликлар асосан баъзи жараёнларни бажармаслик ёки уларнинг кетма-кетлигининг бузилишидан келиб чиқади. Шу боис бошланғич ҳаракат кўникмаларини ҳосил қилишда ёзма йўриқнома катта аҳамият касб этади. Алоҳида жараёнлар ва уларнинг кетма-кетлигини ўзлаштира бориш йўриқнома заруриятини камайтира боради. Бироқ мустақил ишлашнинг дастлабки босқичларида ҳали ўрганувчи фаолиятини тўғри олиб бориш зарур бўлади.

Станокни ишга созлаш ва резба очиш операцияларини бажаришда кўплаб хатоликларга йўл қуйилиши сабабли катта миқдордаги материал исроф бўлиши мумкин. Пулатни тежаш мақсадида бу ишни тренажёрда амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Маълумки, деталга ишлов бериш сифати ва токар меҳнати унумдорлиги сезиларли даражада суппортни бошқариш малакаси, яъни, кескични аниқ ва равон йўналтиришга боғлиқ. Айниқса, фасон юзаларига кўндаланг ва бўйлама комбинациялашган усулда ишлов беришда малака муҳим аҳамият касб этади. Бироқ уни шакллантириш маълум қийинчиликлар билан боғлиқ, чунки бунда дасталарни айлантиришда иккала қўл ҳаракатининг ҳам аниқ ростланиши ва йўналтирилиши талаб қилинади.

Фасон юзаларга ишлов бериш малакаларини ҳосил қилиш кўп миқдорда машқ бажаришни, демак, электр энергияси материал ва вақт сарфини талаб қилади. Уларни тежаш ва ўрганувчи меҳнатини енгиллаштириш мақсадида турли мослама, ўхшаш қурилма ва тренажёрлардан фойдаланилади.

Автомобилни бошқариш. Ҳайдовчи фаолияти шуниси билан ажралиб турадики, у қатнашадиган жараён аралаш типда бўлиб, бунда қўл меҳнати, механизациялашган меҳнат ва бошқа элементлар мавжуд. Биринчидан у фақатгина ахборот асосида бажарилади. Ахборот турли анализаторлар орқали қабул қилинади, ҳаракатланаётган объектни бошқаришдаги бутун фаолият жуда катта тезлик, ахборотнинг узлуксиз узатилиши билан характерланади ва педагогикада машқ деб кўникма ва малакаларни ривожлантириш учун маълум тарзда ташкил қилинган ҳаракатларни кўп марталаб такроран бажариш тушунилади. Илгари ҳосил қилинган муваққат алоқалар янги ҳаракатларни бажариш учун иш услубларини тўғри бажаришнинг ўзи етарли бўлмаган барча ҳолларда машқ талаб қилинади. Машқларни такрорий бажариш натижасида талаба бошқа усул билан эриша олмайдиган ҳаракатлар тақсимотига эришади, янги муваққат ҳаракат алоқалари ҳосил бўлади ва илгари мавжуд бўлганлари қайта қурилади. Машқларни бажаришнинг сўнгги босқичларида бу алоқалар мустаҳкамланади ва тартибга келади.

Машқлар бажаришнинг бутун жараёни давомида илгари ҳосил бўлган ва янги шаклланаётган муваққат алоқаларнинг шаклланиши ва қайта қурилиши амалга оширилади. Бунда марказий асаб тизими томонидан ростлаш жараёни ўзгаради ва такомиллашади. Ўрганишнинг дастлабки босқичларида идрок қилинадиган фаол бошқарув ёрдамида талабанинг барча ҳаракатларини назорат қилиб бориш талаб этилади, кейинчалик унга бўлган эҳтиёж сусайиб боради ёки умуман йўқолади. Фаолиятнинг бир маромда бажарилувчи таркибий қисмлари кейинчалик идрок қилинадиган фаол бошқарувсиз амалга ошади. Фаол бошқарув фақатгина фаолият шароитлари ўзгарган ҳолда бузилиши мумкин, ундан четга чиқилганда қайта бошланади ёки кучаяди.

Психологик нуқтаи назардан малакаларни шакллантириш учун бажариладиган машқлар давомида жиддий ўзгаришлар амалга ошади, жумладан ҳаракат ва назорат усуллари, сезги аниқлиги ўзгариб боради. Ортиқча ҳаракатлар бирикади, фаолият ҳиссий хусусиятларининг енгиллик ва мураккаблик даражаси, диққат ва хотиржамлик ўзгариб боради. Бу ўзгаришлар машқ босқичларига мувофиқ равишда, малака хусусиятлари, машқ шартлари, талабалар индивидуал хусусиятларида юзага чиқади. Меҳнат кўникма ва малакаларининг шаклланиши учун зарур бўлган машқлар жараёнлари бир вақтнинг ўзида шахс ривожига, унинг ирода хислатлари, қатъийлиги, кузатувчанлиги ва диққатига жиддий таъсир кўрсатади.

Машқлар-меҳнат кўникмалари ва маҳоратига эришишнинг зарурий шарти ҳисобланиб, фаолиятнинг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайди. Бунда билим ва малакаларнинг такомиллашиб бориши билан

биргаликда шароитнинг, сифат ва тезликка бўлган талабнинг ортиб боришига мос равишда улардан фойдаланиш даражаси ортиб боради.

Машқлар фақатгина маълум шартларга амал қилинган ҳолдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Аввало йўриқнома ўқувчига машқлар мақсадини, уни муваффақиятли амалга ошириш йўллари ва тўғри етказилишини таъминлаш лозим. Машқларни бажариш давомида ўқувчилар белгилайдиган хусусий мақсадлар ва улардан эришилиши кўзда тутилган натижалар муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ушбу тушунчаларнинг аниқ бўлмаслиги тўғри ҳаракатларни ва зарур натижаларни ўз ҳаракат ва натижалари билан таққослашга асосланган машқлар давомида ўз-ўзини назорат қилишни амалга ошириш имкониятидан маҳрум қилади.

Меҳнат ва касб таълимида талабаларни кузатиш натижаларидан шу нарса маълум бўлдики, кўпчилик ҳолларда улар ўз олдида қўйган мақсадлари ўқитувчи ёки ишлаб чиқариш устаси қўйган вазифалар билан мос келмаслиги мумкин. Бунга мисол қилиб фрезалаш жараёнини кузатиш натижаларини келтириш мумкин. Уларнинг барчаси бир вазифани бажарадилар, бироқ турли мақсадларни назарда тутадилар. Бир талаба ўз ишини тежамли усулда бажариш вазифасини мақсад қилиб қўяди. Иккинчи талаба эса ўқитувчининг ишлов бериш давомида детални аниқ ўлчаб бориш лозимлиги тўғрисидаги кўрсатмасини аниқ бажариб, тезликка, умуман, эътибор бермайди. Учинчи талаба ёнидагига нисбатан ишни тезроқ бажаришга ҳаракат қилади, тўртинчиси эса машғулот тугагини сабрсизлик билан кутиб эътиборсизлик билан ишлайди. Шу сабабли машғулот давомида мақсадни аниқ қўйиш билан биргаликда унинг машқ давомида тўлиқ эришишга ҳам эътибор бериш талаб қилинади.

Бажарилган ҳаракатларнинг бориши натижасини кузатиш машқлар самарадорлигининг асосий шартидир. Иккинчи бир муҳим шарт - талабаларнинг қийинчиликларни енгиб ўтишдаги фаоллиги, вазифани тўғри амалга ошириш йўллари ва қатъиятлик билан қидириш, хатоларни енгиш ва муваффақиятларни мустаҳкамлаб бориш ҳисобланади. Шу шартлар бажарилган ҳолдагина машқлар бир ҳаракатни кўр-кўрона такрорлаш эмас, балки уларни такомиллаштиришнинг фаол воситасига айланиб қолади. Фаоллик ўқувчиларнинг қизиқишлари ва уларнинг янада юқорироқ натижаларга эришишга интилиши туфайли ошиб боради. Шу сабабли машқларни бажаришда шахс ҳислатлари муҳим аҳамиятга эга бўлади. Машқларни турли-туманлигини таъминлаш лозим, чунки бир хиллик талабаларнинг қизиқишлари ва фаоллигига салбий таъсир кўрсатади.

Машқларнинг муваффақиятли амалга оширилишининг маълум бўлган шартларидан бири - машқларнинг тобора мураккаблашиб, ишнинг тезлигига, аниқлигига бўлган талабларнинг ортиб бориши, ишнинг танаффуссиз давом этиши ва тезлиги маромининг ортиб бориши кабилар ҳисобланади.

Машқлар жараёнида ўқув фаолиятида амалга ошувчи мураккаб ички ўзгаришлар қатор объектив кўрсаткичлар: ўзлаштириладиган ҳаракатларни бажариш тезлиги, уларни бажаришдаги хатоликлар миқдори, танаффуслар сони ва давомийлигида намоён бўлади.

Бошқа турдаги оғзаки ва ёзма кўрсатмалардан фарқли равишда касб таълимида йўриқнома деганда талабалар амалий фаолиятининг лозим бўлган ва уни бажариш усулларига тегишли бўлган кўрсатмалар тушунилади. Йўриқномалар кириш, жорий ва якуний турларга бўлинади, шунингдек уларнинг оғзаки ва ёзма шакллари ҳам мавжуд. Йўриқномада тушунтириш, намойиш қилиш ва уларнинг биргаликда қўлланишидан фойдаланишади.

Йўриқномага қўйиладиган педагогик талабаларга биринчи навбатда талаба томонидан вазифанинг аниқ ва тўғри тушунилиши, унга эришиш усуллари, шунингдек ҳаракатлар тўғрилиги ва хатоларни аниқлаш имконини берувчи кўрсаткичларнинг мавжудлигини келтириш мумкин. Шу сабабли йўриқномани ишлаб чиқаришда ўқувчиларни тайёрлашдаги тўпланган тажрибаларни ҳисобга олиб бориш, талабалар қизиқишларини ошириб бориш воситаларини аниқлаш ва уни амалга оширишни фаоллаштириш йўллари аниқлаб бориш талаб этилади.

Йўриқномаларнинг тўлақонлилиги ва равшанлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади: у ўзида барча зарурий маълумотларни акс эттириши ва турли маънодаги талқинларга ўрин қолдирмаслиги лозим. Бу фикрларни асослаш учун бир қатор содда малакаларни кузатишларимиз натижаларидан мисоллар келтирамиз. Синов олиб борилаётган талабалар кўзларини ёпиб, металл пластинкадаги кесилган жой узунлигини ушлаб кўриб аниқлаш таклиф қилинди. Талабалар унинг узунлигини сантиметрларда тўғри ифодалаб, шаклини чизиб кўрсатдилар. Иккинчи бир шундай тажрибада йўриқномада кесим узунлигини эмас, унинг қанақалигини аниқлаш топширилди. Йўриқнома иккинчи вариантдаги ноаниқлик уни талқин қилишдаги бир қанча хатоликларга олиб келди. Тўғри чизиқли кесим талабаларга ёйсимон бўлиб кўринди ва ҳ.к. кесимларни тавсифлашда улар кўпроқ аҳамиятга эга бўлмаган жиҳатларга эътиборларини қаратдилар, кесим узунлиги тўғрисидаги жавоблар эса кўпчилик ҳолларда ноаниқ бўлди. Йўриқноманинг етарлича аниқ эмаслиги тушунча ва тасаввурларни кескин ўзгартириб юборди.

Кам ҳажмли, ортиқча тафсилотларга эга бўлмаган йўриқнома энг самаралиси бўлди. Жорий босқичда талабалар фойдаланмайдиган ва уларсиз ҳам вазифани бажариш имконияти мавжуд бўлган кўрсатмаларни йўриқномага киритмаслик лозим. У ёки бу мураккаблик даражасида бўлган малакаларни эгаллашда талабалар битта жиҳатга ўз эътиборларини жамлаб, иккинчи бир жиҳатни эътиборсиз қолдирадилар. Малаканинг барча ташкил этувчиларига тааллуқли бўлган йўриқномадан улар дастлабки даврда тўла фойдалана олмайдилар. Йўриқноманинг ўз вақтида берилиш шарти, кириш йўриқномаси билан талабаларга машқларни бажариш самараси, кейинги машқларни бажаришда унинг ўрни тўғрисида сўз юритиш шарт эмас деган фикрни бермаслик лозим.

Йўриқнома, шунингдек, талабанинг уни қабул қилиш нуктаи назаридан ҳам махсус тайёрланишни талаб қилади. У айниқса, ишлаб чиқариш шароитларида кўпроқ зарур бўлиб, у ерда ўқитувчининг тушунтириши ҳамма

ўқувчилар томонидан тўла қабул қилинганлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Талабаларда меҳнат малакаларининг шаклланишини фаоллаштиришда ўқув йўриқномаси муҳим рол ўйнайди. Йўриқнома шаклини танлаш ижодий ёндашишни талаб қилади. Чамаси, йўриқномаларнинг учта варианты, маълумотлари тўлиқ бўлмаган, тўлиқ ёки ортиқча маълумотлисини танлашда таълим босқичи ва хусусиятларидан келиб чиқишимиз маъқул. Масалан, дастлабки босқичларда биринчи йўналиш бўйича бирмунча тўлақонли бўлган йўриқномалар талаб қилинади. Бироқ кейинги таълим даврида нафақат тайёр маълумотларни ўзлаштириш, балки ўз имконияти даражасидаги баъзи ечимларни ўзи топиши лозим бўлади. Аниқланиши лозим, аммо кам маълумотларга эга бўлган, ва шунингдек ортиқча маълумотли йўриқномадаги шартлар ичидан зарурини танлаш талаб қилинганида мустақил фикрлаш зарурати пайдо бўлади.

Тушунтириш ва намойиш қилиш ёки уларнинг бирикмасидан иборат йўриқнома услубларидан фойдаланишда ўрганиладиган ўқув материали хусусиятларидан келиб чиқиш лозим. Ушбу усулларнинг ҳар бири ўзига хос ютуқ ва камчиликларга эга, шу сабабли уларнинг ҳар бирининг маълум ҳолат учун йўналишида мақсадга мувофиқлигини аниқлаб олишга тўғри келади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тушунтириш ҳам, шунингдек намойиш қилиш ҳам талабада махсус машқларсиз қайта қурилувчи алоқалар тизими илгариги тажрибалар давомида шаклланган бўлиб, уларни бир-бири билан алмаштириш мумкин эмас.

Тушунтириш ҳам, намойиш қилиш ҳам таълим методлари сифатида ўрганилаётган ҳаракатлар тезлиги ва сифатига таъсир этувчи ўз хусусиятларига эга. Оғзаки тушунтиришда бажариладиган ишнинг шартлари ва мақсадига мувофиқ ҳолда фаолиятни ташкил қилиш имконини берувчи муваққат алоқалар тизими фаоллашади. Турли масалаларни ечишда турли усулларни қўллаш мос келганлиги сабабли талабалар уларни чуқур таҳлил қилиб, турли усулларни қўллайдилар. Шу сабабли, тезлиги кичик бўлган ҳоллар учун оғзаки тушунтириш юқорида сифатга эришиш имконини беради.

Намойиш қилиш усулининг оғзаки усулга кўра кўпроқ даражада ишни бажаришда алоҳида хусусиятга эга бўлган хусусий тизимларни фаоллаштириш тадқиқотларимиз давомида тасдиқланди.

Намойиш қилиш усули биз тавсия этган услуб ва иш маромини ўзлаштиришга хизмат қилиши билан оғзаки тушунтиришга нисбатан иш мақсади ва вазифасини камроқ даражада англаш имконини беради. Шу сабабли намойиш қилиш асосида ишни бажариш тез ва ишончли амалга ошади, бироқ унинг сифати пастроқ даражада бўлади.

Намойиш қилиш ва тушунтириш боғлаб олиб борилганда иш намойиш қилинганидан кўра сифатлироқ ва фақат тушунтириш билан олиб борилганидан кўра тезроқ амалга оширилади. Шундай қилиб, тушунтириш ва намойиш қилишнинг биргаликда қўлланилгандаги самарадорлиги уларнинг ҳар бирининг алоҳида қўлланилганидан кўра юқорида бўлади.

Ишни бажариш методларини намоиш талаблари уни таҳлил қилиш заруратини туғдиради. Бунда, оғзаки тушунтиришга узоқ вақт талаб қилинадиган ҳаракатларни намоиш қилиш усулида бир уринишда талабага тўла тушунтириш мумкин бўлади. Фикримизга кўра бу ўринда тушунтириш услубига нисбатан намоиш қилишда ҳаракатнинг бевосита намоиш этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Тақлид қилиш икки турда бўлади: механик тарзда ва англаб, мақсадга йўналтирилган ҳолда. Биринчи ҳолатда талабалар ҳаракатнинг фақатгина ташқи хусусиятларини қабул қиладилар ва бажарадилар. Кўпчилик ҳолларда бажарилаётган ҳаракатларнинг маъносини англаб етмайдилар. Масалан, электромонтаж ишларини тушунтириш асосида олиб борилган баъзи ҳолатларда бундай тақлид кузатилган эди. Кабел учларини бириктиришда талабалар кўрсатилган усулларни тиришқоқлик билан бажаришга ҳаракат қилардилар: симларни кабелга қунт билан тортдилар ва ҳ.к. Бунда бажариладиган ишнинг асосий мақсади-кабел учларини бир-бири билан маҳкам бириктиришда кўпинча улар хатога йўл қўяр эдилар. Натижада кабел ўрами тиғиз бажарилгани билан, улар чеккаларида очик жойлар қолиб кетади, чунки ўқувчилар ўрамнинг тиғизлигини таъминлашга ҳаракат қилиб, кабел учларини бир-бирига тортишга эътибор бермай қўядилар. Шу сабабли ишни бажариш тақлид усули мақсадга мувофиқ тушуниш асосида амалга оширилиши лозим.

Ишлаб чиқариш таълимида талабаларнинг мустақил кузатишлари муҳим аҳамиятга эга. Бироқ талабаларнинг барчаси ҳам ўз кузатишларини ўқув топшириғига мувофиқ ташкил қила олмайдилар. Кузатиш кўникмаларини тарбиялаш (кузатувчанлик ва диққатни ривожлантириш) ишлаб чиқариш таълимининг муҳим вазифаларидан биридир. Талабалар ишлаб чиқариш таълимидаги кузатиш жараёнида ёрдам ва маслаҳатга муҳтож бўладилар. Йўриқнома ёки ёзма равишда бериладиган ўқув-ишлаб чиқариш топшириғида аввало кузатишдан кўзланган мақсад ва унинг предмети нималардан иборат эканлигини кўрсатиб ўтиш лозим, чунки бу вазифалар талаба учун мураккаб бўлган шароитларда амалга оширилади. Бундан ташқари, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда кузатишларни олиб бориш, аниқ шакллантирилган мақсади бўлмаган кузатишлардан кўра самаралироқ ҳисобланади. Мураккаб кузатиш объектини алоҳида қисмларга бўлиб ўрганиш талабанинг ўзига қийинлик қилади: бу вазифа йўриқномада берилган бўлиши лозим. Шу ернинг ўзида талаба эътиборини қаратиш лозим бўлган асосий ҳолатлар, кузатишлар кетма-кетлиги ва жавоб топилиши лозим бўлган саволлар бериб борилиши талаб этилади.

Энг кенг тарқалган машқ турларидан бири - бу тасаввурлар асосида машқ бажариш бўлиб, у кўпроқ физкультура ва спорт соҳасида кенг тарқалган. Бундай машқлардан турли малакаларни ўргатишда фойдаланилади. Мисол учун бир қатор ҳаракатларни умумлаштиришни талаб қилувчи мураккаб малакаларни эгаллашда талаба диққатини машқ олтидан дастлабки босқичларидан бирига қадалиб қолиши албатта бошқа бир ҳаракатнинг тушириб қолдирилишига олиб келади. Бундай хатога бир неча

марта йўл қўйган талаба машқларни бажаришдан олдин ўзига хос усулни қўллай бошлайдилар, яъни бутун иш жараёнини ва айниқса тушириб қолдирилаётган ҳаракатларни қамраб олишга ҳаракат қилган ҳолда тасаввур қиладилар.

Тасаввурларга асосланган машқлар эса техникалардан фойдаланиш имкони бўлмаган тақдирда қўлланилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, узоқ танаффусдан кейин бажариладиган касбий малакаларни тиклашда бундай машқлар ижобий натижаларга эришиш имконини беради. Ушбу машқлар асосида ҳаракат тўғрисидаги тасаввурларнинг унинг ўзи билан боғлиқлиги ётади (икки сигнал системасининг ҳаракат анализатори билан алоқалари). Ишлаб чиқариш малакаларига ўргатишдаги машқлар тизимида алоҳида малакаларга ўргатишдаги машқлар тизими алоҳида малакалар ва уларнинг таркибий қисмларини, шунингдек мураккаб малакаларни эгаллашдаги машқлар, жумладан тренажёрлар натижасида бажариладиган машқлар алоҳида аҳамият касб этади. Бундай машқлар талабалардаги баъзи махсус сифатларни (мисол учун, кўз билан чамалаш ёки маромни ҳис қилиш ва ҳ.к.), алоҳида амалий малакаларни шакллантириш (иплар узилишининг олдини олиш), мураккаб фаолият турларини эгаллаш (ҳайдовчиларни тайёрлаш, қурувчи ишчиларни тайёрлаш)да қўлланилади.

Мисол сифатида ер ости ишлари машинисти билан полигонларда бажариладиган машқларни ёки машинистларни юзага келиши мумкин бўлган хавфни бартараф қилишга ўргатишдаги машқларни келтириш мумкин. Машқ машғулоти махсус жиҳозланган ўқув устахоналарида ишчиларни қурувчилик (ғишт терувчи, бўёқчи, сантехник ва ҳ.к.) малакаларига ўргатишда қўлланилади. Машиналарни бошқаришнинг баъзи реал шароитларни яратувчи макетлардан фойдаланган ҳолдаги тренировка машғулоти бўлажак ҳайдовчиларни тайёрлашда қўлланилади. Ҳалокат ҳолатида ишловчи баъзи мутахассисликлар бўйича ишчилар тайёрлашда ҳам тегишли ҳолатларни яратувчи воситалардан фойдаланилади.

Тренажёрлар билан биргаликда ташқи шароит билан ўхшаш бўлмаган ҳолатларда иш кўриш учун психологик машқ шароитлари ҳам яратилиши муҳим. Мисол учун, талабада белгиланган вақт ичида ечимини топиши лозим бўлган машқ шароитлари сифатида оғзаки тавсифни яратиш учун маълум шароит мумкин. Тренажёрлар ёки махсус сабабларсиз бажариладиган методларни яратишдаги асосий вазифа - бу нафақат ташқи ўхшаш шароитларни яратиш балки уларнинг психологик мувофиқлиги ҳамдир.

Мисол учун локомотив кабинасининг аниқ нусхасини яратиш мумкин. Бироқ бунда муҳимроқ ишчи шароитнинг ўзгаришига мос ҳолда бошқарувчи қурилмалар билан ишлай олиш, меъёридан четга чиқишларни аниқлаш ва тўғрилаш, ва шунингдек ўз ҳаракатларини назорат қилиш ва унинг тўғрилигини баҳолай олиш кабилардир. Тренажёр ва ўрганувчи машқларнинг таълимда қўлланилиши қатор афзалликларга эга: малаканинг мураккаб қисмларини ажрата билиш, ўқув диққатини жамлай олиш, машқларни кўп марта такроран бажара олиш ва бошқалар. Бундай машқлар самарадорлиги қатор синов ишлари, шунингдек амалий тажрибалар билан асослаб берилган.

Тренажёрлар ва ўрганувчи вазифаларни яратишда реал ишчи шароитларни яратиш учун биринчидан: реал ҳолат ва яратажак моделнинг ўртасида психологик мувофиқликни таъминлаш мақсадида жиддий таҳлил қилиш, иккинчидан бу мувофиқликни махсус тажрибалар воситасида текшириб кўриш лозим. Бунинг учун дастлаб қулай машқлар туркуми бажарилади, кейин эса машқ натижалари амалий иш жараёнида синовдан ўтказилади. Амалиётнинг кўрсатишича, баъзида тренажёрнинг ташқи жиҳатдан амалий шароитни муваффақиятли акс эттирса ҳам тажриба-синов ишлари давомида ўрганиладиган малакаларга психологик жиҳатдан мос эмаслиги туфайли таълимда қўллаб бўлмаслиги маълум бўлиб қолади.

Талабалардан турли малакаларни шакллантирувчи ўрганувчи методлари ва уларнинг аҳамияти тўғрисида гапирилганда, амалда ишлаб чиқиш вазифаларини ҳал этиш малакаларини, ривожлаштирувчи машқларни ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. Амалий шароитларда бажариладиган машқлар билан биргаликда оғзаки тавсифлар бўйича бажарилувчи машқлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнатга доир кўникма ва малакаларни махсус касбий ва умуммеҳнат турларига ажратилиши маълум маънода шартлидир. Меҳнатнинг касбий шакллари эгаллаш жараёнида шаклланувчи умуммеҳнат аҳамиятига эга бўлган кўникма ва малакалар уларнинг махсус хусусиятларини ҳам ўзида акс эттиради. Шу билан бирга улар ўртасида ишлаб чиқариш таълимида эътиборга олинishi лозим бўлган маълум фарқлар ҳам мавжуд.

Махсус касбий кўникма ва малакаларни қараб чиқиш билан биргаликда психологик нуқтаи назардан у ёки бу даражада ўрганиб чиқилган иш турлари ва касбларни санаб ўтаемиз:

- кўпроқ қўлда иш бажаришни талаб қилувчи касблар(дурадгорлар, сувоқчилар ва ҳ.к.);
- станокда ишловчилар(токарлар, фрезаловчилар, пардозловчилар, автоматлашган станоклар операторлари);
- машина ҳайдовчилар(шоферлар, темир йўл ва сув транспорти ҳайдовчилари, қишлоқ хўжалиги механизаторлари);
- асбобчилар(пўлат қуювчилар, кимё саноати операторлари);
- техника ва технологик жараёнларни масофадан бошқариш;
- таъмирлаш, ишга тушириш, ростлаш ишлари.

Аввало касбий кўникма ва малакаларни алоҳида гуруҳларга ажратиш имконини берувчи умумий хусусиятларга тўхталиб ўтаемиз:

Махсус касбий кўникма ва малакаларнинг асосий хусусияти. Уларнинг маълум касблар (металл қирқиш, иплар узилишини бартараф этиш, автомобилни бошқариш ҳ.к.) билан чегараланган, нисбатан тор аҳамиятлилиги.

Махсус кўникма ва малакалар даражасининг мураккаблиги ва вазифаларига кўра турли-тумандир. Улар нисбатан мураккаб бўлган асосий ва ёрдамчи операциялар таркибига кирувчи бажарувчан ёки назорат қилишга оид бўлишлари мумкин. Кўпчилик ҳолларда улар қисман эгалланган

малакалар бўлиб, улар, ўз навбатида мураккаброқ малаканинг таркибий қисмига кирдилар.

Ушбу кўникма ва малакаларнинг шаклланишида амалий ҳаракатларни бажаришдаги машқлар муҳим аҳамият касб этади. Кенгроқ умуммеҳнат аҳамиятига эга бўлган кўникма ва малакаларни шакллантириш учун эса ақлий малакаларни ечишдаги машқлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Баъзи махсус қобилиятларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган махсус кўникма ва малакалар асосан сезги-ҳаракат билан боғлиқ бўлганлиги сабабли уларни турли шароитларда кўриш учун кенг имкониятлар очилади.

16.5. Машқлар жараёнида режалаштиришни ўргатиш (технологик жараёнларни қуриш). Юқорида ўқув операцияси тушунчасини ўрганишда ва машқлар тизимини таҳлил қилишда ёрдамчи операциялар (ўлчаш, станокни ростлаш ва ҳ.к.)ни бажаришга тааллуқли кўникмаларни ҳосил қилишда кўпроқ ўқув машғулотларини бажаришга оид машқлар ўрни белгилаб берилган эди.

Бу ўринда ушбу машқларни икки масалани ҳал қилиш учун қараб чиқилди: 1) умуммеҳнат кўникма ва малакаларнинг шаклланиши; 2) назарий ва амалий таълим алоқасини ўрнатиш.

В.В.Чебишева фикрига кўра, умуммеҳнат малакалари икки хусусияти билан тавсифланади; 1) ақлий тавсифга эга бўлади; 2) малакалар мустаҳкамланиб бориб, шахснинг турғун хислатига айланиб қолади.

Шуни эслатиб ўтиш керакки, умуммеҳнат кўникмалари ва умумлашган кўникмалар тушунчалари айнан бир ҳолатни ифодалайди.

Нафақат умуммеҳнат, балки умуммеҳнат кўникма ва малакалари ҳам умумийлик, мослашувчанлик ва кўчирилувчанликка эга бўлиши лозим. Улар шаклланишининг аҳамиятли жиҳати талабалар томонидан тегишли ҳаракатларнинг ўзлаштирилиши ва уларнинг қўлланилиш шароитларининг турланишидир. Умумлашган кўникмаларни шакллантириш шароитларини амалга ошириш маълум даражада ўқувчилар қобилиятининг ривожланиши, мустақиллигининг ошиши билан боғлиқ.

Умуммеҳнат кўникмаларида шахсни тавсифловчи ақлий компонентлар салмоғи ошиб боргани сари уларни шакллантириш шу даражаси ҳам юқорида кўрсатилган шартларни кўпроқ талаб қилиб боради.

Е.А.Милерян умуммеҳнат - политехник кўникмаларини уч турга бўлиб кўрсатади: конструктор-технологик, ташкилий-технологик ва операцион-назорат.

Ташкилий - технологик ва операцион - технологик кўникмаларга ўргатишни қараб чиқамиз. Режалаштириш кўникмаси ташкилий-технологик кўникмалар қаторига қиради. Кенг маънода олинганда технологик жараёнларни лойиҳалаш ҳам режалаштириш ҳисобланади. Бу тушунча иккала турдаги таълим шакллариининг ҳам таркибига қиради. Шуни таъкидлаш лозимки, технологик йўналишни тузиш талабага ишлаб чиқариш устаси томонидан уйга вазифа сифатида берилади, бироқ у кириш инструктажи(йўриқномасида)да таҳлил қилинади.

Технологик жараёнларни кўриш мезонлари ишлаб чиқариш таълими машғулотларида ўрганилмайди. Улар назарий таълим таркибига киради. Лойиҳалаш ва ҳисоблаш - бу олий техника ва ўрта хунар-техника ўқув юртларида таълим мазмунини белгиловчи элементлар ҳисобланади. Улар назарий билимларни қўллашнинг муҳим таълим воситаси ҳисобланади. Мана шунинг учун ҳам техника ОЎЮларида курс ва диплом ишларига алоҳида аҳамият берилади. Лойиҳалаш ишлаб чиқариш жараёнини белгили шаклда ифодалайди. Шу сабабли ҳам таълим турини боғлашга хизмат қилади.

В.В.Чебишевнинг таъкидлашича, умуммехнат малакаларига ўргатишнинг биринчи шarti - уни алоҳида вазифа сифатида ажратиб олишдир. Ҳар қандай ишлаб чиқариш таълими хоҳ у операцион - комплекс, операцион-предметли ёки бошқа машинасозлик технологиясида қабул қилинган таснифга асосланган бўлсин, ёки йўқ, у ўз-ўзидан умуммехнат малакаларига ўргатиш муаммосини ҳал қилиб бера олмайди. Бу умумий таълим услуби ёки кенг маънодаги таълим тизими муаммоси ҳисобланади.

Шу маънода (мазмун жиҳатидан) унинг кўрсатмалари ишлаб чиқариш таълими учун қўлланма вазифасини ҳам бажариши мумкин. Бироқ таълим усуллари ҳамда шакллари нуқтаи назаридан муаммо тўла ишлаб чиқилмаган. Ҳар ҳолда у, озроқ, ҳеч бўлмаганда қисман, айнан ишлаб чиқариш таълими чегарасидан чиқмасдан ва камида иккита таълим услуби: 1) уйга вазифалар; 2) лаборатория амалий машғулотларини ёки уларнинг иккаласини биргаликда қўлламасдан амалга оширилмайди.

Уйга вазифа ва кириш йўриқномасини муваффақиятли қўллашни корхонадаги ишлаб чиқариш амалиётидан илгари ўтказиладиган дастурнинг сўнгги "1-3 тоифали мураккабликдаги деталларга ишлов бериш" мавзуси мисолида қараб чиқамиз.

Бу мавзунини ўрганиш жараёнини тавсифлаб, режалаш таълимига алоҳида эътибор бердик. У қуйидагилар билан белгиланади.

Дарсдан бир ҳафта илгари уйга вазифа берилади: маълум детални тайёрлашнинг технологик жараёнини ишлаб чиқиш; унда қуйидаги маълумотлар берилади: материал, намуна тури, деталлар сони; жиҳозлар. Машғулот мазмуни тахминан қуйидагича бўлиши мумкин: технологик йўналишни ишлаб чиқиш, кесувчи ва ўлчовли асбобларни танлаш; цилиндрнинг ташқи юзасига ишлов бериш учун шпиндел айланишлари сонини аниқлаш. Дарсдан аввал (албатта ўша куни эмас) махсус технология ўқитувчиси билан биргаликда бажарилган вазифалар текшириб кўрилади.

Уларни баҳолаш билан биргаликда кириш инструктажини қандай ўтказиш ўйлаб қўйилади: қайси вариантларни асос сифатида қабул қилиш, қайсиларини қайта кўриб чиқиш лозим ва муаммолар доирасини белгилаб олиш.

Суҳбат давомида, кириш инструктажи бошланғич талабалар билан биргаликда деталларга ишлов беришга оид асосий вазифалар муҳокама қилинади ва аниқланади. Сўнгра олдиндан белгилаб қўйилган талаба ўзи таклиф қилган вариантни кўрсатиб беради, кейинчалик у муҳокама қилиниб аниқлаштирилади.

Дидактик нуқтаи назардан муҳим имконият юзага келади: уйга вазифадан олдиндан фойдаланиш; дарсни ўтказишга пухта тайёргарлик кўриш; муҳокама учун энг яхши намунани танлаб олиш; янада кенгроқ ва фаолроқ муҳокама қилиш учун яна бир нечта намуна танлаб олиш: ўқувчиларнинг ўз ишларини баён қилишларидан олдин уларни фаоллаштириш учун саволлар белгилаш; бажарилган вазифаларни таҳлил қилишга махсус технология ўқитувчисини жалб қилиш.

Юқоридаги топшириқ уйга вазифа эканлигини ҳисобга олмаганда, белгиланган режани амалга ошириш жараёнида амалий машқларга ўтиб боровчи машқлар шакли ҳисобланади.

Талабаларнинг машқларни режалаштиришдаги ташкилий жиҳатлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- Ишлаб чиқариш таълими мақсад ва вазифаларини аниқлаш.
- Ҳаракатларнинг кетма-кетлигини белгилаш.
- Асбоб ва мосламаларни танлаш.
- Ўз-ўзини назорат қилишнинг усули ва кетма-кетлигини аниқлаш.
- Вазифани бажариш босқичларини вақт бўйича тақсимлаш.

Таълим босқичи ва услубларига келганда, улар қуйидаги кўринишда бўлади:

- Кириш йўриқномаси ишлаб чиқариш вазифасини бажаришда ишлаб чиқариш устасининг оғзаки кўрсатмаси.
- Машғулотларда ўқувчиларга карточка топшириқларини бериш.
- Кейинги дарсга режа тузиш учун уйга вазифа бериш.
- Талабаларга бериладиган карточка-топшириқлар қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади.
- Тайёргарлик.
- Бажариш жараёни.

Биринчи бўлим тартибига вазифани таҳлил қилиш, чизмани ўрганиш (материал, аниқлик синфи, ва ҳ.к.), намунани текшириш, ишлов бериш кетма-кетлиги ва тартибини аниқлаш, қисмларни вақт бўйича тақсимлаш, иш ўрнини ташкил қилиш киради.

Иккинчи бўлим таркибига ишлов беришни (ташкил қилиш) амалга ошириш ва ўз-ўзини назорат усуллари киради.

Талабаларга карточка топшириқларини бериш, асосан биринчи босқичда уларга инструкция-технологик карталарни бериш билан қўшиб олиб борилади. Ўз-ўзидан маълумки, бу ҳолатда ўқувчиларнинг режалаштириш бўйича олиб борадиган мустақил ишлари ҳажмининг камайишига олиб келади. Бу борада психологларнинг ишчилар томонидан ўз ишларини режалаштиришнинг мазмуни ва босқичлари тўғрисидаги маълумотлари қизиқарлидир.

Биз қуйида режалаштириш жараёнини, учта босқични таҳлил қиламиз:

Биринчи босқич - янги вазифани амалга оширишдаги умумий, йўналиш берувчи режалаштириш. Бу ҳолда мақсад ва унга эришиш воситалари, янги вазифани ҳал қилиш йўлларини белгилаб олиш лозим.

Иккинчи босқич - ташкилий-режалаштириш, бунда ишчи нафақат маълум ва мавжуд воситаларни, балки мумкин бўлган янги воситаларни қўллашни ўз ичига олувчи зарур тадбирларни аниқлайди ва улар асосида ечимни топиш йўналишини танлайди.

Учинчи босқич - вазифани амалга оширишдаги бажариладиган жараёнлар батафсил аниқлаб олинади, яъни операциялар таркиби ва кетма-кетлиги тартиби, асбоб ва мосламалар, назорат воситалари ва бошқаларни аниқлайдиган ишчи лойиҳа тайёрланади.

Шубҳасиз биринчи ва иккинчи босқичлар таълимда муҳим аҳамият касб этади, чунки талабаларга, ишчилардан фарқли равишда кўпчилик вазифалар янгилик ҳисобланади.

Бизнинг фикримизга, биринчи ҳамда иккинчи босқич маълум даражада махсус технологлар эътиборида бўлмоғи лозим. Шундай қилинганда назарий ва амалий таълимнинг ўзаро боғлиқлиги тўлароқ бўлади. Бироқ биринчи ва иккинчи босқични амалга оширишда ишлаб чиқариш таълими салмоғи кўпроқ бўлади.

Ҳозирда кўпроқ эътибор берилаётган учинчи босқичга келадиган бўлсак, ундан назарий ва ишлаб чиқариш таълими жараёнидаги машқлардан ташқари лаборатория амалий машғулотида ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб режалаштиришда ўқитишнинг амалий тизими қуйидаги бўғинлардан иборат бўлиши лозим:

– Назарий таълим жараёнидаги машқлар (асосан учинчи ва қисман биринчи, иккинчи босқичлар).

– Машғулотларда ва уй вазифаси сифатида бажариладиган ишлаб чиқариш таълими машқлари (режалаштиришнинг барча учала босқичида).

– Назарий ва ишлаб чиқариш таълимидаги лаборатория амалий ишлари (учинчи босқич).

Бу ўринда келтирилган босқичлар В.В.Чебишева томонидан қуйида шакллантирилган таълимни режалаштиришнинг уч босқичига ҳеч ҳам зид келмайди:

1) режа бўйича ишлаш одатини тарбиялаш;

2) уста томонидан таклиф қилинган режалар орасидан энг мақсадга мувофиғини танлаш машқлари;

3) мустақил режа ишлаб чиқиш. Бу босқичларнинг ишлаб чиқариш таълимига кириши В.В.Чебишева томонидан белгилаб берилган.

Назарий машғулотларда режа бўйича ишлаш одатини тарбиялаш мумкин эмас. Лекин мустақил ишлаб чиқиш иккала ҳолда ҳам ўз ўрнига эга бўлмоғи лозим.

Машқлар воситасида назорат-ўлчов операцияларига ўргатиш

Энди назорат-ўлчов малакаларини шакллантириш машқларини қараб чиқамиз. Е.А.Милерян бўйича кўникмалар қўлда ва машина - қўлда бажарувчи меҳнат операцияларининг натижаларини назорат қилиш билан боғлиқ жараёнларни умуммеҳнат малакалари деб ҳисоблаймиз, Е.А.Милерян фикрига кўра, умуммеҳнат кўникмаларига оператор фаолияти билан боғлиқ

назорат ва ростлаш ишлари билан боғлиқ умуммеҳнат бўлмаган, аксинча унинг тескариси бўлган ўта ихтисослашган фаолият турлари киради.

Ўлчов нazorат кўникмаларини шакллантириш муаммоси меҳнат фаолиятидаги ўз-ўзини нazorат қилишга ўргатиш билан чамбарчас боғлиқдир.

В.В.Чебишева ўз-ўзини нazorатнинг иккиламчи эканлиги тўғрисида ҳақли фикр юритади. Биринчидан, у ҳар қандай малакани эгаллашнинг зарурий шarti, иккинчидан янада тўғрироғи у ўз-ўзидан мураккаб малака ҳисобланиб, ишнинг мақсад ва усуллариини ўз ичига олувчи билим ва малакалар тизими ҳисобланади. Шунинг учун, бу даражадаги ўз-ўзини нazorат ҳақида гапириш - нафақат бутун таълим, балки тарбиявий тизимининг ҳам бутун жиҳатлари тўғрисида гапиришдир. Шуниси аёнки, машқлар тўғрисида сўз кетганда ўз-ўзини нazorатнинг қандайдир бир қисмини ёки жиҳатини, ушбу ҳолатда бўлса нazorат-ўлчов операцияларини ёки усуллариини кўзда тутиш мумкин. Келтирилган усуллариини эгаллаш малакаларини ўзлаштириш учун махсус машқларнинг зарурлиги анча катта касбий гуруҳга тегишли нazorат-ўлчов ишлари хусусиятлари билан тушунтирилади.

Улар кўпчилик ҳолатларда технологик операциялар оралиғидаги танаффуслар вақтида амалга оширилувчи ёрдамчи операциялар ҳисобланади. Уларнинг таълимдаги иштирокини ишлаб чиқариш ишлари билан умумлаштириб бўлмайди.

Ўзининг психологик табиатига кўра нazorат-ўлчов кўникма ва малакалари меҳнат жараёнининг бошқа таркибий қисмларидан ажралиб туради. Улар асосан сезги, ақлий кўникма ва малакалар ҳисобланиб, ҳаракат кўникма ва малакалари бўйсинувчи характерга эга бўлади.

Уларнинг ёрдамчи жараёнларга тааллуқли эканлиги ўқув машқларини ўтказишни осонлаштиради, чунки бунда материалларнинг исроф бўлишига йўл қўйилмайди.

Универсал асбоблар билан ўлчаш улар иштирок этадиган технологик операцияларга бевосита боғлиқ бўлмайди. Мисол учун тешик диаметрини ўлчаш уни йўниш, пармалаш ва бошқа мақсадларда бажарилаётганлиги билан боғлиқ бўлмайди. Шу билан ўлчанадиган деталнинг қаерга жойлашганлигига (ишчи қўлида ёки станокда ва бошқа жойларда), қандай ишчи ҳолатда эканлигига боғлиқ бўлади.

Бу турдаги операцияларнинг қисман эслатиб ўтилган хусусиятларидан бири уларнинг фаол ақлий фаолиятини талаб қилишидир. Мисол учун лимб бўйича кесиш чуқурлиги ўрнатиш учун бир қатор ҳисоб-китоб ишларини бажариш талаб этилади. Лимбдан фойдаланиш ва ўлчаш ишлари анча масъулиятли вазифалар эканлигини ва бунда хатоларга йўл қўйиш муқаррар равишда бракка олиб келишини эътиборга олсак, мос равишдаги кўникмалариини шакллантиришга алоҳида эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Услубий қўлланмаларда, масалан токарларни тайёрлаш қўлланмасида бундай машқлар таълимнинг дастлабки даврларига мўлжалланади. Бунинг тўғрилиги, биринчидан, "Қўйимлар ва техник ўлчовлар" предметининг

техник ўлчовлар бўлими ҳали ўтилмаганлиги билан белгиланган. Иккинчидан, деталларни станокда ўлчаш каби усулларнинг ўқув шароитларида бажариб бўлмаслигидир. Бироқ, афсуски, келтирилган кўлланмадаги жиддий камчиликлардан бири ўлчовлар сериясини ёзма равишда қайд қилиш кўзда тутилмаганлигидадир.

Ҳисобга олиниши лозим бўлган иккинчи ҳолат қуйидагилар билан белгиланади: аввало талабаларга асбобнинг ўзида: штангенциркулда, микрометрда берилган ўлчамларни ўрнатишни ўрганиш ва шундан кейингина уларга деталларни ўлчаш юзасидан машқлар бериш.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, берилган ўлчамларни ўрнатишни ўрганмасдан туриб, талаба ўлчов ишларини бажариш кўникмаларига эга бўла олмайди. Ўлчов машқлари (кўрсатилган иккала йўналишда ҳам) шуниси билан аҳамиятлики, фақат биргина ўқув устасининг ҳаракати талабанинг бу ҳаракатни ўрганиши учун етарли бўлмайди. Тўғри ўлчаш ва ўлчамни ўрнатиш фақатгина асбоб мезонини тўғри тушуниш ва ундан тўғри фойдаланиш билангина оширилиши мумкин.

Белгиланган ўлчамларни ўрнатиш ўқув устаси томонидан берилади ва шу сабабли қайд қилиш талаб этилмайди. Бироқ бундан фарқли равишда турли деталлар йиғмасини ўлчаш натижаларини қайд қилиб бориш зарур бўлади. Битта йиғманинг ўзини катта аниқликда ўлчаб кўриш мумкин. Қайд қилиб бориш аниқлик даражасидаги фарқларни дарров аниқлаб беради.

Ўлчов машқларини назарий ва амалий машғулотларда ўтказиш имкони мавжуд ва зурур. Иккинчи ишчи ҳолатда, мисол учун станокка ўрнатилган детални ўлчашга, алоҳида ҳолатларда, эса, масалан конуссимон юзаларга ишлов беришдаги машқларни бажаришга катта аҳамият берилади.

16.6. Лаборатория-амалий машғулотлар машқларининг алоҳида тури. Барча машғулотларда бўлгани каби, уларда ҳам турли таълим услубларини қўллаш кўзда тутилади. Лаборатория машғулотларини соф лаборатория иши, яъни тажрибалар ўтказиш ва маълум кўникмалар шаклланишига имкон берувчи лаборатория машғулотларини синонимлар сифатида қабул қилмаслик лозим. Ушбу ҳолатда лаборатория машғулоти атамаси аввало уни ўтказиш учун шарт-шароитларни тавсифлайди. Тўлиқ ҳолдаги лаборатория иши эмас, балки одатдаги ўқув ишлаб чиқариш ва ҳатто ишлаб чиқаришдагидан ҳам кўпроқ даражада ишнинг алоҳида турларини ёки қисмларини ажратиб кўрсатиш, уларни тезлаштириш ёки секинлаштириш талабаларни гуруҳларга ажратиш ёки аксинча якка-якка ҳолда тақсимлаш, ишни гуруҳнинг маълум аъзолари ўртасида тақсимлаш, ишлаб чиқаришда унумсиз бўлган жиҳозлардан фойдаланиш имконини берувчи шароитлар кўзда тутилади.

Ҳозирги пайтда тажрибалар ўтказиш ёки тажрибасиз амалга ошириладиган лаборатория шароитидаги амалий ишларни ўз ичига олувчи лаборатория-амалий ишлар шунингдек, лаборатория амалий машғулотлари тушунчаси шаклланиб қолган. Шу маънода олганда лаборатория - амалий машғулотлар ўқув тажрибаси шакли ёки машқлар шаклида тушунилиши мумкин.

Лекин одатда ўқув тажрибаси лаборатория машғулоти сифатида олиб борилса, машқлар эса фақатгина лаборатория амалий машғулотлари сифатида амалга оширилади.

Таълимда лаборатория-амалий машғулотлари ўзида тадқиқотчилик элементларини ҳам машқлар элементларини ҳам мужассамлаштиради. Юқорида келтирилган ўлчов кўникмалари, лимбдан фойдаланиш кўникмалари моҳияти жиҳатидан лаборатория амалий ишлари шаклида амалга оширилади.

Лаборатория амалий машғулотлари имкон даражада амалий таълим тизимида ҳам, ишлаб чиқариш таълими тизимида ҳам ўтказилиши мумкин ва зарур. Агар бундай ишлар назарий таълим йўналишида амалга оширилса, унинг мазмунидаги назарий таълимнинг маълум элементиға тегишли мос келувчи қисмини ажратиб олиш лозим. Бу ҳолатда амалий кўникмаларнинг ҳосил қилиниши асосий, лекин бўйсундирилган йўналишға эға бўлиши лозим.

Таълим тизимидаги ишлар учун бу вазифа асосий назарий билимларни аниқлаштиришға бўйсундирилган вазифа бўлиши мумкин.

Иккита лаборатория-амалий машғулотини битта: мавзуда бирини назарий йўналишда, иккинчисини ишлаб чиқариш таълими бўйича ташкил этиш мақсадға мувофиқ ҳисобланади.

Биз қуйида таълим жараёнида ўтказилиши мумкин бўлганларини санаб ўтамыз:

- Жиҳозларни аниқликка текшириш
- Жиҳозларни кучланиш таъсирида синаш.
- Жиҳозларни салт ишлатиб синаш.
- Жиҳозларнинг типовой қисмлари асосий геометрик параметрларини ўлчаш усуллари.
- Типовой-пневматик ва гидравлик қурилмаларни таъмирлаш.

6. Жиҳозларнинг типовой деталларидан яроқсизларини саралаш.

Биринчи учта иш тадқиқотчилик йўналишиға эға.

Келтирилган 6 та ишдан ташқари рўйхатда бошқа топшириқлар ҳам мавжуд. Масалан чилангарлик, йиғувчилик технологик карталари таҳлили ва уларнинг ишлаб чиқилиши ва ҳ.к.

Юқорида келтирилган лаборатория амалий машғулотлари мазмуниға келсак, таъкидланганидек, уларнинг камида биринчи учтаси илмий техник тадқиқот ёки синов ишларига хизмат қилиши мумкин. Шу сабабли лаборатория амалий машғулотларнинг таълим услуби сифатидаги муҳим жиҳатиға тўхталиб ўтамыз.

Ҳар қандай тажриба-тадқиқот усули умуман ҳар қандай илмий тадқиқот усули сифатида усул аспекти сифатидаги ташқи ва моҳият аспекти сифатидаги ички жиҳатларға эға. Баъзида ўқувчиларнинг услубини фақат ташқи, яъни уни қўллаш натижаларига эътибор бермаган ҳолдаги жиҳатларини эгаллашлари етарли ҳисобланади. Мисол учун техник ўлчовлари бўйича лаборатория ишларини бажаришда ўқувчиға ўзига ўлчаш

учун берилган объектлар йиғмасини аниқ ўлчаш муҳим вазифа ҳисобланади. Ўлчаб топилган натижалар, яъни ўзига берилган деталларнинг ўлчамлари аҳамиятга эга бўлмайди. Ўлчовлар қўйим ва ўтказишларни ўрганиш билан қўшиб олиб борилганда ёки бир неча деталлар яроқлилигини аниқлашда ўзгача мазмунга эга бўлади. Бунда ўлчовларнинг ўрганиш усули ҳам, унинг натижалари таҳлили ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Жиҳозларни аниқликка ўлчаш ёки уни синаш билан боғлиқ ишлар ҳақида ҳам шунга ўхшаш фикрларни билдириш мумкин. Бу ҳолатда иккала жиҳат ҳам муҳим ҳисобланади. Кўпчилик ҳолатларда, айниқса бундай ишларни гуруҳ шаклида ташкил қилиш ишнинг иккинчи жиҳати ўқувчилар диққатидан четда қолади ва улар фақат мўлжалланган йўриқномалар талабалар диққатини лаборатория амалий ишларни тушуниши ва таҳлил қилиши асосий эътиборини жалб қилмайдиган даражада яратилган. Бу ерда гап фақатгина олинган натижаларни меъёрий хужжатлар билан қиёслашда эмас, балки амалга ошириладиган ҳодисаларни синчиклаб кузатиш, улар белгилари ва турларини ўрганиш, юз бериши мумкин бўлган сабаб- оқибат муносабатларини таҳлил қилиш ва ҳоказолар амалга ошириши лозим. Таълимда кузатиш усули баъзи ҳолатларда экскурсия давомида алоҳида услуб сифатида фойдаланилади.

Юқоридагилар асосида шундай хулосаларга келиш мумкин: таълимдаги амалий кўникмалар ва малакалар назарий таълимдаги билимлар каби уларнинг маълум маънода ёки умумлашган ҳолдаги таълим услублари билан таққослаш мумкин бўладиган даражада дифференциаллашмаган.

Кўникма ва малакаларни ҳаракат, сезги ва интеллектуал турларга ажратиш муҳим эмас, лекин бари бир қайсидир таълим услублари таснифи ёки улар умумлашмасига қиёсланиши мумкин.

Таълим мазмуни хусусиятлари билан дифференциаллашиш эҳтиёжи мос ҳолда биринчи навбатда турли тушунтириш ва намоёйиш қилиш усулларида мавжуд. Бу ҳолат машқлар дифференциаллашуви имкониятини инкор эмайди. Уларни машқлар тизими учун ҳам зарурий деб ҳисоблаш лозим. Назарий таълимда, амалий услублар тушунчаси билан боғлаш мумкин бўлган ҳолатлар ишлаб чиқариш таълимида максимал чегаралаб қўйишни талаб этади, назарий таълим жараёнига киритилган амалиёт талаблари ишлаб чиқариш таълими талаблари жиддий фарқ қилади. Бунда таълим услубининг таълим жараёнига, аниқроқ айтганда уларнинг бир бирини тақозо қилишига боғлиқ.

Қўл ва машина-қўл меҳнатини ўрнатишда тушунтириш ва намоёйиш қилиш ҳамда уларнинг умумийлашувини биринчи навбатда қисмларни ажратишга меҳнат воситаси ва буюмларнинг муносабат ва хусусиятлари каби психологик ҳаракатни бажариш диққат марказидаги ҳолатларга қаратилмоғи лозим. Муносабатлар ҳаммасидан кўра кейинроқ ажратилади. Ҳаммасидан кўра осон ажраладигани - бу эни оддий ажратиладиган қисмлар ҳисобланади. Юқоридаги ҳолат асосан маълум кўникма ёки малаканинг ажратиб кўрсатилгани ҳисобланади. Иккинчи муҳим ҳолат - ҳаракатлар кетма-кетлигини ажратиш ва бўлиб кўрсатиш ҳисобланади. Ажратиб кўрсатиш

зарурияти реал меҳнат буюми ва маълум кўникма сифатидаги мазмун бирлигининг ўзаро номувофиқлиги билан характерланади.

Кейинчалик таълим методлари ва улар бирикмасининг ўзлари ажратиши ва қайд қилиши учун йўналтирилган ҳолатларга боғлиқ равишда дифференциаллаши мумкин. Бундай ишларга ўргатишдаги машқлар тизимини қисмларга ва бир бутунликка нисбатан дифференциаллаш лозим.

Шундай қилиб, қўл ва машина-қўлда таълим беришда икки босқич мавжуд, уларнинг ҳар бирида муаммо турлича ечилади: биринчи босқич ҳаракатга усул ёки операция сифатида ўргатиш, иккинчи босқич бир нечта босқичлардан иборат ишларга ўргатиш. Муносабатларни ажратиш услуги масаласи биринчи босқичга, машқлар тизимини ажратиш иккинчи босқичга таълуқлидир. Лекин кўпчилик ҳолатларда иккала босқич ажралиб кетади.

Қисмларга ажратиш ва бир бутунлик доимий равишда ўзаро таъсирлашиб турувчи ва сезги ҳамда ақлий компонентлар салмоғи юқори бўлган автоматлашган жараёнларни бошқаришда ишлаб чиқариш таълими услубий муаммоси қўлда ёки қўл машинада ишлашга ўргатишдан кўра бошқачароқ ҳал этилади. Бу ҳолда назарий таълимга кўпроқ таълуқли бўлган услуб ва усуллар у ёки бу даражада кенгайтирилган баён қилиш ҳолатларини таҳлил қилиш бўйича масалалар ечиш, эвристик суҳбатлар, схемалар бўйича машқ бажариш, лаборатория-амалий ишлари асбоблар моделлари билан ишлашни анча кенгроқ даражада қўллаш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, амалий таълимдагидан бу ёрдам ҳам шартли, яъни белгили фаолият элементларидан гарчи чекланган бўлса-да, фойдаланиш мумкин бўлади.

Бироқ назарий таълим ёки қўл ва қўл-машина машқлари эмас, айнан турли ҳолатларни таний олишга доир (идентификация) барча рўй бериши мумкин бўлган ҳолатлар алфавитини ўзлаштириш бир томондан, иккинчи томондан мос ҳолдаги зарурий ҳаракатларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мазкур бобда умуммеҳнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантириш технологияларини лойиҳалашнинг дидактик хусусиятларини очиқ бериш учун барча таълим воситаларининг имкониятларини қиёсий таҳлил қилдик. Талабаларга ўқув топшириқларини беришда йўриқномалардан фойдаланиш имкониятлари, классификациялашга оид топшириқли тестлар ўрганиб чиқилди ҳамда уларда йўл қўйилган хатоларни топиш ва қайта гуруҳлашга оид тестлар ишлаб чиқилди. Ўқув материални турли даражада ўзлаштирилишини назорат қилишда қўлланиладиган тестлар мазмунининг таҳлили асосида уларга нисбатан қўйиладиган талаблар шакллантирилди. Техник воситалар орасида маълум ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган сезги-мотор ва ақлий ҳаракат малакаларини шакллантирувчи тренажёрларнинг аҳамияти ёритилди.

Маълумки, таълимда машқлар фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Машқлар - меҳнат кўникмалари ва маҳоратига эришишнинг зарурий шarti ҳисобланиб, фаолиятнинг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайди. Бунда билим ва малакаларнинг такомиллашиб бориши билан биргаликда шароитнинг, сифат ва тезликка бўлган талабнинг ортиб боришига

мос ҳолда улардан фойдаланиш даражасини орттиради. Машқлар жараёнида ўқув фаолиятида амалга ошувчи мураккаб ички ўзгаришлар қатор объектив кўрсаткичлар: ўзлаштириладиган ҳаракатларни бажариш тезлиги, уларни бажаришдаги хатоликлар миқдори, танаффуслар миқдорида намоён бўлади.

Талабаларда умуммехнат ва касбий малакаларни шакллантиришда таълим воситаларидан фойдаланиш технологиясини ишлаб чиқиш учун ўқитувчи томонидан ўқув материали мазмунининг таҳлил қилиниши, ўқитиш услубини танлаши ва у билан боғлиқ бўлган таълим воситаларини белгилаш жараёни асос қилиб олинди.

**ТАЪЛИМ НАТИЖАЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ
МЕЗОНЛАРИ**

Ўқувчилар билимларининг сифат кўрсаткичларини баҳолаш қуйидагилар асосида амалга оширилади:

- билимларнинг чуқурлиги, у эгалланган билимнинг унга яқин билим соҳалари билан анланган аҳамиятли алоқалари орқали тавсифланади;

- билимларнинг қўлланувчанлиги, ўқувчининг ўзлаштирган билимларини алоқадор соҳаларда қўллай олишга тайёрлиги ва бу борадаги кўникмаларини ифодалайди;

- тизимлилик, ўқувчилар онгидаги билимлар мажмуи сифатида тавсияланади ва унинг тузилмаси илмий билимлар тузилмасига мувофиқ равишда қаралади;

- билимларнинг анланганлиги, улар ўртасидаги алоқаларда, билимларни олиш йўллари ва уларни исботлай олишда намоён бўлади.

Ўқиш натижалари самарадорлигини баҳолашга мисол сифатида ўзлаштириш даражаларига боғлиқ равишда билимлар чуқурлигининг ўзгаришини кўрсатиб берамиз.

1-даража (билиш) - талаба объект ёки жараённинг ташқи характеристикаси билан юзаки таниш эканлигини намоён қилиб, берилган объект ёки ҳаракатни бошқаларидан фарқлаш билан чегараланади.

2-даража (маҳсулсиз) - талаба қатор белгилар асосида маълум объектни фарқлаш билан биргаликда унга таъриф бера олади ва ўқув материални тушунтириб беради.

3-даража (маҳсулли фаолият) - ўқувчи ўрганилаётган ҳодисалар алоқадорлигини билиши ҳамда объектни тавсифлай олиш кўникмасига эга бўлиш билан биргаликда, қўйилган масалаларни сабаб-оқибат алоқадорлигини очиқ берган ҳолда еча олади, ўрганилаётган назарий билимларни амалиёт билан боғлай олади.

4-даража (трансформация) - ўқувчи ижодий масалаларни ҳал қилиш мобайнида тегишли билимларни қўллаш доирасини мақсадга мувофиқ танлаб, ечимни топишга хизмат қилувчи янги усул ва йўналишларни топа олади.

Ҳар бир сифат кўрсаткичига кўра ўзлаштирилган билимлар самарадорлиги даражалари бўйича юқоридаги тартиб асосида аниқланади.

Бундан ташқари, қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда ҳар бир даража бўйича ўзлаштирилган билимларни миқдорий баҳолаш мумкин:

- ўзлаштирилган билимлар ҳажми;
- ўқув материални ўзлаштириш тезлиги;
- ўзлаштириш пухталиги;
- ўзлаштириш аниқлиги ва ҳ.к.

Ишлаб чиқариш таълими учун интеграл мезон асосида берилган таълим шакли натижалари самарадорлигини баҳолашни таъминловчи махсус кўрсаткичлар мавжуд.

Интеграл мезон иккита хусусий мезонлар асосида ташкил топади:

- ҳаракат йўналтирувчи асосининг шаклланганлик даражаси мезони;
- кўникма ва малакалар шаклланганлик даражаси мезони.

Ҳаракатни йўналтирувчи асосининг шаклланганлик даражаси белгиловчи мезон сифатида талабалар томонидан тузилган ўқув-йўриқнома картаси хизмат қилиши мумкин. У бир томондан ҳаракатни йўналтирувчи асосини ўзлаштириш жараёнини ташкил этувчи восита сифатида, иккинчи томондан фаолият мазмунининг меъёрий асоси, уни амалга оширишнинг эталони сифатида хизмат қилади. Қайд этилганлар асосида қуйидагилар биринчи мезоннинг кўрсаткичлари саналади:

- ўқувчилар томонидан тўлдирилган карталардаги ахборотнинг тўлиқлиги;

- карталарни мустақил тўлдирилганлиги;

- карталарни тўлдиришнинг тўғрилиги.

Ахборотнинг тўлиқлигига карталарга олиниши талаб этиладиган натижа учун аҳамиятли бўлган барча предмет шароитлари ва тавсифларини киритиш йўли билан эришилади.

Карталарнинг мустақил тўлдирилиш даражаси вазифани бажаришда ишлаб чиқариш устасининг талабага берган ёрдами даражасидан келиб чиқиб белгиланади.

Карталарнинг тўлдирилиш тўғрилиги ҳаракатларни тавсифлаш орқали назорат қилиб борилади.

Адекват тушунчалар тизимида фаолиятни хатосиз тавсифлаш, унинг мазмуни тўғрисида тўлиқ ҳисобот бера олиш кўникмаси ишлаб чиқариш устасига талабада ҳаракатни йўналтирувчи асоси шаклланганлиги тўғрисида хулоса чиқариш имконини беради.

Иккинчи мезон касбий кўникма ва малакалар шаклланганлик даражасини баҳолаш учун хизмат қилади. Бунда юқорида қайд этилган омиллардан ташқари кўрсаткичларнинг инвариант тўпламини қуйидаги тартибда келтириш мумкин:

а) сифат кўрсаткичлар:

- бажариладиган ҳаракатларнинг тўғрилиги;

- иш ўрнини ва меҳнатни тўғри ташкиллаштириш;

- ишни мустақил бажариш;

- хавфсизлик техникаси ҳамда хавфсизлик қоидаларига риоя қилиниши;

- вазифаларни бажаришда назарий билимларни қўллай олиш;

- новаторлар илғор иш услубларини қўллай олиши;

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот мураккаблиги;

- технологик жараённи қулай кетма-кетликда амалга ошириш;

б) миқдор кўрсаткичлари:

- ишни бажариш аниқлиги (нормативдан оғиш қиймати);

- вазифани бажаришга ажратилган вақт;

- вазифани бажаришда йўл қўйилган хатолар сони;

- хом-ашё сарфи меъёрига амал қилиш;

- технологик жараёнларни бажариш учун жиҳоз ва асбоб-ускуналарнинг қулай рўйхатини ишлаб чиқиш.

Умуман олганда, келтирилган барча кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда таълим натижаларини тест назорати ёки компонентли таҳлил методлари воситасида баҳолаш мумкин.

Ушбу назорат методларининг хусусияти ҳам назарий, ҳам ишлаб чиқариш таълими турларига нисбатан бирдек самарали қўлланилиши билан белгиланади. Фарқи эса биринчи ҳолатда баҳолашнинг интеграл мезони сифатида ўқув материалнинг ўзлаштирилганлик мезони, иккинчи ҳолатда эса - мос равишдаги махсус мезонлар асосида таъминланувчи касбий кўникма ва малакаларнинг шаклланганлиги мезони хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот соҳасига оид илмий адабиётларнинг ҳамда талабаларнинг умуммеҳнат ҳамда касбий кўникма ва малакаларини шакллантиришдаги психофизиологик хусусиятларининг таҳлили асосида (I боб) биз бўлажак меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларида билим ва кўникмалар шаклланганлигининг 3 - жадвалда келтирилган мезонларини аниқладик. Бунда кўриниб турганидек, мезонлар беш баллик баҳолаш тизимида асосланган учта даражадан иборат, шаклланганлик даражаси эса ҳар бир даража учун алоҳида аниқлаб олинган.

Бўлажак ўқитувчиларда билим ва кўникмаларни шакллантириш жараёнини такомиллаштириш мақсадида биз махсус машқлар тизимини ҳамда уларни бажариш учун талабаларга индивидуал топшириқлар мажмуасини ишлаб чиқдик (3 - жадвал).

3 - жадвал

Талабалар билим ва кўникмаларининг шаклланганлик мезон ва кўрсаткичлари

Даражалар кўрсаткичлари	Баллар	Шаклланганлик мезонлари
Юқори	4 ва ундан юқори	Тайёрланадиган буюмлар тўғрисида назарий билимларга эга бўлиш. Буюмларни лойиҳалаш ва тайёрлаш кўникмалари. Буюмга бадий ишлов беришни баҳолаш
Ўрта	3	1.Буюмларни тайёрлай олиш кўникмаси. 2.Буюмга бадий ишлов беришни баҳолаш
Паст	2	Буюмларни тайёрлай олиш кўникмасига эга бўлиш.

Тадқиқотнинг тажриба-синов ишларини амалга оширишда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган таълим мазмуни, таълим воситалари йиғиндиси, тренажёрлар ва ишлаб чиқилган таълим услуби асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқот жараёнида ташқи тескари алоқа ёрдамида дидактик имкониятлари кенгайтирилган тренажёрлар системасидан фойдаландик. Бу

алоқа талабалар вазифасини бажаришда йўл қўйган хатоликларни аниқлаш имконини берувчи электр импульслари счётчиги ёрдамида амалга оширилди. Ташқи тескари алоқанинг киритилиши ўқитувчининг талаба фаолиятини назорат қилишига сарфлайдиган вақтини қисқартиради ва эгов билан ишлаш, металл қирқиш, болға билан зарб ҳаракатларини машқ қилиш, кескич ёрдамида учбурчак резъба очишда токарлик станогини суппортини бошқариш ва фасон юзаларга ишлов беришда таълимни бошқариш тизимини яхшилаш имконини берди. Шу билан биргаликда биз таълим мазмунини ишлаб чиқдик ва асосладик, унинг педагогик-психологик ва услубий туркумдаги ўқув дастурларидаги ўрни белгилаб берилди. Ўқув қўлланмаси билан биргаликда талабаларнинг тренажёрларда ишлашини ташкил қилиш учун зарур бўлган алгоритмлар тизими, ушбу фаолият тўғрисида дастлабки тасаввурларнинг шаклланганлигини текшириш учун тестлар тизими ҳам ишлаб чиқилди.

4 - жадвал

Махсус машқлар тизимини ҳамда уларни бажариш учун талабаларга индивидуал топшириқлар

Топшириқ номи	Бажарилиш шакли
Меҳнат ва касб таълими ўқитувчисининг ташкилий фаолияти турларини санаб беринг	Оғзаки
Ўзининг ўқитувчилик фаолиятида ҳар кунги ўз-ўзини назорат қилиш усуллари аниқлаш	Ёзма
Бадиий буюмлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган маҳаллий ҳудуддаги ишлаб чиқариш корхоналарини санаб беринг	Ёзма
Республикамизнинг таниқли ҳунармандларини номларини айтиб беринг	Оғзаки
Бадиий объектга ишлов бериш мезонларини тушунтириб беринг	Ёзма
Буюмларни лойиҳалаш босқичларини санаб беринг	Оғзаки
Буюмларга қўлда ва механик усулда ишлов беришнинг хусусиятларини баён қилинг	Ёзма
Тайёрланган буюм сифатини баҳоланг	Ёзма
Меҳнат таълими дарсларини ташкил қилишда маҳаллий ҳудудингизда мавжуд шароитларни тавсифлаб беринг	Оғзаки

Назорат ва тажриба гуруҳларини шакллантиришда асосан талабалар ёши, кириш имтиҳони натижалари, металлга қўлда ва механик ишлов бериш малакаларининг мавжуд эмаслиги ҳамда ўқув материални ўзлаштириш тезлигини аниқлаш юзасидан ўтказилган тест натижаларидан фойдаланилди. Тестлар таркибига киритилган тушунчаларнинг илгари ўзлаштирилган материалларга боғлиқлигига эътибор қаратилди. Вазифа шундан иборат

эдики, талабалар ушбу тушунчаларни ўзлаштириб, уларни ёзма равишда баён қилишлари лозим эди. Тушунчаларни ўзлаштириш учун ажратилган вақт чекланган бўлиб, бунда фақатгина ишнинг бошланиш ва тугаш вақти қайд этиб борилди. Кейин эса белгиларда ифодаланган, баён қилинган ахборот ҳисобланиб, ўзлаштириш тезлиги аниқланади. Шундай қилиб, биз интеллектуал имкониятлари бир хил бўлган учта гуруҳни шакллантирдик, уларнинг иккитаси тажриба, учинчиси назорат гуруҳи қилиб белгиланди.

IV БОБ. КАСБ ТАЪЛИМИ МУАССАСАЛАРИНИ БОШҚАРИШ

§ 18. ПЕДАГОГИК ЖАМОА – ТАЪЛИМ МУАССАСИНИ БОШҚАРАШНИНГ ОБЪЕКТИ

Ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш педагогик жамоа фаолиятини ташкиллаштириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли ўқув муассасини бошқарашнинг асосий объекти педагогик жамоа ҳисобланади.

Ижтимоий бошқарувнинг асосий моҳияти қуйидаги икки масалани ечишга қаратилади: педагоглар фаолиятини йўналтириш ва уни фаоллаштириш. Биринчи масалани ҳал қилиш бошқарув субъекти ходимлар фаолиятини талаб этиладиган йўналишга солувчи махсус дастурни ишлаб чиқиш орқали амалга оширади. Иккинчи масалани ҳал этиш шахснинг ҳиссий-ижтимоий талаблари (моддий ва маънавий, жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитни яхшилаш, меҳнатни ташкиллаштиришнинг самарали йўллари ишлаб чиқиш)ни рағбатлантиришга қаратилган қулай шароитлар яратиш орқали амалга оширилади.

Педагогик фаолиятни фаоллаштиришда бошқарув дастурининг сифати, яъни, унинг аниқлиги, реал шароитга асосланганлиги, пировардида юқори натижа бериши, ишланганлик даражаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Қар бир соҳага оид дастурлар алоҳида хусусиятларга эга бўладилар, бироқ уларнинг барчасида қуйидаги қонуният кузатилади: бажариладиган иш қай даражада кўпроқ ижодий меҳнатни талаб қилса, жамият шу даражада инсонпарварлашиб ва демократлашиб боради, чеклашлар қай даражада кам бўлса ташаббускорлик асосида ишлаш даражаси ортиб боради.

18.1. Педагогик фаолиятни бошқариш дастури. Ушбу қонуният ўқитувчилардан ташаббус, мустақил қарор чиқара олиш ҳамда ўз вазифасига ижодий ёндашувни талаб қилувчи педагогик фаолиятга ҳам таалуклидир. Шу сабабли бу соҳада бажарилиши қатъий талаб этиладиган директив дастурларнинг камроқ қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мисол учун, бундай дастурларда иш тартиби, ҳужжатларни юритиш ва меҳнат фаолиятининг охириги натижасига аниқ талабларни белгилаш орқали чекланиш рўй бериши мумкин. Таълим натижасига нисбатан талаб қатъий белгиланади ва у давлат таълим стандартларида расмийлаштирилади. Педагогик фаолиятнинг сифат кўрсаткичи эса, мос равишда таълим олувчилар фаолиятининг ушбу талаблар даражасига мувофиқлигида ўз аксини топади. Демак, директив бошқарув дастурларидан воз кечиш

педагогларга чекланмаган ҳажмдаги эркинликнинг берилишини англамайди. Ушбу йўналишда асосий эътибор таълим жараёни мазмуни ва усулларидан унинг якуний натижасига қўчирилишига қаратилган.

Бажарилишининг мажбурийлиги нуқтаи назаридан бошқарув дастурларини информатив ва директив турларга ажратиш мумкин. Жумладан, матбуотда нашр этилаётган турли илмий-методик тавсиялар информатив дастурлар ҳисобланади ва уларнинг бажарилиши мажбурий деб белгиланмайди. Педагоглар улардан фақат ўзлари учун зарур деб билган қисмини бажариш ҳуқуқига эгалар. Информатив дастурлар талабларининг жариши тўлалигича педагогнинг хоҳиши, эҳтиёж ва истакларидан келиб чиқиб белгиланади. Директив ҳужжатларнинг бажарилиши мажбурий бўлиб, у тегишли тартибда назорат қилинади. Жамиятимизнинг демократлашиб бориши натижасида информатив дастурларга бўлган эҳтиёж ортиб бориши кузатилмоқда.

Таълим муассасини бошқариш концепцияси кўплаб бошқарув ғояларини ўзида мужассамлаштирган ташкилий модел сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Фаолият нуқтаи назаридан ёндошилганда, бошқарув моделида қуйидаги таркибий унсурларни кўрсатиш мумкин: мотив, мақсад, режалаштириш, жорий ахборотларни таҳлил қилиш, қабул қилиш, ҳаракат, натижаларни баҳолаш ва тизимга тегишди тузатишлар киритиш. Бошқарувчанлик фаолиятининг мазкур умумпсихологик тузилмаси бошқарув субъектларининг индивидуал фаолиятига қаратилган бўлиб, бу ўринда бошқарув жараёни ва фаолияти ҳамма вақт ўзаро мувофиқ ҳолатда бўлади ва муомала қонуниятлари асосида ўзаро уйғунлашиб боради.

Бошқарув жараёни даврий характерда бўлиб, бу даврларнинг ҳар бири ўз давомийлиги, тадбиқ этилиш соҳаси, вазифалари ва ўз ечимига эга. Бошқарувнинг алоҳида олинган даврини қуйидаги жараёнларни қамраб олган бўғин сифатида тасаввур қилиш мумкин: ахборотларни қабул қилиш ва уларнинг таҳлили, бошқарув қарорининг қабул қилиниши, таълим муассасаси фаолиятини режалаштириш, режани бажариш учун ишни ташкил қилиш, ҳисоб-китоб, назорат ишлари ва натижаларни таҳлил қилиш.

18.2. Бошқарув фаолиятини амалга оширишда маркетинг. Бугунги кунда касбий таълим муассасалари ҳам бозор иқтисодиёти қонуниятлари асосида фаолият кўрсатиши ва рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаб беришлари талаб этилади. Бунда таълим муассасасида йўлга қўйилган маркетинг хизмати муҳим ўрин тутаяди. Маркетинг тадқиқотлари кўплаб соҳа масалаларини қамраб олади:

- қисқа (1 йилгача) муддатли ижтимоий-педагогик башоратлар;
- узоқ (1 йилдан ортиқ) муддатли ижтимоий-педагогик башоратлар;
- бозорнинг жорий ва истиқбол потенциалини ўрганиш;
- битирувчиларнинг иш жойлашиш статистикасининг таҳлили;
- янги соҳалар мутахассисларнинг иш ўринларини ўрганиш;
- янги иш ўринларини яратиш йўналишларини тадқиқ қилиш;
- бозор нархларини белгиланиш хусусиятини ўрганиш;

- таълим муассасаси иш фаолияти самарадорлигини белгилаш (тескари алоқа).

Таълим муассасаси бошқарувининг педагогик йўналтирилганлиги барча имкониятларни асосий мақсад - ёш авлодни ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасига муваффақиятли кириб боришини таъминлашга қаратилган бўлади. Таълим муассасаси раҳбари томонидан олға суриладиган режалар, режалаштирилаётган муҳим тадбирлар жамоада муҳокама қилиниши ва мувофиқлаштирилиши лозим. Раҳбарнинг бу борадаги ҳаракатлари қўйилган вазифани амалга оширишга изчил ва қатъий ёндашувга асосланган бўлса, жамоа аъзолари томонидан қабул қилинади ва қўллаб-қувватланади. Билим юрти раҳбари жамоа бошқарувини ўзаро ҳурмат ва талабчанлик асосида ташкил этиши лозим.

Раҳбарлик қилувчи шахс ўз хатти-ҳаракатлари билан жамоага ибрат кўрсата олиши, амалга ошириладиган қатъий чоралар моҳиятини тушуниши ва уларнинг ижодий самарасини таъминлаши лозим.

ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларига мувофиқ жаҳон таълими стандартларига мувофиқ, шунингдек, ижтимоий жамиятда юзага келаётган бозор муносабатлари шароитида рақобатга бардошли, илмий билимларни чуқур эгаллаган, касбий билим асосларини пухта ўзлаштирган, шунингдек, муайян йўналишда фаолият олиб бориш кўникма ҳамда малакаларини ўзида ҳосил қила олган кадрларни тайёрлаш, уларнинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш бугунги куннинг долзарб талаби ҳисобланади. Мазкур талабдан келиб чиққан ҳолда олий педагогик таълим тизимида ҳам туб ислохотларни амалга ошириш, талабаларда умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Зеро, бўлажак мутахассислар томонидан умумий ўқув ва ихтисослик фанлари асослари, шунингдек, касбий фаолиятни самарали ташкил этиш борасидаги кўникма ва малакаларнинг пухта ўзлаштирилишига эришмасдан туриб, моддий ҳамда номоддий ишлаб чиқариш соҳаларини маҳоратли, етук кадрлар билан таъминлаб бўлмайди.

Олий педагогик таълим тизимида олиб борилаётган ўқув фаолияти мазмунини янгилаш ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантириш ишига масъул бўлган педагог кадрларнинг билим ва касбий малакалари даражасини юқори босқичга кўтариш имконини беради. Олий педагогик таълим тизимида талабаларнинг умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларини ривожлантиришнинг педагогик технологияларини яратиш ёки мавжуд технологиялардан самарали фойдаланиш тизимининг яратилиши рақобатбардош кадрларни тайёрлаш жараёнида муҳим қадам бўлади. Ушбу йўналишда олиб борилган тадқиқотнинг мазмуни ва яқунларига таянган ҳолда шундай хулосаларга келиш мумкин:

Ўқитувчилар тайёрлашнинг янги педагогик технологияларини ишлаб чиқиш бир қадар мураккаб жараён бўлиб, мазкур жараёнда мутахассислик йўналишлари ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш тақозо этилади. Тадқиқот ишини олиб бориш жараёнида ўқитувчилар тайёрлашнинг янги педагогик технологияларини ишлаб чиқиш ва уларни ўқув-тарбия жараёнига тадбиқ этиш муаммолари қуйидагилардан иборат эканлиги аниқланди:

- педагогик технология назарияси ва унинг асослари борасида маълумотлар бера олувчи манбаларнинг етарли эмаслиги;

- мавжуд манбаларда хусусий фанлар, шунингдек, муайян таълим муассасаларининг фаолият йўналишларига ҳамда хусусиятларига мувофиқ уларнинг фаолиятига янги педагогик технологияларни тадбиқ этиш механизмининг ишлаб чиқилмаганлиги;

- янги педагогик технологияларни таълим тизимида ўқув-тарбия жараёнига тадбиқ этиш йўлида амалга оширилган тадқиқотлар натижаларининг яхлит ҳолда таҳлил этилмаганлиги ҳамда бу борада қўлга киритилган тажрибаларнинг оммалаштирилиши борасида сусткашликнинг мавжудлиги;

- таълим муассасалари, шу жумладан, олий таълим муассасаларида фаолият юритаётган педагогларнинг янги педагогик технология асосларини пухта ўзлаштирмаганликлари ҳамда ўз фаолиятларида улардан самарали фойдаланиш малакаси (тажрибаси)га эга эмасликлари;

- педагог ходимларни тайёрлаш жараёнини технологиялаштириш борасида кенг кўламли амалий ҳаракатнинг ташкил этилмаганлиги.

Қайд этиб ўтилган муаммоларнинг бартараф этилиши етук мутахассисларни тайёрлаш, шунингдек, бўлғуси педагогларда умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни такомиллаштиришга имкон яратган бўлар эди.

2. Муайян фаолиятни ташкил этиш шахс томонидан амалий тажрибалар ёки махсус ташкил этилган таълимий жараёнда ўзлаштирилган назарий ва амалий билимлар асосида кечади. Кўникма ва малакалар амалий билимларнинг ёрқин ифодаси сифатида намоён бўлади. Кўникма маълум иш-ҳаракатни шахс томонидан бажара олиш лаёқати бўлса, малака эса кўникманинг юқори даражаси бўлиб, малака ҳосил бўлганда иш-ҳаракат автоматлаштирилган тарзда бажарилади. Олий педагогик таълим тизимида талабаларнинг умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларини шакллантириш, мазкур жараёнда педагогик технологиялардан фойдаланиш имкониятларини аниқлашда энг аввало, умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларнинг моҳияти, уларнинг таркибий қисмлари борасида муайян тушунчаларга эга бўлиш тақозо этилади. Муаммога турдош бўлган муаммо доирасида олиб борилган тадқиқот ишлари ҳамда яратилган манбалар мазмуни билан танишиб чиқиш асосида умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларнинг аниқ мақсад ва белгиланган вақт оралиғида (4 йиллик таълим ёки қўшимча 2 йиллик таълим даврида), махсус ўқув дастури

талабларига мувофиқ ташкил этилувчи педагогик жараёнда шаклланади ҳамда динамик тарзда ривожланиб боради.

3. Муаммога доир манбалар мазмуни билан танишиш ва тадқиқот ишини олиб бориш жараёнида бўлғуси педагогларнинг умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларини ривожлантиришда талабаларнинг психологик ва физиологик хусусиятларини инобатга олиш муҳим аҳамиятга эга эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Бизга яхши маълумки, кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлишида аниқ мақсадга йўналтирилган фаолиятнинг ташкил этилиши етакчи ўрин тутаети. Фаолият ҳаракат орқали ифодаланади ва у ўзида механик, физиологик ҳамда психологик жиҳатларни намоён этади. Ҳаракат механик жиҳатидан троекторияси, мароми ва кучи билан белгиланади. Психологик жиҳатдан ҳаракатни ташкил этиш жараёнида ҳосил бўлган кўникма ва малакаларнинг ҳаракат, ақлий ва сезги каби турлари фарқланади. Ҳаракат кўникма ва малакаларнинг шаклланиши эса шахснинг физиологик имкониятларига боғлиқ равишда кечаети. Умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларнинг шаклланиши бир неча босқичда амалга ошади.

4. Тадқиқот муаммосининг назарий жиҳатдан ўрганилиши ва мавжуд ҳолатини аниқлашга қаратилган уриниш натижасида шахсни муайян фаолият кўникма ва малакаларини шакллантиришга доир салмоқли адабиётлар яратилгани ҳолда бўлғуси педагогларнинг касбий маҳоратини ошириш, уларда умуммеҳнат ва касбий кўникма, шунингдек, малакаларни шакллантириш борасида адабиётлар деярли яратилмаганлигининг гувоҳи бўлдик. Шу боис тадқиқот жараёнида мазкур масаланинг муайян ечимга эга бўлиши, шунингдек, бўлажак педагогларда умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни шакллантиришда ўзига хос аҳамият касб этувчи тушунчалар мазмунини шарҳлашга аҳамият қаратдик.

5. Маълум фаолият юзасидан кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш жараёнида айрим ҳолатлар кўзга ташланади. Ана шундай ҳолатлардан бири - бу малакаларнинг такомиллашуви ёки бошқача ифодаланса, малакаларнинг кўчиши, яъни, илгари ҳосил қилинган малакаларнинг кейингиларини ўзлаштиришга ижобий таъсир кўрсатиш хусусияти саналади. Малакаларнинг кўчишида қонуниятлар ҳамда ички ва ташқи алоқаларни тушуниш, уларни умумлаштириш тўғрисидаги билимлар алоҳида аҳамият касб этади.

6. Талабаларда умуммеҳнат ва касбий малакаларни ривожлантириш жараёнида таълим воситаларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги барчага маълум. Айни вақтда сўз юритилаётган жараёнда таълим воситаларидан фойдаланишнинг технологияларини яратиш мақсадга мувофиқдир. Тадқиқот жараёнида ана шу масаланинг ижобий ҳал этилишига эътибор қаратилди, натижада умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш жараёнида қуйидаги таълим воситаларидан фойдаланиш фаолиятда маълум ютуқларга эришишнинг омили эканлигини аниқладик:

Босма таълим воситалари (ишчи дафтарлар, ўқув картаси, ўргатувчи дастурлар – алгоритмлар, йўриқномалар, йўриқнома-технологик карталар, тестлар).

Экранли таълим воситалари (диапозитивлар, кинофильмлар).

Товушли воситалар (магнит ёзувлар, тренажёрлар).

7. Талабаларда умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш жараёнида ўқитувчи ва талаба муносабати муҳим ўрин тутди. Талабалар ҳамда ўқитувчи ўртасида юзага келган муносабат ўз моҳиятига кўра қуйидагича бўлади: суст-ижобий, барқарор-ижобий ҳамда беқарор. Талабаларда касбий малакаларни ривожлантириш жараёнида ўқитувчининг уларга нисбатан барқарор-ижобий муносабатда бўлиши мақсадга мувофиқдир.

8. Бўлғуси педагогларни тайёрлаш жараёнида махсус тренажёрлардан фойдаланиш талабаларда умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантиришга ёрдам беради. Мазкур ўринда тренажёрлардан фойдаланишда уларни тўғри танлаш ҳам улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш муҳимдир. Тренажёрлар каби махсус машқлар ҳам касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришда ўзига хос ўрин тутди. Машқлар муайян фаолиятни ташкил этиш жараёнида илгари ҳосил бўлган ва янги шаклланаётган муваффақ алоқаларнинг юзага келиши ва қайта қурилишини таъминлайди. Бу эса касбий кўникма ва малакаларнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга. Машқлар жараёнида ўқув фаолиятида амалга оширувчи мураккаб ўзгаришлар қатор объектив кўрсаткичлар: ўзлаштириладиган, ҳаракатларни бажариш тезлиги, уларни бажаришдаги хатоликлар миқдори, танаффуслар сони кабиларда намоён бўлади.

9. Бўлажак меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларида умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантирувчи тажриба-синов ишлари таҳлилига кўра қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- талабаларда умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш мақсадида амалга оширилган кўп йиллик тадқиқотларимиз қўлланилган услубларнинг самарали ва ишончли эканлигини тасдиқлади;

- талабаларда шакллантирилган умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакалар даражасини ва унинг бўлажак мутахассиснинг касбий шаклланишидаги аҳамиятини ўрганиш учун қўлланилган услублар мажмуаси олинган натижаларнинг ҳаққонийлиги ва ижобий тавсифида намоён бўлди;

- тажриба-синов ишлари умуммехнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларнинг меҳнат ва касб таълими ўқитувчиси шахс сифатларининг ҳамда касбий шаклланишида муҳим аҳамиятга эга эканлиги исботланди. Талабаларнинг билим ва кўникмалари таҳлил қилиниб, муаллиф томонидан тавсия этилган педагогик технология асосида таълим олган тажриба гуруҳи талабаларининг касбий сифатлари назорат гуруҳи талабаларига нисбатан бирмунча юқори эканлиги исботланди;

- тажриба-синов ишлари натижаларига кўра меҳнат ва касб таълими ўқитувчилари тайёргарлик даражасини уларнинг умуммехнат ҳамда касбий кўникма ва малакаларини шакллантириш орқали амалга ошириш ишлаб чиқилган педагогик технологияни таълим тизими амалиётига тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, амалга оширилган тадқиқотнинг назарий-методик натижалари қуйидаги йўналишларда тадқиқот ишларини давом эттириш имконини беради:

таълим мазмунини, шу жумладан давлат таълим стандартлари ва унинг таркибий қисмларини такомиллаштириш;

олий-педагогик таълим тизими учун ўқув-методик мажмуалар янги авлодини яратиш;

олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлашни баҳолашнинг восита, метод ва шакллариини такомиллаштириш;

талабалар умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларини ривожлантириш самарадорлигини баҳолашда янги мезонларни ишлаб чиқиш.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.:Ўзбекистон. 1997. 20-29 б. 31-62 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон. 1997. – 327 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон. 1998. – 686 б.
4. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. Для пед. спец. высш. учеб. заведений. -М.: Просвещение. 1990. – 141 с.
5. Азизходжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане /Под ред. В.А.Сластенина. - Т.: Фан. 1990. –143 с.
6. Асамова Р.З. Касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси. Псих. Фан. Номз... дисс. автореф. –Т.: 2002. –28 б.
7. Атутов П.Р. Политехнический принцип в обучении школьников. –М.: Педагогика. 1986. - 192 с.
8. Ахраров Ш.С. Педагогические основы формирования информационной и учебно-технической культуры будущих учителей в системе педагогического образования. Автореф. дисс... док. пед. наук. –Т.: 1994. – 39 с.
9. Ашуров М.О., Формирование нравственных отношений в процессе трудовой деятельности студентов. -Т.: Фан. 1991. – 48 с.
- 10.Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. - М.: Педагогика. 1989. -560 с.

МУНДАРИЖА

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА КАСБИЙ ТАЪЛИМ ПЕДАГОГИКАСИНИНГ ЎРНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

- § 1. Касбий таълим педагогикаси фанининг таркибий тузилиши, асосий тармоқлари, фанлар тизимидаги ўрни ва бошқа фанлар билан муносабати 6
- § 2. Касб таълими педагогикасида асосий тушунчалар 13
- § 3. Касбий таълим қонуниятлари 32
- § 4. Касб таълими жараёни 53
- § 5. Касбий таълимда ўқитувчи ва ўқувчи шахси фаолиятини уйғунлаштириш технологиялари 62
- § 6. Мустақил Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол мафкураси ва умуминсоний хислатлар 78
- § 7. Педагогик тадқиқот функциялари ва методлари 91

II БОБ. ДИДАКТИКА. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

- § 8. Касб таълими мазмуни. Таълим мазмунини танлаш принциплари 99
- § 9. Касбий таълим методлари 115
- § 10. Касбий таълимнинг ташкилий шакллари 134
- § 11. Касб таълимида ўқитиш воситалари ва уларнинг қўлланиши 148
- § 12. Касб таълимини ташкил этишда инновацион технологиялардан фойдаланиш 159